

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЩЕТИНА ТЕТЯНА ПАВЛІВНА

УДК 373.3(477.54)(09)«1803/1917»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ
В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1803 – 1917 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Освіта/педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Т.П. Щетина

Науковий керівник Кузьменко Юлія Василівна, доктор педагогічних наук,
доцент

Херсон – 2019

Тернопіль – 2019

АНОТАЦІЯ

Щетина Т. П. Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019.

У зв'язку з здійсненням сучасних реформ щодо децентралізації і трансформацій у школах першого ступеня все більшої актуальності набуває аналіз генези освітньої галузі в окремих адміністративно-територіальних одиницях, адже результати таких розвідок забезпечують визначення об'єктивного підґрунтя для побудови системи освіти в сучасних територіальних громадах. Нашу увагу приділено вивченню організації освіти загалом і початкової зокрема в Херсонській губернії – найбільшій територіально й різноманітній за національним складом європейській частині Російської імперії – у період ХІХ – поч. ХХ ст., де в цей час накопичено цінний досвід реалізації змісту, форм, методів, засобів початкового навчання, функціонування шкіл національних меншин тощо.

Виявлено конструктивні ідеї науковців і педагогів-практиків у функціонуванні початкової освіти упродовж 1803 – 1917 рр. і окреслено перспективи їх використання в українських школах першого ступеня.

Об'єкт дослідження – освіта Херсонської губернії поч. ХІХ – поч. ХХ ст. *Предмет дослідження* – генеза початкової освіти Херсонської губернії у 1803 – 1917 рр. *Мета дослідження* – здійснити ретроспективний аналіз становлення і розвитку початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.) та обґрунтувати перспективи використання конструктивних ідей історико-педагогічного досвіду цього періоду в реформуванні сучасної української початкової школи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

– комплексно досліджено становлення і розвиток початкової освіти в освітньо-культурному просторі Херсонської губернії упродовж 1803 – 1917 рр.;

– обґрунтовано періодизацію розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 рр., визначено особливості кожного періоду: I період – становлення державної системи освіти (1803 – 1832) – поступове формування мережі закладів початкової освіти (державних і приватних, змішаних, для хлопців і дівчат, національних); II період – акумуляційний (1832 – 1864) – збагачення досвіду функціонування навчальних закладів початкової освіти різних типів; III період – реформаторський (1864 – 1896) – переформатування початкової освіти на новій нормативній базі; IV період – перетворювальний (1896 – 1917) – насадження в південних землях «російської народної школи»;

– визначено чинники (зовнішні: суспільно-політична ситуація, державна освітня політика, фінансові; внутрішні: організаційно-педагогічні умови, персоніфікація впливів, підтримка місцевих громад) реформування змісту та організації початкової освіти в Херсонській губернії у визначених хронологічних межах;

– розкрито генезу структури, змісту, форм і методів початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 рр.: схарактеризовано мережу навчальних закладів початкової освіти (школи грамоти, гарнізонні, недільні, земські, повторювальні, національні школи, училища (парафіяльні, повітові)), організаційно-адміністративні відмінності в їх функціонуванні; виявлено особливості початкової освіти національних шкіл (викладання рідною мовою, урахування національного компонента в змісті підручників та організації досвіду вчителів);

– виявлено конструктивні думки педагогів-практиків (конкурсний прийом на роботу вчителів, організація шкільних вистав на соціальні теми, створення повторювальних шкіл, започаткування практики почесних попечителів закладів) і адміністраторів навчальних закладів (створення шкільних рад територіальних громад – освітянсько-громадських установ,

заснування товариств почесних попечителів початкових шкіл, влаштування родинно-шкільних свят, облаштування в школах музеїв праці), окреслено шляхи їх використання в реформуванні сучасної української школи.

Практичне значення полягає в тому, що сформульовані висновки і фактологічний матеріал збагатили історико-педагогічні знання з історії організації початкової освіти в Херсонській губернії періоду 1803 – 1917 рр. Виявлені продуктивні ідеї та освітньо-адміністративний досвід можуть бути використані в умовах сучасної децентралізації системи національної освіти.

Ключові слова: початкова освіта, Херсонська губернія, культурно-освітній розвиток, регіональні особливості організації навчання, мережа закладів початкової освіти Херсонської губернії, нацменшини.

ANNOTATION

Shchetyna T.P. Formation and development of elementary education in the Kherson province (1803rd – 1917th). – The rights of the manuscript.

Thesis for the degree of a candidate of pedagogical sciences on specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, 2019.

The dissertation is based on a comprehensive retrospective analysis of the formation and development of primary education in Kherson province. The periodization of the development of elementary education in the Kherson province of 1803rd – 1917th is substantiated and the main characteristics of each period are determined: The first period – formation of the state education system (1803rd – 1832nd) – gradual formation of a network of elementary education institutions (public and private, mixed, for boys and girls, national); II period – the accumulation (1832nd – 1864th) – enrichment of experience of functioning of educational institutions of primary education of different types; III period – reformatory (1864th – 1896th) – reformatting of elementary education on the new normative base; IV period – transformation (1896th – 1917th) – planting in the southern lands of the «Russian People`s School».

It is established that, due to the number and observance of educational and

cultural and religious traditions, German, Jewish, Karaite colonists created their own schools, which significantly influenced the development of primary education in the province. The list of educational subjects, religious orientation of education, peculiarities of girls' education, organization of educational process, permission to study for children of other nationalities in their schools and more are indicated. In the course of the research it was found out that the initial education in Kherson province in the period 1803rd – 1864th could be obtained in the church-parish rural schools; parish schools; public schools, literacy schools, Sunday schools for adults, county schools; gymnasiums and high schools; national schools; military educational institutions; private educational institutions and charitable educational institutions. Wealthy children were educated with the help of governors and home teachers. Primary education in the province was implemented by the following educational institutions in 1864th – 1917th: parish schools, diocesan schools, literacy schools, zemsky's schools, elementary schools, public schools, national schools, gymnasiums (grades 1–4) and high schools, private schools, military schools. The provisions on the influence of sociopolitical and socioeconomic conditions of the province development on the organizational and pedagogical foundations of the functioning of primary education have been clarified. Among the problems of the functioning of primary education in the Kherson province on the designated chronological segment are: lack of teachers, especially in secular schools; class character of education; setting up a strict supervisory system for students and teachers; resolution of corporal punishment; paid education; insufficient level of public funding. The following construct was identified: creation of the scientific basis of the public school; introduction of clear reporting of educational institutions, which should be accessible to the public through printing on the pages of the Circular; the introduction of competitive recruitment of teachers and compulsory teaching practice at the end of the school year; opening of adult schools; introduction of 'repetitive' schools; conducting social performances at the school theater; establishment of national educational organizations; start-up at labor museum schools, organization of field trips;

conducting exhibitions of student work and holidays; use of the robinsonade game method. The productive ideas of the historical and pedagogical experience of the formation and development of primary education in Kherson province in 1803rd – 1917th have been identified, which should be considered in the modern reformation of the national education system: taking into account regional peculiarities; the decisive role of economic support for any transformation in education (philanthropy, charitable foundations); active participation of the community in the functioning of educational institutions (creation of new public-pedagogical movements); awareness of teachers and students of educational institutions of the historical laws of the development of education (teaching special courses in the history of pedagogy).

Keywords: elementary education, Kherson province, cultural and educational development, regional peculiarities of educational organization, network of institutions of primary education in Kherson province, national minorities.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Щетина Т. П. Ретроспективний огляд розвитку систем освіти жінок у Херсонській губернії впродовж XIX ст. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 40. С. 290–296.

2. Щетина Т. П. Розвиток освітньої мережі Херсонської губернії (XIX – початок XX ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Випуск 41. С. 308–315.

3. Щетина Т. П. Роль Миколи Корфа у розвитку початкової освіти на півдні України. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»* / редкол. О. В. Черевко. Черкаси: ЧНУ. 2018. № 17. С. 67–69.

4. Щетина Т. П. Школи німецьких колоній Херсонської губернії як складник системи початкової освіти (XIX – поч. XX ст.). *Педагогіка*

формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць / редкол. А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя: КПУ, 2018. Випуск 61. С. 24–28.

5. Щетина Т. П. Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. В. О. Степанова (голов. ред.) та ін. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. № 4. С. 200–204.

6. Кузьменко Ю. В., Щетина Т. П. Результати реформування системи початкової освіти Херсонської губернії (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Наукова скарбниця освіти Донеччини: науково-методичний журнал* / редкол. Вакуленко В. М. (голов. ред.) та ін. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 6–10.

7. Щетина Т. П. Становлення і розвиток караїмської освіти в Херсонській губернії у XIX столітті. *Науковий вісник Льотної академії. Серія: Педагогічні науки* / гол. ред. Т. С. Плачинда. Кропивницький: ЛА НАУ, 2019. Випуск 5. С. 260–264.

8. Shchetyna T. P. The system of initial education of national minorities in Kherson province: retrospective review // *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries, collective monograph* / Riga: Izdevniecība «Baltija Publishing» / 2019 / p. 368–386.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Щетина Т. П. Початкова освіта Херсонської губернії (1803-1917 рр.): методичні рекомендації / за заг. ред. Ю. В. Кузьменко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. 47 с.

10. Щетина Т. П. Проблема розвитку системи загальної освіти в Херсонській губернії в історико-педагогічному ракурсі. *Теоретико-методологічні основи та управління навчальними закладами: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017, м. Херсон)* / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко: у 3-х ч. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Ч. 3. С. 302–303.

11. Щетина Т. П. Оновлення сучасної школи: звернення до свого історичного минулого чи впровадження іноземного досвіду. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті: матеріали III-ї Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 березня 2018 р.)*. Ченстохова-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 390–392.

12. Щетина Т. П. Розвиток початкової освіти в Херсонській губернії. *Новітні напрями в галузі права та освіти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (12 квітня 2019 р., м. Херсон)*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. С. 138–140.

13. Щетина Т. П. Розвиток початкової освіти Херсонської губернії: історіографія. *Таврійський вісник освіти*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. № 3 (63). С. 17–21.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

14. Щетина Т. П. Освітні округи XIX ст. на українських землях – спроба адміністративно-освітянського реформування. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 2. С. 208–215.

15. Щетина Т. П. До історіографії проблеми розвитку початкової освіти Херсонської губернії. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів і магістрів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Випуск 3. С. 176–181.

ЗМІСТ

ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	19
1.1. Характеристика джерельної бази та історіографії наукової проблеми.....	19
1.2. Понятійний апарат і теоретико-методологічне підґрунтя дослідження.....	40
1.3. Історичні передумови та періодизація становлення і розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 роках.....	59
Висновки до розділу 1	86
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1803 – 1864 РОКАХ.....	91
2.1. Становлення початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1832 роках.....	91
2.2. Розвиток початкової освіти в акумуляційний період у 1832 – 1864 роках	115
Висновки до розділу 2	134
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕТВОРЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1864 – 1917 РОКАХ.....	137
3.1. Причини й результати реформування початкової освіти в 1864 – 1896 роках	137
3.2. Перетворення початкової освіти в 1896 – 1917 роках.....	158
3.3. Продуктивні ідеї і практики в початковій освіті ХІХ – початку XX ст., перспективи їх використання на сучасному етапі.....	170
Висновки до розділу 3	192
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	199
ДОДАТКИ.....	231

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реформування системи освіти в будь-якій країні є провідним чинником її економічного піднесення, важливим механізмом реалізації державної соціальної політики. Подальший розвиток незалежної України неможливий без оновлення громадянського суспільства, формування нових орієнтирів, змістовних трансформацій усіх сфер життя, освітньої зокрема. Для досягнення успіху в реформуванні освітньої галузі потрібно розпочати кардинальні зміни з її першої ланки – початкової освіти. Нагальність модифікацій у школах першого ступеня зумовлена затвердженням Концепції Нової української школи, Державного стандарту початкової освіти, що посилює необхідність дотримання принципово нових підходів як до визначення змісту навчання, так і до відбору шляхів і способів його реалізації та доцільність насичення культурно-освітнього простору школи, регіону і країни синергією передових освітніх технологій і конструктивного національного досвіду, без вивчення й урахування якого неможливо рухатися в майбутнє.

У зв'язку зі здійсненням реформ децентралізації набуває актуальності аналіз генези освітньої галузі в окремих адміністративно-територіальних одиницях, адже результати таких розвідок забезпечують визначення об'єктивного підґрунтя для побудови системи освіти в сучасних територіальних громадах. На посилену увагу заслуговує вивчення організації освіти загалом і початкової зокрема в Херсонській губернії – найбільшій територіально і різноманітній за національним складом європейській частині Російської імперії – у період XIX – поч. XX ст., де в цей час накопичено цінний досвід реалізації змісту, форм, методів, засобів початкового навчання, наприклад, розгляд різних видів сільськогосподарської діяльності, використання взаємонавчання, організація шкільних вистав на соціальні теми, а також функціонування шкіл національних меншин – німецьких, єврейських, караїмських тощо.

Проблема визначення змісту та організації освіти в українській історико-педагогічній думці не нова, її різні аспекти розглянуто в працях Н. Антонєць, Л. Березівської, Л. Бондар, О. Гур'янової, Н. Дічек, В. Кузьменка, С. Сірополка, О. Сухомлинської, Г. Товканець та ін.; діяльність освітніх закладів імперських і радянських часів досліджували Г. Іванюк, І. Захарова, Н. Клочко, Я. Кодлюк, Л. Кондрацька, Ю. Кузьменко, В. Курило, О. Петренко, Н. Слюсаренко, О. Тригуб та ін.; висвітлення різноманітних поглядів становлення і розвитку початкової освіти в Україні відображено в наукових доробках М. Бунакова, Т. Гавриленко, Л. Коржа, М. Корфа, О. Савченко, О. Удод, К. Ушинського, В. Фармаковського, Л. Федорчук та ін. Розвитку системи освіти загалом та її окремих складових зокрема на південноукраїнських землях присвячені дисертаційні дослідження М. Гончара, З. Гуріч, В. Добровольської, Л. Добровольської, О. Литвиненко, І. Надєждіної, Л. Рябовол, І. Цюпак, Т. Шушари; функціонування навчальних закладів у поселеннях іноземних колоністів півдня розглянуто в розвідках І. Задерейчука, М. Шитюка, Н. Шушлянникової та ін. Проте під час ознайомлення із сучасними науковими пошуками цілісного дослідження проблеми становлення і розвитку початкової освіти в Херсонській губернії виявлено не було.

Водночас аналіз джерельної бази з історії педагогіки дає змогу стверджувати, що ця проблематика викликає науковий інтерес. Нестача історичних фактів з означених питань, попереднє однобічне та упереджене трактування окремих подій в історії педагогічної науки в радянський період і до тепер спонукає до глибокого розгляду регіонального компонента загальноімперської системи освіти. Актуальність дослідження підкреслюється окремими аналогіями в розвитку системи освіти в означеному періоді та на сучасному етапі: тоді і зараз освітні реформи мають суттєвий вплив не лише на зміст навчання і структуру освітньої галузі, а й на загальний соціально-економічний розвиток країни.

Доцільність більш ґрунтовного вивчення означеної проблеми зумовлена потребою подальшого розв'язання встановленої низки суперечностей між:

– поширенням прогресивних процесів демократизації та децентралізації влади, що сприяють підтримці місцевого самоврядування територіальних громад, і наявністю тенденцій до однаковості і русифікації навчальних закладів, що не призводило до покращення якості освітніх послуг;

– визнанням суспільством і державою значущості здобутків історико-педагогічної науки ХІХ ст. та недостатнім використанням конструктивних ідей і досвіду в розбудові системи освіти на регіональному рівні;

– суспільно визнаною необхідністю реформування системи початкової освіти на основі найкращого національного досвіду та недостатньою кількістю історико-педагогічних досліджень із проблем змісту та організації діяльності навчальних закладів різного типу на регіональному рівні.

Встановлена актуальність, виявлені суперечності та недостатнє висвітлення регіонального досвіду організації початкової системи освіти як специфічного утворення та складової загальноімперської системи зумовили вибір теми дослідження **«Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дослідження відповідає науковій тематиці Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (№ 0115U002891).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 1 від 21.01.2016 р.) і погоджено в

Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 30.01.2018 року).

Об'єкт дослідження – освіта Херсонської губернії поч. XIX – поч. XX ст.

Предмет дослідження – генеза початкової освіти Херсонської губернії у 1803 – 1917 рр.

Мета дослідження – здійснити ретроспективний аналіз становлення і розвитку початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.) та обґрунтувати перспективи використання конструктивних ідей історико-педагогічного досвіду цього періоду в реформуванні сучасної української початкової школи.

Мету дослідження конкретизовано в таких **завданнях**:

1. Проаналізувати стан розробки проблеми, схарактеризувати джерельну базу і виявити основні чинники реформування змісту й організації початкової освіти в XIX – на поч. XX ст.

2. Обґрунтувати періоди розвитку початкової освіти в Херсонській губернії в 1803 – 1917 рр. та визначити їхні особливості.

3. Розкрити генезу структури, змісту, форм і методів початкової освіти Херсонської губернії впродовж 1803 – 1917 рр.

4. Виявити конструктивні ідеї науковців і педагогів-практиків у функціонуванні початкової освіти протягом 1803 – 1917 рр. та окреслити перспективи їхнього використання в сучасних українських школах першого ступеня.

Методи дослідження:

– загальнонаукові (системний, проблемно-педагогічний, історико-хронологічний та конкретно-історичний аналіз, синтез і узагальнення) – дали можливість визначити базові поняття дослідження і розкрити організаційно-змістові аспекти діяльності закладів початкової освіти;

- конкретно-пошуковий – допоміг здійснити змістовний і контент-аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми;
- системно-структурний – уможливив систематизацію ідей і досвіду організації регіональної системи початкової освіти;
- логіко-синтетичний – був основою систематизації й узагальнення положень історико-педагогічної та мемуаристичної літератури, праць учених різних періодів, архівних документів;
- метод аналогій та статистичні методи в оцінці освітніх процесів у Херсонській губернії;
- персоналістично-біографічний – дав змогу з'ясувати персональний внесок окремих державних діячів, науковців і практиків, які відіграли значну роль у розвитку початкової освіти означеного періоду.

Джерельну базу дослідження становлять:

- нормативно-правові документи, що регулювали діяльність навчальних закладів початкової освіти в Російській імперії взагалі та в Херсонській губернії зокрема;
- матеріали навчальних закладів та органів місцевого самоврядування із фондів Центрального державного історичного архіву України, Державних архівів Херсонської (ф. 14, ф. 18, ф. 21, ф. 193, ф. 207, ф. 212, ф. 213, ф. 298), Одеської (ф. 1, ф. 42) і Миколаївської (ф. 137, ф. 142, ф. 208, ф. 229) областей, а також Російського Державного історичного архіву (електронний каталог: ф. 740);
- фонди Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського, Науково-педагогічної електронної бібліотеки ім. К. Д. Ушинського, Одеської обласної універсальної бібліотеки ім. М. С. Грушевського, Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесья Гончара, Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки;

- педагогічна і суспільна періодика кінця XIX – початку XX ст. (загальноімперські журнали; часописи, що друкувалися на території України; місцеві газети; радянська і сучасна періодика);

- інтерпретаційні джерела: дисертації, брошури, адрес-календарі;

- сучасна педагогічна література.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX і початок XX ст. За нижню межу обрано 1803 р. – створення Херсонської губернії, запровадження державної народної освіти та утворення освітніх округів як адміністративно-територіальних одиниць під керівництвом щойно створеного Міністерства народної освіти. Верхньою межею дослідження визначено 1917 р. – скасування освітніх округів унаслідок революційних подій, повна перебудова системи освіти та політичного устрою губернії і держави.

Територіальні межі дослідження. У роботі розглянуто становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії, яка впродовж 1803 – 1917 рр. входила до складу Російської імперії, а пізніше стала територіальною основою чотирьох областей сучасної України: Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Херсонської.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

- комплексно досліджено становлення і розвиток початкової освіти в освітньо-культурному просторі Херсонської губернії упродовж 1803 – 1917 рр.;

- обґрунтовано періодизацію розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 рр., визначено особливості кожного періоду: I період – *становлення* державної системи освіти (1803 – 1832) – поступове формування мережі закладів початкової освіти (державних і приватних, змішаних, для хлопців і дівчат, національних); II період – *аккумуляційний* (1832 – 1864) – збагачення досвіду функціонування навчальних закладів початкової освіти різних типів; III період –

реформаторський (1864 – 1896) – переформатування початкової освіти на новій нормативній базі; IV період – *перетворювальний* (1896 – 1917) – насадження в південних землях «російської народної школи»;

– визначено чинники (зовнішні: суспільно-політична ситуація, державна освітня політика, фінансові; внутрішні: організаційно-педагогічні умови, персоніфікація впливів, підтримка місцевих громад) реформування змісту та організації початкової освіти в Херсонській губернії у визначених хронологічних межах;

– розкрито генезу структури, змісту, форм і методів початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 рр.: схарактеризовано мережу навчальних закладів початкової освіти (школи грамоти, гарнізонні, недільні, земські, повторювальні, національні школи, училища (парафіяльні, повітові)), організаційно-адміністративні відмінності в їх функціонуванні; виявлено особливості початкової освіти національних шкіл (викладання рідною мовою, урахування національного компонента в змісті підручників та організації досвіду вчителів);

– виявлено конструктивні думки педагогів-практиків (конкурсний прийом на роботу вчителів, організація шкільних вистав на соціальні теми, створення повторювальних шкіл, започаткування практики почесних попечителів закладів) і адміністраторів навчальних закладів (створення шкільних рад територіальних громад – освітянсько-громадських установ, заснування товариств почесних попечителів початкових шкіл, влаштування родинно-шкільних свят, облаштування в школах музеїв праці), окреслено шляхи їх використання в реформуванні сучасної української школи.

Уточнено роль національних шкіл іноземних колоністів (німецьких, єврейських, болгарських, караїмських) у розвитку початкової освіти й освітньо-культурного середовища Херсонської губернії; відомості про персоналії провідних громадських і педагогічних діячів губернії, ідеї й діяльність яких створювали особливості у формуванні педагогічної думки та практики роботи навчальних закладів Херсонської губернії.

Подальшого розвитку набули: положення щодо впливу суспільно-політичних та соціально-економічних умов розвитку губернії на функціонування системи початкової освіти; характеристика історіографії та джерел із розвитку початкової освіти в Херсонській губернії, висвітлення історико-педагогічного досвіду функціонування закладів початкової освіти в окремій адміністративно-територіальній одиниці.

До наукового обігу введено невідомі та маловідомі архівні справи, що розкривають особливості діяльності навчальних закладів системи початкової освіти в Херсонській губернії в досліджуваній період (ДАХО: Ф. 21, спр. 5; Ф. 193, спр. 8; Ф. 207, спр. 1253 і спр. 1288).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані висновки і фактологічний матеріал збагатили історико-педагогічні знання з історії організації початкової освіти в Херсонській губернії періоду 1803 – 1917 рр. Виявлені продуктивні ідеї та освітньо-адміністративний досвід можуть бути використані в умовах сучасної децентралізації системи національної освіти.

Результати наукового пошуку представлено в навчально-методичних рекомендаціях «Початкова освіта Херсонської губернії (1803 – 1917 рр.)», які будуть корисними студентам педагогічних спеціальностей у межах вивчення дисципліни «Історія педагогіки», а також учителям початкової школи під час проходження курсової перепідготовки в системі післядипломної освіти.

Результати дослідження впроваджено в Міжнародному класичному університеті імені Пилипа Орлика (довідка № 55 від 19.04.2019 р.), Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (довідка № 11 від 24.04.2019 р.), Комунальному вищому навчальному закладі «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка № 01-23/312 від 26.04.2019 р.), Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського (довідка № 01-12/25/571 від 02.05.2019 р.), Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя (довідка № 05/379 від 13.05.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Подані в дисертаційному дослідженні результати одержані самостійно. Особистий внесок у статті [6], опублікованій у співавторстві, полягає в аналізі особливостей реформування початкової освіти Херсонської губернії.

Апробація результатів дисертаційного дослідження була здійснена шляхом обговорення основних положень та результатів проведеного дослідження на 6 науково-практичних конференціях: міжнародних: «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку-Ужгород-Дрогобич, 2017), «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова-Ужгород-Дрогобич, 2018), «Проблеми та перспективи професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграції» (Кропивницький, 2019); всеукраїнських: «Педагогічна наука в Україні за роки незалежності: здобутки, прорахунки, перспективи», (Херсон, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління закладами освіти» (Херсон, 2017), «Новітні напрями в галузі права та освіти» (Херсон, 2019).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено в 15 публікаціях автора, з них 4 статті в наукових фахових виданнях України (одна у співавторстві), 3 статті у виданнях, віднесених до міжнародних наукометричних баз, 1 стаття в колективній зарубіжній монографії, 1 методичні рекомендації, 3 публікації в збірниках матеріалів конференцій, 3 статті в науково-методичних журналах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота викладена на 270 сторінках, складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та 18 додатків. Обсяг основного тексту дисертації складає 190 сторінок. Робота ілюстрована 11 таблицями. Список використаних джерел містить 340 найменувань.

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Характеристика джерельної бази та історіографії наукової проблеми

Із здобуттям незалежності в Україні розпочалося перетворення всіх галузей виробництва й суспільного життя, освітньої сфери зокрема. Погоджуючись із більшістю дослідників історії педагогіки, вважаємо, що визначення вектору й напрямку подальшого реформування системи освіти доцільно здійснювати на підґрунті об'єктивного перегляду історико-педагогічного досвіду з метою вичленення з нього конструктиву – педагогічних ідей і практик, які виникли в минулому й крізь динамічне оновлення потрапили до сучасних концепцій і реалій. Особливо важливі кроки державної освітньої політики представлено у «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки», Законі України «Про освіту» (2017), а саме: модернізація структури, змісту й організації освіти на засадах компетентнісного підходу, переорієнтація змісту освіти на цілі сталого розвитку; створення і забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, навчальних закладів різних типів і форм власності, різноманітних форм та засобів отримання освіти та ін. Цілком логічно, що ці трансформаційні процеси розпочалися із початкової освіти – першої ланки багаторівневої національної системи освіти.

У контексті сьогоденного пошуку оптимального змісту та організації початкової освіти, ефективних форм і методів навчання й виховання, інтерес становить педагогічна теорія й практика усіх періодів історії України, в тому числі й імперських часів. Виходячи з припущення, що більшість процесів, які відбуваються останніми роками в Україні, мають певну схожість із процесами, що здійснювалися на початку ХІХ ст., – створення регіональних (губернських) освітніх багатокомпонентних систем і початку ХХ ст. –

ланцюгове реформування сучасної системи освіти на підґрунті децентралізації, вважаємо за необхідне здійснити більш детальне вивчення історико-педагогічних процесів і явищ, які мали місце в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр. Перед висвітленням результатів аналізу історіографії означеної проблеми стисло схарактеризуємо підходи й критерії добору джерельної бази дослідження – сукупності різних за типом і жанром писемних джерел, що містять інформацію про досліджуваний історико-педагогічний процес. Вивчення сучасних історико-педагогічних досліджень [45; 440] засвідчило, що вчені з історії педагогіки визнають чисельність видів педагогічних джерел, яке породжене різноманіттям форм соціально-педагогічної діяльності людей і відносин між ними. Джерельна база таких досліджень зазвичай є надзвичайно широкою, охоплює значну кількість видів історичних писемних (рукописних і друкованих) матеріалів, які частіше за все учені класифікують за місцем розташування чи зберігання. З'ясовано, що за науковою цінністю дослідники розрізняють такі групи джерел:

- законодавчі акти: закони, височайші укази, розпорядження Святішого Синоду, укази губернаторів (військових і цивільних);

- діловодну документацію: циркуляри профільних міністерств, циркуляри й розпорядження попечителів навчальних округів, циркуляри й рішення губернського й повітових земств, резолюції вчительських з'їздів, протоколи губернської і повітових училищних і педагогічних рад навчальних закладів; офіційне листування з різних питань, звіти (губернаторів, попечителів навчальних округів, інспекторів і директорів народних училищ, керівників повітових земств, завідувачів шкіл різних типів);

- загальноросійську й місцеву статистику: статистичні відомості канцелярії губернатора, губернського й повітових земств, училищних рад, навчальних закладів;

- матеріали періодичних видань імперського періоду, найбільш популярними серед яких є: «Журнал Міністерства народної освіти», «Циркуляр Одеського навчального округу», «Педагогічний вісник»;

– монографічну літературу: описи, нариси й матеріали довідкового характеру (адрес-календарі, пам'ятні книжки, довідкові книги, путівники).

Оскільки історичні факти минулого пізнаються опосередковано, за допомогою певних джерел, погоджуємось із джерелознавцями, що значущість їх визначається саме можливістю пізнати крізь них соціально-педагогічні явища, які недоступні безпосередньому спостереженню чи експериментальному відтворенню [276]. З огляду на зазначене, під історико-педагогічним джерелом розумітимемо «продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання й навчання» [236,с.191]. Зрозуміло, що ґрунтовний науковий аналіз розвитку початкової освіти Херсонської губернії як історико-педагогічного феномену неможливий без залучення широкого кола джерел, тому для формування їх кінцевого переліку нами використано рекомендації О. Адаменко. На думку вченої, джерельна база історико-педагогічного дослідження повинна бути різноманітною за типом і видом джерел для всебічного відображення його предмета й висвітлення теорії і практики розв'язання наукової проблеми, а інформація, отримана з різних джерел, повинна доповнювати, уточнювати чи розширювати вже наявну [1, с. 8]. Згідно із запропонованим Н. Гупаном [50] способом систематизації історико-педагогічних джерел, формування джерельної бази дослідження здійснювалося на основі трьох підходів: проблемно-тематичного, хронологічного й персоніфікованого. У процесі відбору джерел було враховано критерій щодо походження їх авторів – до бази включено джерела українських і зарубіжних авторів із дотриманням представництва щодо їх приналежності до тієї чи іншої культури (нації). Опертя на класифікацію писемних історико-педагогічних джерел Д. Раскіназа родами, яка передбачає «виділення крупних спільностей джерел, які б відображали найбільш суттєві зв'язки та відмінності між ними, за способом кодування у них інформації, котрий породжений їхніми суспільними функціями» [237, с. 90], забезпечило включення до бази оповідальних

(наукових, публіцистичних та історичних праць), дидактичних (підручників і методичних вказівок) і документальних (державних документів) джерел. Ураховано й запропонований К. Васильєвим [25] поділ матеріалів на первинні, що містять законодавчі й нормативні документи, і вторинні, що уособлюють документи місцевих органів самоврядування й народної освіти, окремих навчальних закладів.

Спираючись на критерій класифікації джерел за рівнями узагальнення інформації, яка міститься в них [235], і з метою змістовного упорядкування різноманітних за географією видання й тематикою змісту, систематизацію матеріалів джерельної бази дослідження здійснено за трьома блоками:

- загальний – такі, що висвітлюють нормативно-правову базу діяльності різних державних інституцій і галузевих установ, зміст і організацію навчання різних груп населення Російської імперії у закладах початкової освіти упродовж ХІХ – початку ХХ ст.;

- регіональний – джерела, в яких розкрито закономірності соціально-економічного розвитку й формування освітньо-культурного простору й системи освіти на південноукраїнських територіях, Херсонській губернії зокрема;

- конкретно-історичний – такі, що репрезентують діяльність окремих об'єктів і суб'єктів системи початкової освіти Херсонської губернії.

Оскільки аналіз історіографічного доробку здійснювався за хронологічно-тематичним принципом, джерела згруповано за часом походження на такі, що вийшли в імперський період, радянські часи та період незалежності. Таким чином отримано матрицю (хронологічно-предметну систематизовану структуру) розподілу джерел, побудова якої надала можливість дібрати оптимальну вибірку дослідження. Обраний підхід забезпечив можливість акцентувати увагу на ознаках вказаного історико-педагогічного процесу, характерних для науковців різних періодів: імперського, радянського, сучасного та з'ясувати його загальні риси, що й уособлювали конструктив.

Окремий блок джерельної бази дослідження склали праці, які були використані під час розробки теоретико-методологічного підґрунтя: О. Адаменко [1], В. Краєвського [125], О. Крушельницької [129], О. Сухомлинської [270], Г. Терещука [272]; на їх основі визначено понятійно-категоріальний апарат дослідження й побудовано методика наукового пошуку. До цього блоку віднесено й джерела, у яких висвітлено способи пошуку документів у архівах, методи добору матеріалу та обробки інформації: М. Анісова [5], К. Васильєва [25], Л. Голубничої [45], Н. Гупана [50], С. Іванова [84], Л. Пушкарьова [235], Д. Раскіна [236], О. Савченко [246], С. Шмидта [312]. Особливу увагу приділено монографії Т. Денисюк «Історіографічний аналіз розвитку змісту початкової світи» [56], дисертаційному дослідженню І. Миколаєнка «Історіографія діяльності земських установ України (1861 – 2001 рр.)» [153] та узагальнювальній праці «Вказівник спогадів, щоденників та дорожніх нотатків XVIII – XIX ст.» [280]. У кожному представленому блоці в групі об'єднано джерела, що видавалися офіційними установами, підготовлені різними укладачами збірки документів і авторські доробки різних історичних періодів. При цьому джерела імперської доби – періоду, коли відбувалися історико-педагогічні події, за змістом і авторством розподілено у такий спосіб:

- подорожні записки, авторами яких виступали науковці, які виїжджали в експедиції, місцеві краєзнавці, письменники;
- історичні нариси, присвячені переважно ювілейним датам (100-річчю заснування міст, міністерств і різних установ);
- мемуари чи спогади, які писали учасники подій (переважно посадовці після виходу у відставку);
- листування (офіційне й приватне);
- військово-статистичні огляди офіцерів Генерального штабу (розташованого на території губернії), які готувалися на вимогу профільних міністерств;
- статистичні звіти посадових осіб чи губернських установ.

Звісно більшість із зазначених джерел вирізнялася стилем написання й засобами, які використовували автори для представлення інформації, певний відбиток накладало й соціальне походження автора та його статус у суспільстві на момент написання; проте за кількістю фактів із життя, посилянь на певні документи чи дії урядовців різних рангів, свідками яких виступали автори, такі джерела майже не поступалися офіційним виданням. Поміж праць радянського й сучасного періодів перевагу надано одноосібним і колективним монографіям, статистичним даним, історичним нарисам і довідникам, науковим розвідкам. Особливу увагу звернено на матеріали, які стали доступними в роки незалежності (відкриті архівні фонди).

Зрозуміло, що найбільш значущу й цінну групу першого блоку джерел становили архівні матеріали, переважна більшість яких сьогодні зберігається в центральних і місцевих архівах: Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА України), Державних архівах Херсонської (ф. 14, ф. 18, ф. 21, ф. 193, ф. 207, ф. 212, ф. 213, ф. 298), Одеської (ф. 1, ф. 42) і Миколаївської (ф. 137, ф. 142, ф. 208, ф. 229) областей, а також Російському Державному історичному архіву (електронний каталог: ф. 740). У процесі дослідження опрацьовано фонди, в яких містяться справи з інформацією про діяльність навчальних закладів системи початкової освіти й культурно-освітніх установ на території Херсонської губернії, включаючи іноземні колонії, діяльність губернських і церковних органів управління, цивільних і військових губернаторів, попечителів освітніх округів.

Другу групу першого блоку джерельної бази склали збірки нормативно-правових актів, що регулювали функціонування губерній взагалі та освітньої сфери зокрема, розміщені в багатотомному виданні «Повне зібрання законів Російської імперії», «Зводи законів Російської імперії», «Збірниках постанов і розпоряджень по Міністерству народної освіти» (1864 – 1904), «Циркулярах Одеського навчального округу». У названих джерелах знайдено розпорядчі документи щодо функціонування системи освіти й окремих навчальних закладів (статути й положення), навчальні програми,

статистичні та аналітичні матеріали.

До третьої групи потрапили фонди бібліотек: Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (бази даних «Газети України та Росії» імперських часів), Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського (електронна база «Періодика» й «Галузева реферативна база»), Науково-педагогічної електронної бібліотеки ім. К. Д. Ушинського (розділ «Наукова спадщина»), Одеської обласної універсальної бібліотеки ім. М. С. Грушевського (матеріали відділу краєзнавчої літератури й бібліографії), Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олеса Гончара (матеріали фонду рідкісних і цінних видань та електронного ресурсу «Головні постаті і події України»), Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки (електронного ресурсу місцевих видань); у яких зберігаються періодичні видання та інші види джерел, що містять біографічні відомості про громадських діячів, науковців і державних посадовців, відомих педагогів. У процесі дослідження опрацьовано й електронний ресурс Державної публічної історичної бібліотеки Росії і розділ «Наукова спадщина» Наукової педагогічної електронної бібліотеки, у яких знайдено звіти Міністерства народної освіти, матеріали загальноземських і місцевих з'їздів народної освіти тощо.

До четвертої групи віднесено матеріали періодичних видань: науково-педагогічних журналів, часописів і газет імперського періоду. До складу джерельної бази відібрано 9 загальноімперських журналів (виходили в Москві й С.-Петербурзі): «Періодичні твори про успіхи народної освіти» (1809-1919), «Журнал Департаменту народної освіти» (1821-1824), «Журнал Міністерства народної освіти» (1834-1917), «Російський педагогічний вісник» (1857-1861), «Вісник виховання» (1890-1917), «Учитель» (1861-1870), «Народна школа» (1869-1889), «Жіноча освіта» (1876-1891), «Виховання і навчання» (1871-1888); 6 часописів, що друкувалися на території України: «Церковно-парафіяльна школа» (Київ, 1887-1906), «Світло» (Київ, 1910-1912), «Педагогічний вісник» (Єлисаветград, 1882-

1883), «Українське життя» (Київ, 1912-1917), «Шкільний огляд» (Одеса, 1889-1892), «Шкільні екскурсії і шкільний музей» (Одеса, 1913-1915) та 9 газет: «Київський телеграф», «Південь» («Південний огляд»), «Одеський вісник», «Миколаївський вісник», «Херсонські губернські відомості», включаючи національні «Салгир», «Караїмське життя», «Ха-Меліц», «День». До цієї групи включено журнали радянського періоду: «Радянська педагогіка», «Народна освіта», «Початкова школа», «Родина і школа», більшість з яких виходили й за часів незалежності. Загальна кількість матеріалів періодики з питань розвитку початкової освіти, яка була використана в процесі дослідження, складає понад 100 статей. У процесі дослідження опрацьовано групу джерел, що являють собою систематизовані вказівники – адрес-календарі й пам'ятні книги, довідники, покажчики, каталоги, музейні фонди, інтернет портали (зокрема «Освіта України», «Освітній портал» та «Освіта. UA»).

П'яту групу першого блоку склали доробки інформативно-аналітичного характеру, підготовлені освітянами (посадовцями, науковцями й практиками) на підґрунті аналізу офіційних документів:

– історичний нарис професора, члена-кореспондента Російської академії наук С. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти» 1802-1902» [241], в якому вперше було систематизовано матеріали архіву цієї установи (за роками управління міністерством різними очільниками й наскрізними лініями: початкова, середня й вища освіта), що характеризують розвиток початкової освіти в ракурсі єдиної державної політики, дій очільників імперії і міністрів народної освіти, перший том «Нарисів з історії систем народної освіти в Росії в XVIII-XIX ст.» [242], у якому автор описав еволюцію навчальних закладів від професійних шкіл Петровської епохи до загальноосвітніх, представив аналіз різних проектів організації системи народної освіти;

– праці члена-ревізора навчального комітету при Святішому Синоді С. Миропольського – «План і основи устрою нашої народної школи» [158],

«Школа і держава: обов'язковість навчання в Росії» [159] та «Нариси історії церковно-парафіяльної школи першого її виникнення на Русі до теперішнього часу» [157] та інші, в яких викладено погляд науковця й практика на проблеми розвитку народної школи. Особливий інтерес становили його рекомендації для учителів початкової школи щодо організації навчально-виховного процесу;

– доробки професора В. Чарнолуського (українця за походженням) – одного з організаторів перепису початкових шкіл в імперії і видавництва «Знання», «Земство і народна освіта» [303] у двох частинах, з описом пропозицій про створення Центрального довідкового бюро освіти і виховання, педагогічної бібліотеки, музею та архіву – установ, які мали наповнити професійно-педагогічне середовище й сприяти розширенню знань учителів. Особливу увагу звернено на трактування науковцем змісту поняття «компетенція земства у галузі суспільної освіти», систему підготовки учителів для народних шкіл і підвищення їхнього освітнього рівня; «До шкільної реформи» у якій представлено програму реформування системи освіти на демократичних засадах, що передбачала введення всезагальної початкової освіти у «правильно організованих школах», основи децентралізації управління освітою, залучення різних джерел фінансування для розбудови мережі шкіл відповідно до кількості дітей шкільного віку, розширення автономії шкіл, створення шкільних рад – позицій, більшість з яких реалізуються в сучасному реформуванні української школи. Науковець виклав рекомендації щодо розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування й профільними міністерствами (внутрішніх справ і народної освіти), запропонував установити єдиний термін навчання в початкових училищах у 4 роки, наповнення класу в 50 осіб на одного учителя [304, с. 11];

– спільні доробки В. Чарнолуського із науковцем Г. Фальборком – «Настільна книга з народної освіти» у 4-х томах [287], що містить збір законів, розпоряджень і правил, інструкцій, програм і статутів різних типів

закладів освіти, які функціонували на всій території Російської імперії, і «Народна освіта в Росії» [172], де також розміщено державні документи;

– праці професора М. Чехова «Народна освіта в Росії з 60-х років XIX століття» [171], у якій проаналізовано педагогічні доробки 1850-х – 1860-х рр., статистичні відомості про школи різних типів середини XIX ст., проекти облаштування сільських шкіл і дії міністрів освіти щодо їх реалізації, діяльність земських шкіл на «окраїне» імперії та «Типи російської школи в їх історичному розвитку» [306], у якій представлено класифікації шкіл за метою їх діяльності, організацією навчання й обсягу освіти. Звернено увагу на факт визнання автором наявності шкіл інших народів, окремі з яких виникли ще до російських і мали вплив на загальний розвиток освіти, висвітлення боротьби уряду з їхнім впливом;

– доробок міністрів народної освіти О. Головніна «Записки для небагатьох» [44], присвячений реформам освіти, який містить цікаві відомості про діяльність окремих членів імператорської родини, зокрема в галузі освіти й щоденник і спомини графа Л. Толстого, у яких «рельєфно висвічуються гострі проблеми» [36] організації освіти в імперії з урахуванням розподілу по території і в порівнянні з іноземним досвідом. Нашу увагу привернули наведені доповіді міністрів освіти, окремі відомості про засідання Ради міністрів.

В окрему групу об'єднано праці попечителів Харківського й Одеського навчального округів та організаторів земської освіти на території Херсонської губернії:

– О. Мусіна-Пушкіна «Деякі загальні міркування з питання про завдання нижчої, середньої та вищої освіти» [167], у якій автор звернув увагу на неперервність освіти й значенні кожної з її ланок, та «М. І. Пирогов, як педагог» [166], в якій висвітлено не лише аналіз поглядів видатного науковця, а й діяльність різних типів шкіл, єврейських зокрема;

– М. Пирогова «Школа і життя» [206], «Питання життя. Щоденник старого лікаря, писаний виключно для самого себе, але не без задньої думки,

що можливо коли-небудь прочитає і хтось інший», «Думки і зауваження про проект статуту училищ, які перебували у відомстві Міністерства народної освіти» [204] та ін., де викладено чимало оригінальних думок і фактів, авторський проект реформування системи освіти на демократичних засадах, обґрунтовано необхідність змін навчальних програм і підручників;

– М. Корфа (українця за походженням) – організатора земських з'їздів «Земське питання» [121], «Наші педагогічні питання» [123; 191] і «Російська початкова школа. Керівництво для земських гласних і вчителів земських шкіл» [124] та ін., у яких викладено основи теорії навчання й методичні рекомендації щодо організації народної школи, на підставі аналізу досвіду європейських держав, у яких народна освіта розвивається здавна й має суттєві успіхи, обґрунтовано необхідність роботи з учителями;

– М. Бунакова – методиста, автора підручників («Азбука й уроки читання») і хрестоматій для читання («У школі і вдома») та наукових праць «Сільська школа і народне життя» [41], «Шкільна справа» [24], де висвітлено наукове підґрунтя навчально-виховного процесу початкової школи й основи домашнього навчання. Особливу значущість у вивченні доробку цього автора складало поєднання в одній особі теоретика й практика – засновника приватної школи для малозабезпечених родин.

До сьомої групи віднесено праці, що висвітлюють основи навчання дітей і дорослих у закладах початкової освіти, та педагогічні погляди на організацію навчально-виховного процесу: Х. Алчевська [4], Н. Борисова [21], В. Вахтерова [27], С. Єгорова [69], А. Гартвига [41], П. Горбунова [47], В. Добровольської [63], Є. Звягінцева [80], М. Ільмінського [88], С. Каменєва [98], Ю. Кузьменко [130], О. Обухова [188], С. Рачинського [239], Д. Ромашкова [244], О. Фортунатова [293] та ін. Вивчення праць зазначених авторів надало можливість визначити особливості організації початкового навчання дітей і дорослих на різних часових відрізках у періоді 1803-1917 рр., з'ясувати основні форми, методи, засоби й способи навчання дітей і дорослих.

До восьмої групи першого блоку зібрано матеріали з історії освіти, школи й педагогіки у Російській імперії загалом і на українських землях зокрема: імперського періоду – М. Альошинцева «Історія гімназійної освіти в Росії» [3], В. Григор'єва «Історичний нарис руської школи» [49], П. Каптерєва «Історія руської педагогіки» [169], Е. Шмідта «Історія навчальних закладів у Росії» [310], В. Щерби «З історії руської школи» [315]; радянських часів – Ш. Ганеліна [39], М. Гриценка [94], Г. Жураківського [73], М. Константинова [118; 187], О. Піскунова [207], М. Шабаєвої [91]; періоду незалежності – Г. Ляха [145], Л. Медвідь [151], Н. Янц [331], М. Ярмаченка [243]. До цієї групи включено й доробки російських науковців, які продовжують вивчення цієї та інших історико-педагогічних проблем, оскільки Херсонська губернія на вказаному хронологічному відрізку входила до складу Російської імперії. Це праці Б. Бім-Бада [17], С. Дальмана [51], Е. Дніпрова [62], О. Джуринського [60], Д. Латишеної [134] та ін. У підгрупу виокремлено праці, у яких висвітлено роль окремих історичних осіб у розвитку освіти: М. Демкова «Старі і нові педагоги, їх життя, думки і праці» [55], П. Каптерєва «Нова руськая педагогія, її найголовніші напрямки і діячі» [103].

В окрему підгрупу виділено й матеріали з фактажу та аналізу історії початкової освіти в Російській імперії та Україні:

– О. Куломзіна «Доступність початкової школи в Росії» [133] та О. Ососкова «Початкова освіта у дореволюційній Росії» [193], у яких детально описано типи початкових шкіл Російської імперії, що функціонували у складі державної системи освіти, розкрито підходи до підрахунку їх кількості із зазначенням особливостей у містах і селищах, зазначено вимоги до навчальних класів і будівель;

– О. Бабіної «Становлення і розвиток гімназійної освіти в Україні» [12] і Т. Шушари «Розвиток жіночої освіти у Таврійській губернії» [313], у яких визначено чинники розвитку жіночої гімназійної освіти, висвітлено вплив окремих персоналій на розвиток жіночої гімназійної освіти в Україні як

носіїв суспільно-політичних і культурно-освітніх ідей та представників громадської ініціативи, розкрито особливості впливу освітньої політики держави на розвиток жіночої гімназійної освіти;

– В. Борисенка «Сільська початкова освіта на Лівобережній Україні» [20], в якій проаналізовано соціально-економічні й політичні умови становлення й розвитку початкової освіти в сільській місцевості;

– О. Драч «Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917)» [64], де ґрунтовно проаналізовано діяльність і праці М. Корфа та інших освітян другої половини ХІХ ст., розкрито основи церковно-парафіяльної і народної школи в земських губерніях, висвітлено нормативно-правову базу їх діяльності, описано основні типи початкових народних училищ українських губерній, представлено динаміку їх створення, розглянуто діяльність державних органів, громадських установ і приватних осіб у становленні мережі початкових навчальних закладів, з'ясовано рівень їх доступності широким верствам населення;

– О. Удод «Початкова освіта на Україні наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст.» [277], у якій розглянуто різні аспекти розвитку шкільної мережі в дореформений період.

Особливу увагу серед праць цієї групи приділено монографіям С. Сірополка «Історія освіти в Україні» [250], в якій у розділах «Освіта на Наддніпрянській Україні в ХІХ ст.» та «Освіта на Наддніпрянській Україні від 1902 до 1920 р.» викладено питання щодо організації жіночих і чоловічих гімназій, народних шкіл, проведення загальноземських з'їздів і їх ролі в підготовці учителів, схарактеризовано діяльність М. Пирогова як попечителя навчального округу й Д. Толстого як міністра народної освіти; і В. Перерви «Церковні школи в Україні» [202], де висвітлено роль Святійшого Синоду в розвитку шкіл (однокласних, двокласних, другокласних, грамоти), розкрито основи організації і змісту навчально-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах.

У дев'яту групу першого блоку зібрано порівняльно-узагальнювальні

праці щодо діяльності початкових шкіл у різних країнах: експерта Міністерства народної освіти М. Весселя «Початкова освіта і народні училища в Західній Європі і в Росії», де наведено історичний аналіз європейського й російського досвіду функціонування системи освіти й розкрито соціально-історичну значущість народної освіти в умовах реформ 1860-х рр. [31], М. Сперанського «Боротьба за школу: з минулого та сучасного на Заході та Росії» [261], громадського діяча Ф. Ольденбурга «Народні школи Європейської Росії в 1892-93 році» [190] і «Нотатки за статистикою початкової освіти в Росії» [189] та Е. Левасера «Народна освіта в цивілізованих країнах» [135]. У цьому ракурсі цінними були й перші наукові розвідки імперського періоду з вивчення особливостей функціонування початкової освіти в окремих губерніях: М. Сухомлинова – Чернігівської, Ю. Яцевич – Полтавської, М. Шаховського й П. Фоміна – Харківської, В. Хижнякова – Чернігівської [269; 333; 292; 296], оскільки їх вивчення надало підстави для порівняльного аналізу історико-педагогічних процесів, виокремлення в них особливого й установа спільного.

До другого блоку джерельного масиву дослідження віднесено джерела, які висвітлюють історію Півдня України й Херсонської губернії зокрема, соціально-економічний і культурний розвиток названих територій, включаючи поселення іноземних колоністів. Відібрані матеріали розповідають про своєрідність і особливості життя населення південних територій, їхню культуру, організацію побуту та освіти.

До першої групи другого блоку віднесено праці, важливі для розуміння сутності соціально-економічних процесів, що відбувались на південноукраїнських землях: подорожні записки Академіка Петербурзької академії наук В. Зуєва «Мандрівні записки від Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 рр.» [83], мандрівника М. Жукова «Нотатки в дорозі на Південний берег Криму» [72], професора Рішельєвського лицю К. Зеленецького «Записки по дорозі до Херсонської губернії» [81], етнографа О. Афанасьєва-Чужбинського «Поїздка в Південну Росію» [11], дворянки

О. Шишкіної «Записки і спогади руської мандрівниці по Росії в 1845 р. [309].

Окрему підгрупу утворили історичні праці М. Маркевича «Історія Малоросії» (п'ять томів), написані на основі літописів і архівних джерел із аналізом значної кількості цікавих історичних документів [147], щодо розвитку освіти зокрема. У підгрупу об'єднано й матеріали, присвячені історії окремих міст, у яких розкрито історію розвитку освіти в них: Г. Ге «Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва» [42], В. Надлера «Одеса в перші роки її існування» [168], К. Смольянінова «Історія Одеси» [260], О. Чиркова «Короткий історичний нарис м. Херсон» [307]. Вивчення названих та інших праць дозволило з'ясувати, що поселення на південноукраїнських територіях вказані автори класифікували в такий спосіб: міста губернські й повітові; міста безповітові й заштатні; містечка; передмістя (форштадти); посади; військові поселення (фортеці, укріплення); духовні поселення (монастирі, скити); промислові слободи. Для названих поселень характерними були як типові, так і специфічні (гарнізонні, козачі школи) навчальні заклади, зміст діяльності яких розглянуто в наступних розділах дисертації. В окрему групу виділено праці професора Д. Багалія й голови Статистичного комітету Новоросійського краю А. Скальковського. Зазначимо, що «Колонізацію Новоросійського краю і перші кроки його шляхом культури», «Нариси з руської історії: в 2-х томах. Том 1: Статті з історії освіти» А. Скальковського й «Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійський край)» Д. Багалія сучасні науковці називають першими конкретно-історичними спробами розкриття змісту взаємодії різних етнічних елементів на українських землях. Аналіз доробку названого автора дозволив з'ясувати особливості колонізації губернії, представленої істориком у такий спосіб: урядова (російська), народна (українська), іноземна, з'ясувати первинність і чисельне представництво українського населення півдня й зрозуміти специфіку національної і соціальної стратифікації місцевого населення. Поміж великої кількості праць, присвячених історії краю А. Скальковського: «Перше тридцятиліття історії міста Одеса», «Херсон з

1774 до 1794 року» [254;255], «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730-1823 рр.» [252], «Досвід статистичного опису Новоросійського краю» [251], у яких подано численні факти щодо освітньо-культурного розвитку регіону й наведено інформацію про кілька місцевих навчальних закладів, початкової освіти зокрема, опрацьовано й такі, що присвячені особливостям функціонування шкіл в іноземних колоніях. Слід зауважити, що А. Скальковський упродовж багатьох років не лише як науковець вивчав історію півдня країни, а й створював її, будучи державним чиновником у канцелярії Одеського генерал-губернаторства. Він активно сприяв створенню в Одесі міської публічної бібліотеки, до якої згодом передав більшість своїх праць; брав участь у підготовці відкриття Новоросійського університету й комерційного училища в Одесі; був редактором численних друкованих збірок Статистичного комітету; виступив засновником і першим секретарем Одеського «Товариства історії і старожитностей». На наш погляд, нащадковий дворянин Херсонської губернії А. Скальковський зробив значний і досі повністю ще не оцінений внесок у створення на південних землях освітньо-культурного середовища.

До третьої групи другого блоку віднесено праці, які висвітлюють історію заселення Херсонської губернії іноземними колоністами, розкривають особливості організації їх побуту й культури, створення й функціонування шкіл різних народів і висвітлюють привнесення національних традицій. До цієї групи віднесено: дорожні нотатки В. Дедлова «Переселенці і нові місця» [53]; наукові розвідки Н. Кабузана «Заселення Новоросії» [95], Я. Хонігсмана «Євреї України: стислий нарис історії» [297]; статті Г. Арша «Грецька еміграція в Росію» [9], О. Веліціна «Німецькі колонії на Півдні Росії» [30] та інші матеріали. Вивчення названих та інших джерел надало можливість встановити, що умови колонізації, а отже – й асиміляції поселенців, для різних етнічних груп були різними. Це стосувалося відмінностей у розподілі землі, переліку громадських прав і соціальних пільг, організації системи освіти. В окрему групу об'єднано матеріали, які

видавалися державними установами, серед яких: щорічники «Огляд Херсонської губернії: додаток до Всеподданішому звіту» (1880-1913 рр.) [187] та «Збірник Херсонського земства» (1868-1904 рр.), «Систематичний звіт постанов Херсонського губернського земського зібрання за 1900 – 1914 рр. [249], три книги «Історичний нарис діяльності Херсонського губернського земства за 1865 – 1899 рр.» [81], узагальнюючий огляд «Огляд діяльності Херсонського повітового земства з народної освіти за 1865 – 1895 рр.» [186], ювілейне видання «Підсумки двадцятип'ятиріччя Херсонського міського самоврядування: короткий історико-економічний нарис м. Херсона» [92]. Усі ці видання містили звіти про стан багатьох справ у Херсонській губернії, у системі освіти зокрема.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в історіографії проблеми розвитку початкової освіти в Російській імперії загалом і Херсонській губернії зокрема імперські дослідники основну увагу приділяли організації роботи початкових шкіл у межах загальноімперської системи, їх дидактико-методичному й кадровому забезпеченню. У більшості праць розглядалися питання участі уряду, земства й церкви в розвитку освіти, її фінансового й матеріального забезпечення, ролі окремих державних діячів у створенні освітньо-культурного середовища. При цьому кількість публікацій другої половини XIX ст. є значно більшою, ніж першої, що пов'язано з інтересом не лише педагогічної спільноти, а й усього суспільства до оголошеної у середині століття реформи системи освіти. Саме в цей період було розпочато введення в науковий обіг великих масивів джерел, – як документальних, так і наративних, закладено підвалини подальшого студіювання історії освіти, початкової зокрема.

Після революційних подій 1917 р. проблеми розвитку освіти на українських територіях в імперську добу розглядали автори, які брали участь в Українській революції і тому змушені були емігрувати, та окремі радянські дослідники, більшість з яких займалися цією науковою проблемою ще до революції. З'ясовано, що в закордонних виданнях і виданнях української

діаспори здебільшого друкувалися біографічні доробки, проте вони містили цінні відомості з означеної проблеми. Серед таких передовсім слід назвати праці Н. Полонської-Василенко «Заселення Південної України в середині XVIII ст.» [231] та ін.

У період 1920 – 1930 рр. у Радянському Союзі з'являються праці описового й мемуарного характеру, серед яких: «Нариси історії Північного Причорномор'я» Е. Загоровського [77], «Церква і просвітництво в Росії» С. Каменєва [98], «Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції» Є. Мединського [152], «Шкільна справа в Росії» О. Фортунатова [293] та ін. У процесі дослідження з'ясовано, що в цей період при Всеукраїнській Академії наук створюються краєзнавчі комісії: у 1923 р. – Одеська під керівництвом С. Дложевського, за результатами діяльності якої виходив «Вісник Одеської комісії краєзнавства», у 1924 р. – комісія з вивчення Лівобережної України й Комісія з вивчення Полудневої України за головування М. Грушевського. У 1925 р. академія наук розпочала видання «Етнографічного вісника», у 1926 р. вийшов «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН» [250]. Ці доробки містили багато нової об'єктивної інформації, а також погляди науковців на розвиток освіти в імперські часи з урахуванням іншого культурно-політичного простору. У процесі дослідження встановлено, що друга хвиля наукового інтересу до розвитку освіти в імперський період розпочалася після Другої світової війни. Зокрема на сторінках центрального журналу «Радянська педагогіка» виходить низка статей, серед яких були й матеріали, присвячені розвитку початкової школи. У 1950-1960 рр. радянські вчені в дослідженні історії народної освіти в Російській імперії виходили з позицій класового підходу й марксистсько-ленінської ідеології. Так, наприклад, Н. Константинов і В. Струмінський [119], детально висвітлюючи реформи середини XIX ст. та їх вплив на початкову освіту, акцентували увагу на впливові царату на розвиток початкової школи й педагогічної думки до 1917 р. Проте виходили й праці, які містили фактаж і певні статистичні відомості щодо розвитку освіти в

імперську добу (доробки Ш. Ганеліна [39], В. Гармизи [40], О. Рашина [240], В. Смірнова [259]) і навіть дисертаційні дослідження (наприклад, П. Макарової «Початкові школи в період між двома революціями (1905 – 1907 рр. і лютневої 1917 р.)» [146] та О. Бачинського «Народна колонізація Придунайських степів» [146]). У 1970 – 1980 рр. виходять перші фундаментальні праці з історії педагогіки й освіти в дореволюційній Росії. Серед інформативних джерел цих років слід назвати: багатотомне видання «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР, XVIII – друга половина XIX ст.» [194], «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Друга половина XIX ст.» [195] та «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Кінець XIX – початок XX ст.» [196], підготовлені на підґрунті значної джерельної бази; і кілька Антологій педагогічної думки XVIII – XIX ст., до яких увійшли статті, що висвітлюють педагогічні погляди відомих освітян тих часів, а також окремі тексти першоджерел [6; 7; 8]. Слід наголосити на внеску радянського дослідника Е. Дніпрова, який розшукав маловідомі факти щодо діяльності початкових шкіл і створив повний каталог радянської літератури з питань історії школи й педагогіки дореволюційної Росії. Вивчення численної кількості його праць (зокрема «Нарисів історії школи і педагогічної думки народів СРСР з найдавніших часів до кінця XVII століття» та «Нарисів історіографії освіти і педагогіки дореволюційної Росії» [62]) надало можливість переконатися, що в основу базової школи в СРСР було покладено досвід, запозичений саме за імперських часів. Серед праць цього періоду заслуговують на увагу інформативні доробки О. Дружиніної «Південна Україна. 1800 – 1825 рр.» і «Південна Україна у період кризи феодалізму. 1825 – 1861 рр.» [66; 67] та доробок американської дослідниці П. Герлігі «Одеса. Історія міста 1794 – 1914» [43], у яких висвітлено новий погляд на причини й особливості заселення південноукраїнських територій, темпи й напрями соціально-економічного й культурно-освітнього розвитку.

Отже, праці з історії педагогіки радянських часів спрямовувались на

вивчення історичного минулого народної (початкової) школи. До поля зору науковців потрапили дії царського уряду з реформування системи освіти, організації навчально-виховного процесу в різних типах початкових шкіл, динаміка учнівського контингенту, розвиток передової на той час педагогічної думки, матеріальний стан закладів освіти, досвід роботи різних типів навчальних закладів. Проте розглядалися проблеми організації освіти переважно в порівнянні із соціалістичною реальністю, що певним чином впливало на об'єктивність оцінок і суджень.

У незалежній Україні розпочався новий етап розвитку історико-педагогічної науки, який характеризується прагненням переглянути проблеми, пов'язані із розвитком національної системи освіти. З'являються доробки з новими поглядами на проблему: «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.)» [243], «Реформування змісту початкової освіти» [246], «Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття» [209] та ін. Поміж сучасних дисертаційних досліджень, що становлять інтерес у ракурсі нашої проблеми, можна назвати «Розвиток ідеї проблемного навчання молодших школярів у вітчизняній педагогічній думці другої половини XX століття» Н. Янц [331] і «Проблема індивідуалізації і диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці 50-90-х рр. XX ст.» Т. Вожегової [33]; привернули увагу й праці С. Дмитренко «Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини XIX століття» [61], Р. Гавриш «Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865 – 1919 роках» [38], Т. Гребінник «Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст. – початок XX ст.)» [49] і М. Мінць «Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861 – 1917 рр.)» [163], у яких проаналізовано різні аспекти функціонування початкової освіти в XIX – початку XX ст. Інтерес для з'ясування регіональних особливостей культурно-освітньої сфери

південноукраїнських територій являла дисертація Н. Шушляннікової «Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за нарративною літературою» [314], в якій знайдено поняття «новий тип міст», «новий тип людини» – громадянина Півдня, сутність яких з'ясовувалась щодо Херсонської губернії. Наголосимо, що в названих та інших наукових розвідках розвиток початкової освіти Херсонської губернії не виступав предметом спеціального дослідження. Зазначимо, що становлення й розвиток початкової народної освіти досліджують і сучасні російські науковці, серед яких найбільш ґрунтовними є напрацювання А. Джуринського «Педагогіка: історія педагогічних ідей» [55]), Е. Дніпрова («Російська освіта в XIX – початку XX століття» [56]), С. Дальмана («Розвиток системи управління народною освітою в Росії у другій половині XIX століття» [51]), у яких простежується історія педагогіки й школи в дореволюційні часи й рекомендується методика її вивчення в XIX – на початку XX ст.

Отже, у розбудові незалежної самодостатньої України проблема змісту й організації навчання дітей і молоді є такою, що привертає увагу науковців різних напрямів і розробляється як на регіональному, так і на всеукраїнському рівні. Констатовано стійкий інтерес освітян до вивчення історії початкової освіти, аналізу досвіду на сучасних (для кожного історичного періоду) наукових засадах, винайдення конструктивних ідей як підґрунтя побудови національної системи освіти. Узагальнену структуровану джерельну базу дослідження унаочнено у вигляді матриці, представленої у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Систематизована структура джерельної бази дослідження

<i>Період видання</i>	<i>Фактаж (документи)</i>	<i>Наратив (описи подій)</i>	<i>Комплекси (факти і роз'яснення)</i>
Імперська	- статистичні звіти	- подорожні	- статті у

доба	- архівні документи - офіційне листування	записки - мемуари (спогади) - приватне листування	періодичних виданнях - наукові розвідки
Радянські часи	- статистичні матеріали	- нариси (очерки)	- дисертації - монографії - підручники, навчальні посібники
Сучасність	- відкриті нові фонди - документи діаспор	- інтернет портали	- дисертації - монографії - студіювання

Підбиваючи підсумок, доходимо висновку, що дібрана за описаною методикою джерельна база дослідження забезпечила всебічне вивчення змісту й організації початкової освіти в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр. Здійснений аналіз широкого кола офіційних документів і наративних джерел, різних за типом і жанром, хронологією й ступенем об'єктивності, наукових розвідок і дисертацій імперської доби, радянських часів і сучасності з історії України й педагогіки, щодо розвитку культури й міжетнічної взаємодії населення Херсонської губернії, довів, що названа проблема не виступала об'єктом окремого наукового пошуку, є актуальною в ракурсі сучасного реформування системи освіти.

1.2. Понятійний апарат і теоретико-методологічне підґрунтя дослідження

З наукової літератури встановлено, що необхідною умовою здійснення історико-педагогічного дослідження виступає окреслення понятійно-термінологічного апарату й визначення його теоретико-методологічного

підґрунтя, до якого провідні українські вчені [243; 270; 272] відносять вихідні положення, наукові підходи, методи й принципи наукового пошуку. Висвітленню названих питань, які виступають одним із завдань дослідження, присвячено наступний параграф.

Погоджуючись із групою українських науковців, вважаємо, що освіта, попри всі докладені зусилля до її вивчення дослідниками минулого й сьогодення, залишається до кінця непізнаним елементом суспільного життя й науковим феноменом. З огляду на найбільш об'ємне значення й філософський статус цього поняття й із урахуванням предмета й об'єкта нашого дослідження, базовими обрані поняття: «освіта», «система освіти», «початкова освіта» і «початкова школа», на тлумаченні яких ми стисло зупинимося.

У процесі вивчення джерельного масиву дослідження з'ясовано, що в науковій літературі освіта тлумачиться переважно як: 1) суспільний процес чи соціальна інституція [291, с. 351]; 2) система навчально-виховних і культурно-освітніх закладів країни [70, с. 452]; 3) сукупність знань, умінь, навичок, поглядів і переконань [290, с. 586]; 4) процес і результат засвоєння системи знань, умінь і навичок, а також світоглядних і морально-етичних ідей, що потрібні особистості для загальнолюдської і професійної діяльності [198, с. 311]; 5) певний рівень розвитку пізнавальних здібностей і практичної підготовки, що досягається в результаті цілеспрямованої навчально-виховної роботи [134, с. 83]. Як бачимо, освіту визначають у процесуальному й результативному (процес і результат засвоєння людиною досвіду поколінь), структурному (ієрархічна структура освітніх закладів, де здобувачі фізично й розумово зростають, засвоюючи досвід попередніх поколінь) і змістовному (система знань, умінь, навичок і настанов) ракурсах.

Відомий український науковець С. Клепко пропонує розуміти освіту «прозаїчно» – як «повсякденну діяльність у стінах навчальних закладів чи поза ними, спрямовану на підготовку особистості до практичного оволодіння тими чи іншими екофактами, матеріальними та знанняєвими артефактами,

певними технологіями життєтворчості» [111, с. 17]. Наголошуючи на провідному завданні освіти в будь-якій країні – долученні кожного індивіда до системи культурних цінностей, що домінують у такому суспільстві, американський вчений М. Смелзер визначає освіту як «інституалізований процес, на основі якого суспільство передає цінності, вміння й знання від однієї людини, групи чи спільноти іншим» [258, с. 28].

Вивчення педагогічних джерел засвідчило, що розкриттю філософської і соціальної значущості освіти присвячено праці В. Андрущенка, С. Гончаренка, В. Лугового, О. Савченко, А. Сбруєвої, О. Сухомлинської [46; 70; 246; 270] та ін. Розглядаючи освіту як суспільний феномен і соціальний інститут, названі вчені досліджують її економічну, соціальну й культурну функції за різних часів і політичних устроїв, визначаючи освіту в процесуальному аспекті як цілеспрямованоорганізовану трансляцію нагромадженого культурою досвіду. В «Енциклопедії освіти», авторами якої виступають вказані науковці, освіта визначається «однією з найширших педагогічних категорій, яка має цілісну, поліфункціональну та полісміслову структуру» [70, с. 614].

Мовою сучасних державних документів освіта – це «цілеспрямований процес навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави, що супроводжується констатацією досягнення здобувачем освіти, визначеного державою освітнього рівня відповідно до Національної рамки кваліфікацій» [234]. Це визначення за змістом є схожим із трактуванням, наведеним у Міжнародному документі МСКО-2011: «освіта – це процеси, якими суспільство цілеспрямовано передає між людьми з метою їх навчання/навченості накопичені інформацію, знання, розуміння, погляди, цінності, уміння, зразки поведінки, інші компетентності і включають комунікацію для досягнення навчальних цілей; поняття включає навчання, виховання та розвиток особи» [337].

Отже, поняття «освіта» є складним за структурою, багатокомпонентним за змістом, поліфункціональним за використанням і

таким, що потребує уточнення для кожного виду й рівня.

Згідно з затвердженим у 2018 р. Державним стандартом, початкова освіта – це перший рівень повної загальної середньої освіти, який відповідає першому рівню Національної рамки кваліфікацій [59, с. 3]. Тобто, поняття «початкова освіта» є похідним по відношенню до поняття «освіта», що конкретизує його сутність для виду освіти «загальна середня» на першому її рівні. Визначення поняття «початкова освіта» можна знайти в інших державних документах, наприклад: «початкова освіта – це освітній ступінь, що, зберігаючи наступність із дошкільною освітою, забезпечує базис загальноосвітньої підготовки учнів, подальше становлення особистості дитини, її психологічний, соціальний, фізичний розвиток, виховання громадянина України» [234].

Зауважимо, що в Державній національній програмі «Освіта. (Україна XXI століття)», прийнятій 1993 р., не було сформульовано визначення поняття «початкова освіта», проте зазначено такі її основні функції: забезпечення загального розвитку дитини, формування умінь упевнено читати й писати, первинних навичок користування книжкою та іншими джерелами інформації, опанування основ арифметики та основ гігієни, формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнолюдської моралі й особистісного спілкування, вироблення перших трудових навичок [58, с. 8].

У Міжнародній стандартній класифікації освіти (МСКО-97) початкову освіту віднесено до рівня МСКО 1 і визначено як таку, що надає учням базову освіту з читання, письма й математики поряд з елементарним розумінням інших предметів, таких як історія, географія, природничі науки, суспільні науки, мистецтво й музика [162, с. 16]. У більш пізньому документі – МСКО-2011 зазначається, що типовою для початкової освіти є організація навчального процесу одним головним учителем для групи учнів, хоча клас може мати більше одного вчителя, особливо для вивчення певних предметів чи навчальних тем. У документі також вказано, що є єдиною вимогою для

вступу до початкової школи є вік, який за законом не повинен бути молодше 5-ти і старше 7-ми років. Більшість програм навчання при цьому рівні шести рокам, хоча термін може коливатись від 4 до 7 років. Діти перебувають у початковій школі, як правило, до 10-12 років [337, с. 30].

У європейських словниках в узагальненому вигляді зазначено, що «початкова освіта зазвичай починається у віці п'яти, шести або семи років і триває від чотирьох до шести років (тобто до віку 10-11 років); діти мають опанувати базові навички грамотності та математики [334, с. 348]. В українській «Енциклопедії освіти» «початкову освіту» визначено як перший ступінь середньої освіти, метою якого в більшості країн світу є одержання дітьми базових умінь і навичок загальнокультурного і загальнорозвивального характеру» [70, с. 700].

У дисертації сучасної дослідниці М. Ярової початкову освіту визначено як «перший етап обов'язкової освіти, що займає місце між дошкільною та середньою освітою та організовується для дітей віком 5, 6 і 7 років упродовж 4-6 років і має за мету систематичне формування в учнів базових навичок читання, письма та математики поряд з елементарним розумінням таких наук, як історія, географія, природознавство, суспільствознавство, включаючи здоров'язберезувальний (фізична культура і спорт) та естетичний компоненти (мистецтво і музика) і закладаючи підґрунтя особистого і соціального розвитку учнів» [332, с. 33].

У процесі аналізу джерельного масиву дослідження встановлено, що в педагогічних словниках замість поняття «початкова освіта» можна натрапити на поняття «початкове навчання», яке визначається як: «перший ступінь організованого й систематично здійснюваного процесу формування у дітей знань, умінь та навичок. Цей процес у масовому масштабі протікає в утворених з цією метою початкових школах. Його результатом є початкова освіта» [46]. З огляду на означене, виокремлено відповідні компоненти початкової освіти, наявність і динаміка яких відслідковувалися в дослідженні розвитку початкової освіти в Херсонській губернії упродовж 1803 –

1917 років: зміст (навчальні предмети), структура (типи навчальних закладів), організація й тривалість навчання, забезпечення й результат.

У процесі вивчення освітніх документів і педагогічної літератури з'ясовано, що поняття «початкова освіта» здебільшого вживається разом зі словосполученням «система освіти», на тлумаченні якого стисло зупинимось.

У процесі дослідження з'ясовано, що поняття «система» є одним із найбільш загальних і найбільш уживаних термінів, що використовуються в процесі опису об'єктів наукових досліджень. На сьогодні існує більше 40 визначень цього поняття, серед яких полярними виступають: філософське – «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Якісні характеристики цих елементів становлять зміст системи, сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму або структуру системи» [276, с. 583–584] і прикладне – «сукупність елементів, певним чином пов'язаних і взаємодіючих між собою для виконання заданих цільових функцій» [70, с. 624]. У Законі України «Про освіту» наведено таке визначення: «система освіти – сукупність суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, освітніх програм, рівнів та ступенів (кваліфікацій) освіти, стандартів освіти, ліцензійних умов, органів, що здійснюють управління у сфері освіти» [234, с. 5]. Сучасна дослідниця Т. Ільїна під системою розуміє відокремлення на основі певних ознак упорядкованої кількості взаємопов'язаних елементів, поєднаних загальною метою функціонування та єдності керівництва, такої, що виступає у взаємодії із середовищем як цілісна єдність [87, с. 28].

Нам імпонує визначення, запропоноване групою сучасних українських науковців: «система – це об'єкт, що характеризується складом елементів, структурою їх зв'язків, параметрами й має хоча б один вхід і один вихід, які забезпечують зв'язок із зовнішнім середовищем, що характеризується законами поведінки і змінює поведінку при надходженні керуючих впливів» [116, с. 12-13]. Саме воно дозволяє виокремити ключові позиції цього поняття стосовно об'єкта нашого дослідження: структуру, склад, параметри,

керованість і простір, в якому система початкової освіти існує. Щодо системи початкової освіти імперської доби важливим вважаємо пояснення, наведене в названому вище словнику: «в систему початкової народної освіти кожної даної країни повинні бути включені всі навчальні заклади, призначені для навчання всього населення і які повинні дати останньому ті знання, які визнаються в даний час і в даній країні мінімум освіти, необхідної (а здебільшого обов'язкової) для всіх громадян, що представляють собою фундамент як всякої подальшої професійної і загальної освіти, так і суспільної і практичної діяльності громадян» [173, с. 729].

У процесі дослідження встановлено існування різних поглядів щодо кількості й значущості основних компонентів освітньої системи. Наприклад, Н. Кузьміна називає п'ять елементів: мету, навчальну інформацію, засоби навчання, педагога й учнів [123]; І. Лернер виокремлює викладачів, учнів, зміст освіти, засоби й методи навчання [136]; В. Онищук складовими системи називає мету, зміст, мотиви навчальної діяльності, форми, методи, прийоми й засоби навчання, контроль і корекцію, самоконтроль і самокорекцію учнів, результат навчальної діяльності [191]. П. Підласий у системі освіти виділяє постійні складові – мету навчання, діяльність учителя (викладання), діяльність учнів (учіння) і результат і змінні – зміст навчального матеріалу, методи навчання, матеріальні засоби навчання, організаційні форми навчання [208].

В освітньому глосарії складниками системи освіти визнається все, що стосується публічної освіти на рівні держави, регіонів, округів і окремих громад, а саме: закони, постанови й правила; державне фінансування, розподіл ресурсів і процедури визначення рівнів фінансування; органи управління, заклади освіти; кадрове забезпечення; навчальні й методичні матеріали та чимало інших складових. Ґрунтуючись на зазначеному, до вказаних вище додано такі компоненти системи початкової освіти Херсонської губернії 1803 – 1917 рр.: об'єктні – мета, функції, завдання; суб'єктні – вчителі й учні.

Установлено, що поняття «система освіти» науковці часто ототожнюють із поняттям «освітня система»; обидва вони широко використовуються в різних контекстах у наукових публікаціях із педагогіки, історії педагогіки, філософії і соціології освіти. Проте, погоджуючись із науковцем А. Євдотюк, вважаємо, що вони не є синонімічними, оскільки: «система освіти в країні є лише одна (макросистема), а освітніх систем, як різних креативних варіантів систем освіти, – багато. ...кожна із освітніх систем у системі освіти має свою оригінальну основу, інваріантну для неї (освітньої системи), яка і є запорукою її розвитку» [71, с. 4–5].

У сучасній педагогіці часто вживається й поняття «система навчання». Наприклад, К. Баханов системою навчання називає «стійку сукупність (конструкцію) суб'єкт-суб'єктного, цільового, змістовного й організаційно-технічного компонентів» [15, с. 9]. У нашому розумінні поняття «система навчання» структурно має включати: організацію (режим), форми й методи, прийоми й засоби навчання; характер відносин між викладачами й учнями. Отже, поняття «система навчання» є складовим по відношенню до більш загального – «система освіти».

Змістовно-порівняльний аналіз масиву науково-педагогічних джерел дозволив сформулювати узагальнене визначення поняття «система освіти»: сукупність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, наукових і науково-методичних установ, державних і місцевих органів управління освітою й самоврядування в галузі освіти, які відповідно до законів країни здійснюють освіту й виховання її громадян. Кожна країна відповідно до свого історичного розвитку, національних традицій, умов існування й подальших перспектив формує свою (державну) систему освіти.

Отже, ґрунтуючись на здійсненому аналізі наведених та інших визначень базового поняття дослідження та з урахуванням контексту історико-педагогічних подій періоду початок ХІХ – початок ХХ ст., початкову освіту Херсонської губернії 1803 – 1917 рр. нами розглянуто як адміністративно керований освітянський об'єкт регіонального рівня, що

структурно об'єднував у цілісну систему освітньо-культурні установи й навчальні заклади різного типу, зміст діяльності яких забезпечував дітям і дорослим отримання встановленого державою рівня освіти: «корисних для життя» знань, базових когнітивних умінь (читати, писати, рахувати), уявлень про моральні норми (закону Божого), визнані суспільством на вказаному хронологічному відрізку. Разом з тим початкова освіта Херсонської губернії, з одного боку, була відкритою й самодостатньою структурою з усіма характерними ознаками соціальних систем, з іншого – виступала підсистемою загальної системи освіти Російської імперії. За основними критеріями відповідала ознакам педагогічної системи. Спираючись на погляди знаного філософа освіти Б. Гершунського, вважаємо, що структуру початкової освіти Херсонської губернії можна характеризувати за допомогою десяти основних ознак, які він виділив для педагогічних систем: 1) цілеспрямованість і керованість; 2) складна ієрархічна структурованість; 3) емерджентність (наявність інтегративних властивостей); 4) багатозв'язність елементів; 5) складність зв'язків, що постійно переплітаються; 6) наявність інформативних зв'язків; 7) багатокритеріальність; 8) чисельність змін; 9) конфліктність – наявність збуджувальних чинників і сторін; 10) широке коло фахівців [289]. Отже, до названих вище компонентів структури початкової освіти Херсонської губернії додаються: суб'єктні – управлінські структури та їх очільники, об'єктні – нормативно-правова база, освітньо-культурне середовище, у якому система функціонує. В окрему позицію виділимо рушійні сили розвитку – фактори, під впливом яких система видозмінювалася за організацією й змістом.

З огляду на зазначене вище, до переліку параметрів, за якими можна характеризувати розвиток початкової освіти, віднесено: розвиток учнів як особистостей (загальний розвиток); рівень сформованості умінь користуватися книжками; рівень опанування основами арифметики й письма; рівень сформованості уявлень про навколишній світ; рівень сформованості первинних трудових навичок.

Для забезпечення повноти понятійно-категоріального апарату дослідження розглянемо сутність таких понять: «початкова школа» й «навчальний заклад системи початкової освіти».

У процесі дослідження з'ясовано, що в більшості педагогічних словників наведено майже тотожні визначення: «школа – це навчально-виховний заклад для навчання і виховання дітей, молоді та дорослих» і зазначено, що «за обсягом знань, що здобувають учні, школи поділяються на початкові, середні й вищі» [199, с.499]. У законодавчій базі України початкову школу визначено як «загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей молодшого шкільного віку, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу і суспільство); або як перший ступінь загальної середньої освіти» [234].

В Енциклопедії освіти визначення поняття «початкова школа» відсутнє, проте є визначення «навчального закладу» – установи, що надає освітні послуги [70, с. 538]. В інших сучасних джерелах [291, с. 438] навчальним закладом називають установу, яка на постійній і безперервній основі здійснює освітній процес з метою навчання, виховання й розвитку учнів, чи офіційну організацію, основною метою діяльності якої виступає надання освіти. У Законі України «Про освіту» закладом освіти визначено юридичну особу публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої є освітня діяльність [234, с. 5]. Отже, основною характеристикою навчального закладу виступає зміст його діяльності.

Грунтуючись на наведених визначеннях і враховуючи зміст діяльності закладів освіти, що функціонували в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр., під навчальним закладом системи початкової освіти розумітимемо державну чи приватну установу, в якій в організований спосіб «всі, хто бажає вчитися», отримували елементарну освіту встановленого державою обсягу.

Отже, з'ясування сутності базових понять дослідження «освіта» й «система освіти» надало можливість сформулювати поняття «початкова освіта», визначити його компоненти й характеристики.

Переходячи до визначення методологічного підґрунтя дослідження, зауважимо, що для історико-педагогічних праць це досить складне питання, адже існує кілька підходів до розуміння змісту поняття «методологія» й кілька його визначень. У процесі вивчення наукової літератури з'ясовано, що сучасні джерела тлумачать його в різний спосіб: 1) від грецької *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання – як вчення про структуру, логічну організацію, методи й засоби діяльності [290, с. 382]; 2) як систему принципів і способів організації й побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему [70, с. 403]; 3) як вчення про метод діяльності як такий, що включає принципи, методи діяльності й знання, що відображає їх [291, с. 284]; 4) як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній науці [46, с. 263]. Узагальнюючи названі й інші тлумачення, поняття «методологія» в дослідженні використано в двох ракурсах: теоретичному – як вчення про структуру й організацію наукового пошуку, що характеризує його компоненти; практичному – як систему певних правил, принципів і операцій, опертя на які дозволило визначити логіку наукового пошуку, місце й роль у ньому різних форм пізнання, методів аналізу й способів представлення його результатів. З огляду на зазначене до теоретико-методологічного підґрунтя вивчення початкової освіти Херсонської губернії як окремої адміністративно-територіальної одиниці включено: вихідні положення, наукові підходи, принципи, методи й прийоми наукового пошуку, дібрані відповідно до об'єкта й завдань дослідження.

Теоретичну основу дослідження склали такі положення: філософські концепції функціонування освіти як системи (В. Андрющенко, С. Гершунський, С. Клепко, В. Шинкарук); історико-філософські концепції теорії пізнання щодо способів одержання знання (В. Лук'янець, Н. Савченко, О. Сухомлинська); провідні ідеї сучасної методології історико-педагогічних досліджень (О. Адаменко, С. Гончаренко, В. Краєвський, О. Крушельницька, В. Терещук); основні положення теорії систем (А. Аверьянов, В. Беспалько,

Н. Кузьміна, Е. Юдін); положення про діалектичний зв'язок процесів і явищ у суспільстві.

У ході визначення методологічного підґрунтя нашого історико-педагогічного дослідження головним ми вважали добір комплексу наукових підходів. Грунтуючись на поглядах українських науковців про те, що підхід характеризує хід і послідовність вирішення проблеми, тобто розкриває стратегію наукового пошуку й визначає його методи [270; 272], та про те, що підхід – це своєрідний бінокль, крізь який дивиться педагог [38], ми розуміли підхід як вихідну позицію наукового пошуку, з якої він починається і яка визначає його ракурс і спрямованість щодо мети.

Наукові джерела пропонують різні наукові підходи для історико-педагогічних досліджень. Сучасний дослідник С. Бобришев, визначаючи засади розвитку педагогічного знання, умовно поєднує підходи в такі групи: 1) базові загальнонаукові (системний, структурний, історичний, логічний, функціональний, синергетичний тощо); 2) парадигмальні, в основі яких лежать визнані концепції і теорії, що розкривають різні аспекти детермінації суспільного розвитку людства; 3) інструментальні – підходи технологічного характеру, що володіють дієвим алгоритмом рішення стандартизованих дослідницьких завдань [19]. Інші науковці А. Тимченко, Є. Задоя вважають, що ефективність історико-педагогічного дослідження визначається низкою таких наукових підходів: а) історико-педагогічного, за якого аналізується система в історичній послідовності; б) системного, який об'єднує всі складові системи; в) феноменологічного, де розкривається значення суб'єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості; г) герменевтичного, сутність якого полягає в «мистецтві розуміння» й пояснення текстів у контексті розвитку культури й освіти певної історичної епохи; д) цілісного, за якого аналізуються епоха й педагогічна система; е) особистісноорієнтованого; є) історіографічного, сутністю якого є вивчення тривалого процесу нагромадження історико-педагогічних знань [273].

З'ясовано, що незважаючи на різні класифікації наукових підходів, існує певний консенсус щодо їх поєднання, яке визначається особливостями об'єкта й предмета дослідження, специфікою його завдань і здатністю взаємозамінювати й взаємодоповнювати один одного. Виходячи з того, що початкова освіта Херсонської губернії у 1803 – 1917 рр. являє собою складну багатокомпонентну структуру, кожен з елементів якої виконує певну функцію, провідними підходами до її вивчення було визначено такі: системний, комплексний, культурологічний, конкретно-історичний.

З наукових джерел відомо, що системний підхід ґрунтується на домінуванні цілого відносно його складових, що в науковому пошуку передбачає поетапний перехід від загального до часткового й дає змогу розглядати освітній процес з точки зору його структури, змісту, функцій і системних зв'язків. Тому метою застосування системного підходу було розкриття цілісності об'єкта дослідження, виявлення розмаїття зв'язків структурних компонентів початкової освіти як системи, які визначали її властивості й функції. Цей підхід дозволив розглядати початкову освіту з різних точок зору: структура, забезпечення, управління, середовища існування й виділити підсистеми (зміст і структура освіти), які контекстно розглядалися також як цілісні системи. Тобто розгляд кожного компонента системи початкової освіти також потребував застосування системного підходу.

У дослідженні ми виходили з припущення, що одним із головних компонентів поняття «система освіти» є поняття «зміст освіти», під яким ми розуміли систему знань (про природу, людину й суспільство), практичних умінь, досвіду предметної діяльності (оволодіння елементарними навичками праці), світоглядних ідей (ставлення до навколишньої дійсності, перш за все, – суспільства й держави) і моральних норм. Як бачимо, вивчення цього компоненту системи потребувало використання знань із галузей, суміжних з педагогікою, що й спричинило вибір наступного підходу – комплексного. Дотримання закону діалектики, який вимагає розгляду явищ у всіх зв'язках і

опосередкуваннях, зумовило застосування цього підходу в науковому пошуку загалом, оскільки система початкової освіти взаємодіє з іншими системами освітньо-культурного середовища. Саме застосування комплексного підходу уможливило врахування економічних, соціальних і політичних аспектів в організації і функціонуванні початкової освіти в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр.

Оскільки початкова освіта функціонувала в певному культурно-освітньому середовищі, було використано культурологічний підхід. З'ясовано, що проблемою культурологічного підходу в освіті в різних її аспектах займалися дослідники: Л. Кондрацька, А. Погодіна, Є. Фортунатов [117; 293] та ін. Узагальнюючи їх трактування, культурологічний підхід можна визначити як конкретно-наукову методологію пізнання педагогічної реальності, основою якої є бачення освіти крізь призму поняття «культура», тобто як культурного процесу, що відбувається в культуровідповідному середовищі, всі компоненти якого слугують людям. Отже, культурологічний підхід – це напрям у педагогічній практиці, в основі якого лежить принцип культуровідповідності освіти, який не суперечить науковому змісту освіти, а доповнює й збагачує його. Погоджуючись із названими авторами, ми вважаємо, що сутність культурологічного підходу полягає в тому, що в центрі досліджуваних історико-педагогічних процесів має бути дитина як суб'єкт культури, а навчальне середовище повинно розбудовуватися передусім як культурне.

У процесі дослідження ми вважали, що розвиток суспільства загалом і усіх сфер його життя зокрема досягається крізь діяльність його членів, тому було здійснено аналіз поточної діяльності різних людей (урядових посадовців, громадських діячів, науковців і педагогів-практиків), їх груп і спільнот. Для реалізації цього завдання обрано конкретно-історичний підхід, застосування якого дозволило зрозуміти залежність певного стану системи освіти від її минулого, а також значення сьогодення як умови досягнення майбутнього. Саме цей підхід надав можливість установити, як окрема

історико-педагогічна подія, маючи неповторну індивідуальність, може мати ознаки подібних подій, що й дозволяє констатувати їх спільні риси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності.

Наступним етапом визначення методологічного підґрунтя дослідження було добір принципів наукового пошуку, під якими ми розуміли основні способи розв'язання обраних завдань. Сучасні науковці називають різні принципи, необхідні для історико-педагогічного дослідження: В. Краєвський до таких зараховує принципи об'єктивності, історизму, системності, ціннісного підходу [125]; К. Васильєв відносить принципи науковості, об'єктивності, історизму, системності, ціннісних підходів, об'єктивності, історизму й причинності [25]. Погоджуючись із підходами дослідниці А. Тимченко [273] і зважаючи на предмет і завдання нашого історико-педагогічного дослідження, основними його принципами обрано:

- історизму, що дав змогу виявляти час і місце виникнення певних педагогічних явищ, прослідковувати їх динаміку й установлювати взаємозв'язок між ними з урахуванням змін, співвідносити педагогічні факти (ідеї) з певним соціально-історичним періодом розвитку суспільства;

- об'єктивності й достовірності, опертя на які забезпечувало правдивість дібраних фактів і висновків, зроблених на основі утримання від привнесення суб'єктивних елементів у процесі встановлення сутності явищ;

- науковості, що передбачало використання різних видів аналізу фактів і обґрунтування висновків;

- цілісності, який вимагав розгляду подій як цілісних історико-педагогічних явищ;

- усебічності, використання якого було зумовлено застосовуваним комплексним підходом;

- єдності логічного й історичного, який дав змогу вивчати об'єкт дослідження відповідно до логіки його історичного розвитку;

- єдності теорії і практики, відповідно до якого практика розглядалася як критерій продуктивності ідей і конструктивності досвіду;

– багатofакторності, дотримання якого забезпечувало врахування різних аспектів функціонування початкової освіти як системи.

Загальновідомо, що освіта зазнає впливу змін, які відбуваються в суспільстві через політичні й економічні процеси, змінюється вона і під впливом наукових, духовно-ідеологічних та інституціональних факторів. Тому в ході розгляду розвитку початкової освіти враховувалися потреби суспільства й держави в освічених громадянах, тенденції і перспективи розвитку освіти загалом і в Херсонській губернії зокрема. Саме завдяки названим вище принципам у процесі дослідження послідовно проаналізовано суб'єктивні й об'єктивні, зовнішні та внутрішні фактори, які мали вплив на розвиток історико-педагогічних процесів у Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр.

Аналіз джерельного масиву дав змогу констатувати, що серед низки чинників, під впливом яких функціонувала й розвивалась початкова освіта в Херсонській губернії, основними виступали держава, суспільство (місцева громада) і наука (педагогічна). Держава прямо (використовуючи законодавчі й нормативно-правові акти) й опосередковано (використовуючи розпорядження, навчальні програми, підручники тощо) визначала структуру й організацію системи освіти, основи її діяльності й стандарти оцінювання результатів. Влада за допомогою державних механізмів докладала зусиль, аби молоде покоління засвоювало культурно-історичний досвід та інтегрувалось у державну цілісність. Місцеві умови (соціально-економічні, політичні, географічні, культурно-ментальні) сприяли специфічності функціонування структури початкової освіти й визначали її регіональну самоідентичність.

Наступними кроками у визначенні методологічного підґрунтя було встановлення відповідних методів і прийомів наукового пошуку, способів обробки даних і представлення результатів дослідження.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» вміщено таке визначення поняття «метод»: «прийом або система прийомів,

що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [29, с. 1127]. Наукові джерела пропонують інше трактування: «систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певну задачу чи досягти певної мети» [129, с. 53]. Сучасний дослідник В. Краєвський визначає метод як «комплекс різних пізнавальних підходів і практичних операцій, спрямованих на одержання наукових знань» [125, с. 48]. Ми розуміли метод як сукупність певних правил, способів і прийомів пізнання й дій.

З'ясовано, що в педагогічних дослідженнях найбільш поширеними є загальнонаукові методи, серед яких: отримання й аналіз інформації (класифікація документальних і наративних джерел), вивчення текстів (дискурс і контент-аналіз для формалізації змісту й засобів його вираження). У ході дослідження було застосовано метод критичного аналізу джерел, який дозволив акцентувати увагу на інтерпретації певних відомостей, установлювати їх походження й призначення. Технологію застосування названих методів і її результати представлено в попередньому параграфі розділу, тому нижче стисло схарактеризуємо добір теоретичних методів описової групи.

Історичний метод передбачав вивчення об'єкту дослідження в його історичному розвитку, освітянських подій у їх хронологічній послідовності. У ході застосування цього методу було використано прийоми: порівняння – для виявлення загального й особливого, встановлення ознак і причин подібностей педагогічних явищ і процесів; типологізації – для систематизації і класифікації навчальних закладів на основі загальних ознак і функцій їх діяльності. Біографічний метод передбачав вивчення подій на основі свідчень очевидців. У процесі застосування цього методу використано прийоми: абстрагування – виділення істотних властивостей предметів і явищ, відхилення несуттєвих думок; реконструкція – для відтворення подій і встановлення смислових структур досвіду. Цей метод дозволив установити внесок кожного із громадсько-професійних діячів у розвиток початкової

освіти Херсонської губернії 1803 – 1917 рр. Історіографічний метод (історико-хронологічний і конкретно-історичний аналіз) дав змогу відстежити основні етапи розвитку початкової освіти в губернії і встановити особливості кожного з них. Статистичний метод надав можливість обробити й узагальнити цифрові дані, отримані в процесі дослідження.

З метою підвищення наукового рівня дослідження було розроблено методику його проведення, яка у вигляді алгоритму детермінувала реалізацію наукового пошуку (кроки застосування зазначених підходів і методів). Першим кроком методики визначено встановлення зовнішніх проявів досліджуваного явища (наявність і зміст нормативно-правової бази, що регулювала функціонування системи початкової освіти, механізми управління освітою, наповнюваність освітньо-культурного середовища губернії, зміст і результати діяльності посадових осіб, громадських діячів і вчителів, зміст педагогічної науки), параметрів стану (кількість і різновиди навчальних закладів системи початкової освіти, порядок фінансування й забезпечення) і показників розвитку (результати діяльності окремих осіб і установ).

Дотримання вказаної методики, побудованої на визначеному теоретико-методологічному підґрунті, обґрунтоване застосування прийомів наукового пошуку дало змогу розглянути процес розвитку початкової освіти в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917рр. об’єктивно й цілісно.

Узагальнене теоретико-методологічне підґрунття дослідження представлено у формі матриці, унаочненої у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Матриця теоретико-методологічного підґрунття дослідження

<i>Науковий пошук</i>		
<i>Об’єкт і предмет</i>	<i>Методологія</i>	
початкова освіта Херсонської губернії	вихідні положення	- філософські концепції функціонування освіти як системи

<i>Науковий пошук</i>		
<i>Об'єкт і предмет</i>	<i>Методологія</i>	
початку XIX – початку XX ст.		<ul style="list-style-type: none"> - історико-філософські концепції теорії пізнання - основні положення теорії систем - положення про діалектичний зв'язок процесів і явищ у суспільстві
	підходи	<ul style="list-style-type: none"> - системний - комплексний - культурологічний - конкретно-історичний
особливості функціонування навчальних закладів початкової освіти Херсонської губернії у 1803 – 1917 рр.	принципи	<ul style="list-style-type: none"> - історизму - об'єктивності - достовірності - науковості - цілісності - усебічності - єдності логічного й історичного - єдності теорії і практики - багатофакторності
	методи й прийоми	<ul style="list-style-type: none"> - вивчення текстів (класифікація, контент-аналіз, дискурс-аналіз) - історичний (порівняння, типологізація) - біографічний (абстрагування, реконструкція) - історіографічний (історико-хронологічний,

<i>Науковий пошук</i>	
<i>Об'єкт і предмет</i>	<i>Методологія</i>
	історико-ситуативний аналіз) - статистичний

Отже, методологічну основу дослідження становлять: вихідні положення про визнання всезагальної значущості педагогічної теорії і практики кожної нації, народу й етносу; наукові підходи – системний (вивчення структурних і змістовних складових початкової освіти, її функцій і властивостей), комплексний (урахування соціально-економічної, політичної ситуації), культурологічний (розгляд дитини як суб'єкта культури свого народу), конкретно-історичний (розгляд процесів у конкретно-історичному контексті й хронологічній послідовності); принципи (об'єктивності, достовірності, науковості, цілісності, всебічності, єдності історичного й логічного, багатофакторності, єдності теорії і практики); методи (загальнонаукові, конкретно-пошукові, системно-структурні, логіко-синтетичні, персоналістично-біографічний, статистичні й аналогій), способи роботи з інформацією. Опертя на визначене теоретико-методологічне підґрунтя дослідження забезпечило об'єктивне вивчення проблеми розвитку початкової освіти в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр. шляхом усебічного аналізу історичних фактів і подій.

1.3. Історичні передумови та періодизація становлення і розвитку початкової освіти в Херсонській губернії в 1803 – 1917 роках

На виконання другого завдання дослідження здійснено спробу встановити історичні (політичні, соціально-економічні, адміністративно-територіальні) передумови виникнення початкової освіти в Херсонській губернії, схарактеризовано періоди її становлення й розвитку впродовж 1803 – 1917 рр.

З історичних документів відомо, що поява губерній як адміністративно-

територіальних одиниць Російської імперії була спричинена адміністративною реформою початку XVIII ст.; утворення губерній на українських землях стало результатом адміністративної реформи кінця XVIII ст.: у 1796 р. було засновано Новоросійську губернію, на Лівобережній Україні – Малоросійську. Уряд через своїх представників (намісників, губернаторів, військових губернаторів) на українських територіях створював міста й поселення, поширював на них громадське управління для задоволення державних і місцевих потреб. У свою чергу, місцеві муніципалітети мали право самостійно приймати рішення щодо соціально-економічного розвитку територій, розвитку освіти зокрема.

На початку XIX ст. Новоросійську губернію було реорганізовано на Миколаївську, Катеринославську й Таврійську губернії (відповідно до розбудованих наприкінці XVIII ст. тут міст). З огляду на те, що майже всі споруди м. Миколаїв – центра базування Головнокомандувача й Генерального штабу Чорноморського флоту – були зайняті підрозділами Чорноморського адміралтейства, губернські відомства (правління, канцелярія губернатора, казенна палата, дворянське депутатське зібрання) були розміщені в повітовому м. Херсон. Уже в травні 1803 р. Сенат перевів губернське правління з Миколаєва до Херсона й Миколаївську губернію було перейменовано на Херсонську. Саме від цієї події більшість істориків і краєзнавців Півдня України [32; 256; 305; 314] ведуть відлік існування Херсонської губернії.

За офіційними даними [295], це була найбільша губернія Російської імперії не лише на півдні, а й на всій європейській частині імперії – її територія становила 1/122 частину Європи. Губернія спочатку складалася з чотирьох повітів: Херсонського, Єлисаветградського, Тираспольського й Ананьївського (у 1826 р. додався Олександрійський, а в 1896 р. – Одеський). На початку XIX ст. на території Херсонської губернії мешкало 350 тис. осіб, було лише кілька міст, переважали селянські та адміралтейські поселення. У середині XIX ст. до складу губернії входило 18 міст, серед яких були Одеса й

Миколаїв із навколишніми населеними пунктами, що утворювали Одеське градоначальство й Миколаївське військове губернаторство. Кількість мешканців зросла до 2 млн осіб. Як бачимо, Херсонська губернія стрімко розвивалася географічно й видозмінювалася структурно, збільшуючи таким чином не лише кількість населення, а й його стратифікацію.

Управління окремими територіальними одиницями, що входили до складу Херсонської губернії, здійснювали цивільні й військові губернатори, градоначальники й генерал-губернатори. З'ясовано, що на початку ХІХ ст. військові губернатори мали ті самі обов'язки й повноваження, що й генерал-губернатори (у період з 1805 р. до 1821 р. обов'язки військового губернатора було об'єднано з обов'язками градоначальника м. Одеса в одній посаді). У 1803 р. було створено Херсонське губернське дворянське депутатське зібрання – місцевий орган самоврядування. Предводитель дворянства та інші члени цієї виборчої організації були помічниками губернатора й брали участь в управлінні губернією, вирішуючи майнові, господарські та інші питання, серед яких були й такі, що пов'язані з освітньо-культурною сферою [295].

Значну частину населення губернії склали внутрішні й зовнішні переселенці. У процесі дослідження з'ясовано, що з другої половини ХVІІІ ст. розпочалося заселення краю, яке українські науковці називають колонізацією й розподіляють на два типи: державну (українські й російські селяни) та іноземну (євреї, німці, шведи, італійці, французи, болгары, серби, караїми, турки). Уважаємо, що поєднання українських, російських, західно-європейських, єврейських, кримсько-татарських, болгарських, польських та інших традиційна південноукраїнських землях спричинило утворення синергетичних форм спілкування й міжкультурної взаємодії – модерних ментальних конструктів, що визначали особливості й унікальну специфіку освітньо-культурного середовища Херсонської губернії.

Грунтуючись на змістовному аналізі численних архівних матеріалів, ми приєднуємося до висновків наукового пошуку О. Черемісіна [305], зроблених на підставі власного дослідження, й висновків інших істориків України

(Д. Багалія, Г. Герлігі, О. Дружиніної, В. Кабузана, А. Скальковського [14; 43; 66; 95; 252] та ін.) щодо принципово відмінних регіонально-унікальних особливостей південних територій, до яких належала Херсонська губернія, що склалися до початку XIX ст. Сформулюємо принципово відмінні регіонально-унікальні риси освіти Херсонської губернії:

1) утвердження «нового життя» – своєрідна «європеїзація» території завдяки заселенню іноземними колоністами, спричинена появою нових етнографічних поселень, де використовувалися європейські способи ведення господарства (нові типи виробничих відносин);

2) відчуття значного впливу на економічний розвиток торговельно-промислових і воєнно-політичних процесів і різноспрямованих товаропотоків (внутрішніх і зовнішніх);

3) формування «регіонального індивідуалізму» – наявність значних територій з особливим адміністративно-територіальним устроєм, на яких установлювалася територіальна ідентифікація – мешканці губернії не визнавали себе частиною населення єдиної уніфікованої імперії, а вважали суспільством окремого регіону (Полуденного чи Полудневого, Таврійського краю чи Степової України), що відтворювалося в ментальності, освіті й культурі, архітектурі (поєднання західноєвропейських і кримсько-татарських конструкцій);

4) постійне збереження «фронтиру» – виконання південними землями бар'єрних функцій на межі перманентно воюючих країн, мусульманського й християнського світів.

Аналіз статистичних звітів урядових установ [149; 311] показав, що на початку XIX ст. економіка Херсонської губернії, основу якої склали сільське господарство й перероблювальна промисловість, торгівля, суднобудування й машинобудування, розвивалася швидкими темпами. Розвиток промислового виробництва, торгівлі й державного апарату – все це значною мірою спонукало до підвищення культурного й освітнього рівня населення. Тому міста Херсон, Одеса, Миколаїв і Єлисаветград досить

швидко перетворилися на важливі культурні центри, в яких стрімко розвивалися освіта й культура: відкривалися освітні заклади, бібліотеки, друкарні й книжкові магазини, театри. Зважаючи на потреби й специфіку Херсонської губернії, для навчання населення створювались училища військового чи ремісничого спрямування (наприклад, військово-кантонійське й морське артилерійське в Херсоні, училище практичного землеробства в Богоявленську, медична школа при шпиталі у Вітовці та ін.). Отже, перші навчальні заклади губернії були професійно спрямованими. Більш того, важливо підкреслити, що у тогочасній Росії середній відсоток грамотності складав 10%, в Херсонській губернії він був найвищий – 24,8%.

Зовсім інакша ситуація спостерігалася в інших губерніях імперії. З історичних документів [224] встановлено, що впродовж 1770-х рр. по всій території Російської імперії були створені Накази громадського піклування, які діяли відповідно до Височайшого Указу «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» і здійснювали управління народними школами й домами для сиріт. Саме ця установа розробляла інструкції для навчальних закладів кожного типу. Піклувальником училищ конкретної губернії виступав губернатор, для безпосереднього управління училищами обирався директор народних училищ – «любитель наук, порядку й чесноти», який затверджувався генерал-губернатором. Для нагляду за малими народними училищами (на той час навчальними закладами початкової освіти) у повітових містах призначався доглядач, який спостерігав за діяльністю училищ і направляв щомісячні рапорти до Наказу громадського піклування на ім'я директора народних училищ.

У 1782 р. функції управління навчальними закладами було передано заснованій «Комісії про заснування народних училищ» під керівництвом Петра Завадовського (українця за походженням). Комісія мала: «1) скласти план народних училищ і розробити їх статут; 2) створити навчальні книги; 3) підготувати вчителів; 4) відкрити школи по всій імперії» [211]. Саме в результаті діяльності цієї комісії було визначено зміст освіти для всіх

закладів (ланок), підготовлено комплект підручників і посібників з усіх предметів для всіх класів. Відтепер початкову освіту діти (спільно хлопці й дівчата всіх соціальних верств) отримували, навчаючись у двох класах малих народних училищ. Комісія розробила й перші методичні документи – «Правила для учнів народних училищ» і «Керівництво учителям першого і другого класів народних училищ Російської імперії», обов'язкові для дотримання на всій території імперії. У другому документі було деталізовано вимоги й принципи класно-урочної системи, запровадженої у 1771 р., визначено форми й методи учіння, заборонено тілесні покарання й образи учнів, запроваджено навчання читанню з букв громадянського, а не церковно-слов'янського друку. Розробленим комісією «Планом для народних училищ» запроваджувалися єдині для народних училищ, навчальних закладів Святейшого Синоду, кадетських корпусів, професійних навчальних закладів і приватних шкіл форми й методи навчання, що уможливило наступність у навчанні між різними рівнями освіти. У 1786 р. народні училища було відкрито в 25 губернських містах (у 1788 р. – ще у 14), окрім південних. Вони функціонували відповідно до прийнятого цього року «Статуту народним училищам Російської імперії» [225]. Відповідно до цього документа до змісту освіти в малих училищах входило навчання читанню, письму, «християнському добронравію» (учні вивчали трактат Катерини II «Про посаду людини і громадянина»), малюванню. Визначалися статутом і вимоги до особистості вчителя: «грунтовні знання в усіх науках, здатність їх викладати зрозуміло й ясно, ніжна любов до юнацтва, з'єднана іноді з помірною строгістю, велике терпіння і досконала безпристрасність» [225, с. 648]; наголошувалося в документі на суворому дотриманні навчального плану й викладанні відповідно до змісту підручників. У школах запроваджувалися шкільні дошки й крейда, розклад уроків і класний журнал, установлювався початок занять і терміни складання іспитів. Статут містив розділ із правилами поведінки учнів, у якому визначались обов'язки й види покарань за певні проступки; рекомендувалось заохочення учнів (наприклад,

нагородження книгами), які вирізнялися успішністю в навчанні.

Отже, стан справ щодо становлення системи освіти загалом і початкової зокрема в центральних губерніях імперії і Херсонській губернії на початок XIX ст. був принципово відмінним. Разом з цим, можна констатувати закладання певних основ і пріоритетів розвитку освіти, що зумовлювалося специфікою й політико-географічним значенням території Херсонської губернії і стратифікацією її населення.

Погоджуємось із думками, висвітленими в численних працях науковців різних історичних часів, що перша половина XIX ст. – це унікальний період в історії освіти. З 1802 р. світські навчальні заклади були підпорядковані щойно створеному Міністерству народної освіти (першим міністром було призначено П. Заводовського й тим самим збережено наступність у державній освітній політиці), професійні – профільним міністерствам, церковні – Святейшому Синоду. Із заснуванням міністерств змінилась не лише система управління навчальними закладами, а й самі заклади.

За нижню межу дослідження обрано 1803 р. не лише тому, що це момент створення Херсонської губернії, а й через прийняття двох принципово нових державних документів: «Про заснування навчальних округів, з призначенням для кожного особливих губерній», відповідно до якого було створено освітні округи як адміністративно-територіальні одиниці, у межах яких будувалася загальноімперська система освіти (підпорядковувалася Міністерству народної освіти), і «Попередніх правил народної освіти», якими визначалась нова система неперервної освіти, і наголошувалося, що «у кожному повітовому місті повинно бути принаймні одне повітове училище» [211]. Тобто саме цього року поєднались історично-педагогічні події територіального, політичного, управлінського й освітнього значення. Із реалізацією завдань, визначеними названими документами, ми пов'язуємо початок першого періоду розвитку початкової освіти в Херсонській губернії – становлення державної системи освіти. Схарактеризуємо особливості процесів, які відбувались упродовж 1803 –

1832 pp.

Прийняті на початку XIX ст. «Попередні правила народної освіти» (1803 р.) й «Устав навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.) [281] визначали правила побудови нової системи освіти, що включала чотири розряди, які визначали ступені навчання (відповідно до обов'язків і «користі» [241, с. 50] кожного соціального стану): парафіяльні училища, повітові училища, губернські училища (чи гімназії) та університети (при цьому кожна з перших трьох ступенів навчання готувала до переходу на наступну й разом з тим давала закінчену освіту тим, хто не бажав чи не міг навчатися далі). На основі документів 1803 р. і 1804 р. було розроблено статuti для всіх типів навчальних закладів – основні нормативні документи, що визначали організаційно-педагогічні основи їх функціонування. Таким чином вперше в імперії було запроваджено систему неперервної освіти, яка базувалася на ідеї загальноосвітньої школи, необхідної для «моральної освіти громадян» [27] і складалася з окремих завершених ланок, при збереженні основного типу навчального закладу початкової освіти – училища. Відповідно до Статуту 1804 р. усі школи оголошувалися безстановими, доступними й безкоштовними. Окрім названих закладів у всіх губерніях функціонували приватні пансіони, народні початкові (сільські) й парафіяльні духовні школи. Дітей дворян навчали гувернери й домашні вчителі, сільських дітей – переважно церковні дяки. Парафіяльні училища могли відкриватись у губернських і повітових містах, а також у селищах при кожному церковному приході. Вони повинні були готувати дітей (як хлопчиків, так і дівчат) до вступу до повітових училищ.

Утриманням повітових училищ опікувалися органи міського управління «з доповненням із казни». Фінансування повітових училищ покладалося чи на самих селян (казенних), чи на поміщиків, церковні установи й органи міського управління. Очолювати училища мав наглядач, який безпосередньо призначався керівництвом місцевого університету чи за поданням губернського директора училищ (директора губернської гімназії).

Директори гімназій здійснювали контроль за станом навчання в повітових училищах, методичне забезпечення покладалось на університети (професори писали нові чи здійснювали переклад рекомендованих західноєвропейських підручників). Очільник повітового училища мав наглядати за ходом навчання в парафіяльних училищах і однокласних початкових школах при церквах. Загальний контроль за діяльністю всіх типів навчальних закладів на території губернії здійснював попечитель навчального округу, до якого вона належала.

У змісті початкової освіти передбачався певний розподіл предметів. У гімназії, де термін навчання складав чотири роки, у 30-ть навчальних годин на тиждень входили: латина, французька й німецька мови, географія, історія, загальна статистика й статистика Росії, математика «чиста і прикладна», філософія, «ізящні науки», основи політичної економії, природнича історія, експериментальна фізика, основи комерційних наук і технологій, малювання (для гімназії передбачалося 8 учителів: наук, мов, малювання) [241, с. 65]. У повітовому училищі термін навчання складав 2 роки, тижневе навантаження – 28 годин, поміж яких: Закон Божий, Священна історія, російська граматики (для губерній з «неруським населенням – місцеву мову»), чистописання, правопис, правила складу, всезагальна географія й початкові правила математичної географії, географія Росії, загальна й російська історія, арифметика, початкові правила фізики, природничої історії і технологій, «що мають відношення до місцевого положення і промисловості» малювання (передбачалося наявність двох учителів). Термін навчання у парафіяльному училищі складав один рік, упродовж якого діти вивчали: читання, письмо, перші арифметичні дії, основи Закону Божого й моралі, читали книгу «Короткі настанови про сільське домоводство» [241, с. 65]. Навчальний план для кожного закладу укладався таким чином, що предмети не повторювались. Статут дозволяв розширювати навчальний план відповідно до потреб і можливостей місцевих органів самоврядування.

Отже, у гімназіях викладались основи наук, необхідні для «вихованої людини» [241, с. 64] чи для вступу в університет; повітові училища мали

відкрити дітям різного стану «необхідні пізнання, згідно стану їх промисловості», парафіяльні – «доставити дітям землеробського й інших станів відомості, їм пристойні, зробити їх у фізичному і моральному відношенні кращими, дати їм точні поняття про явища природи і винищити в них забобони, дії яких настільки шкідливі їх благополуччю, здоров'ю та стану» [241, с. 64]. Основним завданням навчальних закладів визнавалося «привчити дітей до працьовитості, порушити в них заохочення і прихильність до наук, показати їм шлях до наук і дати відчутти ціну оних і вживання через те зробити їх здатними до усіляких звань; дати розуму і серцю належний напрямок, закласти в них тверді підстави чесності і доброзвичайності, виправити і подолати худші схильності» [211, с. 438]. Як бачимо, царський уряд висував триєдине завдання перед початкової освітою: навчити, виховати й спрямувати подальший розвиток «во благо царя і вітчизни».

За статутом 1804 р. приватні пансіони мали змогу відкривати ті особи чи установи, які володіли «освітнім цензом» і отримували на це дозвіл від університетів. Навчальний план повинен був містити Закон Божий і російську мову, решту предметів визначав засновник. Нагляд за діяльністю закладу мав здійснювати директор губернської гімназії. У сільських (народних) школах викладали диякони й паламарі по навчальних книгах, надрукованих урядом.

Отже, реформи 1803 – 1804 рр. були зорієнтовані на створення системи освіти на підставах, однакових для населення всіх губерній імперії, без різниці національностей, віросповідання й стану. Разом з цим, в історико-аналітичних працях [241, с. 80] знаходимо констатацію факту, що на півдні імперії, де превалювало «іноплемінне» населення з оригінальним укладом побуту й культури, система освіти отримала важливі видозміни, які детальніше буде розглянуто в наступному розділі дисертації.

У процесі дослідження встановлено, що 1807 р. було створено Комітет з удосконалення духовних училищ, який наступного року подав імператору

розроблений за участю М. Сперанського проєкт реформування системи духовної освіти (який за багатьма позиціями був продовженням заходів 1798 р.). Відповідно до цього проєкту, мережа духовних навчальних закладів мала будуватись за схемою: парафіяльне училище – повітове училище – семінарія – академія.

На чолі системи духовних закладів стала Комісія духовних училищ, яка підпорядковувалася Святейшому Синоду [261]. Ця система також мала бути з високим ступенем централізації та уніфікації. Разом з цим, темпи її реалізації значно поступалися системі світської освіти – статuti названих навчальних закладів було розроблено лише у 1814 р. На думку окремих сучасних дослідників, це сталося через прагнення царського уряду залучити духівництво до реалізації реформи світської освіти.

Характерною для перших років реалізації реформи загальнодержавної системи освіти (1808 р.) була така статистична картина: в 11 губернських містах Харківського навчального округу функціонувало 8 гімназій (477 учнів), у 109 повітових містах – 18 училищ (1747 учнів); у Херсонській губернії на цей час було 4 повітових міст і лише 3 світських навчальних заклади початкової освіти [32].

Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел, реалізацію реформи спіткали численні труднощі, до яких можна віднести недовіру населення до нових навчальних закладів, нестачу вчителів, підручників і коштів. Для подолання перепон було прийнято рішення про призначення досвідчених педагогів директорами й наглядачами гімназій і училищ. Вивчення звітів наглядачів і директорів гімназій засвідчило, що кількість учнів у навчальних закладах була незначною, а зміст освіти не задовольняв ті соціальні прошарки, на які його було розраховано. Такий стан і події 1808 р. спричинили зміни в народній освіті Росії, зокрема: виключення з навчального плану філософських і політико-економічних наук, збільшення годин на вивчення латини й давньогрецької мови (1811 р.), направлення до Міністерства народної освіти всіх іноземних книг на цензуру (1811 р.),

заборона працювати гувернерами єзуїтам взагалі, іншим – без знання російської мови (1812 р.), перехід на викладання навчальних предметів у приватних пансіонах російською мовою (1812 р.), дозвіл Міністерства народної освіти на відкриття особливих училищ для місцевого «інородного» населення, заснування посади почесного наглядача за діяльністю училищ з числа місцевих поміщиків, найбільш «розташованих до наук і здатних до достатку і щедрості своїй без споспешествованія вигодам училищ» (1812 р.), змінення системи прийняття на роботу вчителів (1815 р.), прийняття постанови про нагородження благодійників, які фінансували освіту (1816 р.), перетворення Міністерства народної освіти на Міністерство духовних справ і народної освіти (1816 р.), скасування в парафіяльних і повітових училищах безоплатності навчання (1819 р.); заборона вивчення природознавства, збільшення часу на вивчення Закону Божого. Крім цього, особливою постановою на 1818/1819 н. р. Головне управління училищ зобов'язало в усіх гімназіях і училищах щоденно читати «Новий Завіт» (замість книги «Про посади людини і громадянина»), переслідуючи мету «щоб християнське благочестіє було підставою істинної освіти» [218]. Нове міністерство розпочало перегляд змісту підручників, намагаючись видалити інформацію, яка вступала в протиріччя з християнським вченням. Про пошук нових форм і методів навчання свідчать знайдені в доробку С. Роджественського відомості про створення 1819 р. у С.-Петербурзі «Товариства для закладів училищ по методі взаємного навчання» [242, с. 147], у результаті діяльності якого окремі представники вищого світу імперії розповсюджували метод Ланкастерай у Херсонській губернії. Зауважимо, що рекомендації на державному рівні щодо використання цього методу були сформульовані лише у 1822 р. по відношенню до навчання читанню, письму й чотирьом арифметичним діям. Вивчення інших джерел надало можливість констатувати, що цей метод активно запроваджувався у військових навчальних закладах (полкових школах зокрема), військово-сирітських відділеннях.

З архівних джерел встановлено, що після 1810 р. у Херсонській губернії розпочалося відкриття загальноімперських навчальних закладів: гімназій, повітових училищ і ліцеїв (Рішельєвський в Одесі, 1817 р., який пізніше став центральним закладом Одеського навчального округу). Разом з цим, продовжувалося відкриття специфічних навчальних закладів, таких як: школа для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту в Миколаєві, училище флотських юнг у Миколаєві, Ланкастерська школа для сиріт Дениса Давидова в Херсоні, єпархіальне училище при жіночому світсько-виховному монастирі в Одесі тощо. У звітах міністру народної освіти знайдено інформацію про переважання на півдні імперії особливих навчальних закладів над державними (казенними) і про те, що «мова російська ледь була чутна на цьому величезному просторі» [218]. Така ситуація тривала до початку 1830-х рр.

Після подій 1825 р. (повстання декабристів) в освіті було вжито контрреформаторські заходи відповідно до розробленого створеним Комітетом по облаштуванню навчальних закладів «Статуту гімназій і училищ, підпорядкованих університетам» (1828 р.). Навчальні заклади поверталися до організаційно-педагогічних основ, які ґрунтувались на «чистоті віри, вірності і обов'язку перед государем і вітчизною» [281]. Основне завдання школи відтепер визначалося як підготовка людини до виконання своїх станових обов'язків. Слід зазначити, що 1826 р. було прийнято рішення про облаштування при гімназіях пансіонів для дітей дворян і чиновників (з оплатою за навчання), у 1827 р. – про допущення до навчання в гімназіях лише осіб вільного стану (решти – у парафіяльній повітові училища), у 1828 р. – про недопущення навчання в гімназіях і повітових училищах кантоністів (синів нижчих військових чинів). За статутом 1828 р. для людей найнижчих станів передбачались парафіяльні училища, для дітей купців, ремісників та інших городян – повітові училища, для дворян і чиновників – гімназії (губернські училища було спростовано). Тобто новий статут закріпив станово-класовий розподіл навчальних закладів.

Усі навчальні заклади, окрім військових і духовних, було передано в підпорядкування Міністерству народної освіти. Зберігались приватні навчальні заклади (які тепер мали право відкривати не лише іноземці) і домашнє виховання (гувернери) як форма освіти.

За статутом 1828 р. порушувалась наступність між навчальними закладами (крім гімназій і університетів) – тепер завданням кожного закладу виступало надання завершеного рівня освіти. Пріоритети в методах навчання надавались муштрі й зубрінню, офіційно було дозволено тілесні покарання в усіх типах закладів (у гімназіях лише в молодших класах). Було введено шкільну форму задля спостерігання за учнями не лише в навчальному закладі. Заборонялись зібрання й зустрічі учнів великими групами, встановлювалась система суворого нагляду за учнями й учителями. Разом з цим, неофіційні щомісячні зібрання учителів «для педагогічних порад» новим статутом було перетворено на ради гімназій, на яких обговорювалися важливі питання управління училищами. З метою покращення матеріального стану гімназій було засновано посаду почесного попечителя гімназії із місцевих дворян.

Зміст освіти в парафіяльних училищах включав Закон Божий, читання, письмо, арифметику, які діти нижчих станів вивчали впродовж року. Навчальне навантаження учнів збільшувалось – у повітових училищах було додано третій рік навчання, під час якого, відповідно до місцевих потреб, вивчались курси: законодавства й судочинства, особливо в галузі комерції і бухгалтерії, механіки, технології, архітектури, сільського господарства. Термін навчання в гімназіях було подовжено до семи років, при цьому кожного року вивчався один курс: Закон Божий, Священна й церковна історія; російська граматики, словесність, логіка; латина, німецька й французька мови; математика; географія й статистика; фізика; чистописання, креслення й малювання [44, с. 200]. Навчальний план приватних училищ мав бути схожим на план державних закладів, проте не заборонялося введення вивчення додаткових наук відповідно до специфіки закладу й місцевих

потреб.

Погоджуючись із висновками українських дослідників, констатуємо, що державна політика цих років переслідувала мету не стільки управління освітою, скільки управління суспільством за допомогою навчальних закладів. Сформована доктрина «охоронної освіти» передбачала конкретну програму дій: більш жорсткіше станове розмежування різних видів освіти й типів навчальних закладів; посилення цензури (закриття кількох журналів і газет) [100; арк. 129]; обмеження університетської автономії та академічної свободи; пряме втручання держави в домашню освіту (через видання дозвільних документів гувернерам і домашнім учителькам); реформування освіти в усіх губерніях із прагненням покращити уніфіковану загальнодержавну систему.

У 1832 р. було створено Одеський навчальний округ, до складу якого увійшла Херсонська губернія. Перерозподіл губерній по навчальних округах спричинив реформування системи освіти в них із збереженням територіальної специфіки. Саме тому цей рік обрано для розмежування періодів розвитку початкової освіти в Херсонській губернії. Цього року було затверджено й нові навчальні плани, а 1835 р. вийшло «Керівництво до дидактики або до науки викладання» – перші методичні рекомендації для вчителів. Саме з цього року навчальними закладами опікуються не університети, а безпосередньо попечитель навчального округу. У 1837 р. було затверджено правила про іспити в гімназіях і повітових училищах за п'ятибальною системою.

Відбулися зрушення в освіті іноземців: у 1835 р. було дозволено євреям (найбільш численної народності) навчатись у державних школах і відкривати приватні навчальні заклади за умови вивчення російської мови. Єврейські школи мали бути двох типів: початкові училища в селах і містечках; вищі училища в губернських містах (на кшталт таких, що існували в Одесі). Усі навчальні й наукові єврейські заклади (талмуд-тори, мердраши, ешиботи, хадаріми) і домашні вчителі були підпорядковані особливим тимчасовим губернським і повітовим комісіям, які очолювали директори губернських

училищ (гімназій).

Нова хвиля оновлення гімназійної освіти розпочалася в другій половині XIX ст.: 1852 р. було введено нові навчальні плани. Залежно від змісту освіти усі гімназії було розподілено на три розряди: 1) з вивченням природничої історії і законодавства; 2) лише із вивченням законодавства; 3) з вивченням грецької мови [34]. Навчальні плани повітових і парафіяльних училищ залишилися без змін. Відкриття приватних навчальних закладів було призупинено, започаткування дозволялося лише в особливих випадках і лише російським підданам. Зберігалось домашнє навчання, проте для отримання дозволу на звання домашнього наставника треба було закінчити ліцей чи університет, для отримання звання домашнього учителя слід було скласти іспит.

У 1858 р. було розроблено положення про жіночі училища, яке було затверджено 1860 р. Відповідно до цього документа жіночими училищами 1-го й 2-го розрядів називалися навчальні заклади, призначені для дітей осіб усіх станів і віросповідань, причому училища 1-го розряду з терміном навчання шість років мали бути наближені за навчальною програмою до курсу чоловічих гімназій (без стародавніх мов), а училища 2-го розряду з терміном навчання три роки – до курсу повітових училищ. Зміст освіти в перших училищах складали: Закон Божий, російська мова й словесність, арифметика й основи геометрії, географія, загальна й російська історія, природознавство, фізика й рукоділля. За бажанням учениці мали змогу додатково вивчати французьку й німецьку мови, малювання, музику, спів і танці. В училищах другого розряду до змісту освіти входили: Закон Божий, російська граматики, скорочена російська історія й географія, основи арифметики, чистописання й рукоділля [85]. Обидва типи навчальних закладів за мету мали «повідомити ученицям ту релігійну, моральну і розумову освіту, яка мала вимагати від кожної жінки, особливо від майбутньої матері сімейства» [241, с. 374]. Жіночі гімназії мали утримуватись переважно на кошти громадськості, добродійних організацій і

приватних осіб, одержуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. Як бачимо, у 1850-х рр. на загальноімперському рівні було вирішено питання про системну організацію жіночої освіти, хоча перші навчальні заклади для дівчат виникли в Херсонській губернії ще на початку XIX ст.

У процесі дослідження встановлено, що наприкінці 1850-х рр. у містах почали організовувати безоплатні недільні школи для осіб будь-якого віку й стану (першу таку школу на українських територіях було відкрито 1859 р. М. Пироговим у Києві). Як правило, такі навчальні заклади відкривали представники інтелігенції власним коштом. Зміст освіти відповідав змісту навчання в парафіяльних училищах, перелік підручників також. У 1860 р. з'явилися перші циркуляри, що регламентували діяльність недільних шкіл, і правила їх відкриття.

Вивчення аналітико-педагогічних праць надало підстави констатувати, що в 1850-х рр. було пом'якшено цезуру, зокрема щодо навчальних книг і тем для обговорення в періодичних виданнях. З'ясовано, що від публікування за розпорядженням міністра народної освіти статті М. Пирогова «Питання життя» у «Журналі міністерства освіти» 1852 р. розпочалось активне обговорення майбутніх реформ освіти, що стало традиційним для подальших років. Установлено, що у цей період було здійснено певні адміністративно-управлінські перетворення в Міністерстві освіти, які призвели до більш централізованого управління навчальними округами, і змінено систему підготовки вчителів для навчальних закладів початкової освіти: затверджено положення про створення педагогічних курсів при університетах. Також з'ясовано, що 1856 р. Навчальним комітетом було розпочато розробку нових статутів середніх і нижчих навчальних закладів, остаточний проєкт яких було надруковано в офіційному виданні Міністерства народної освіти 1860 р. Звернемо увагу, що зібрані відгуки було також надруковано на сторінках цього видання у 1861 р.

Сутність державної освітньої політики щодо околиць імперії у

1850-х рр. відтворювалась у думці тогочасного міністра народної освіти про «злиття всіх місцевих і провінційних патріотизмів і потягів, зближення умов, племен і станів єдністю внутрішніх початків, які залежать від одного загального плану виховання і від однієї системи управління в сфері народної освіти» [36, с. 308].

Підсумовуючи історико-педагогічні події перших двох періодів виокремимо такі особливості розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1861 рр.:

- створення єдиної державної світської системи різнорівневої освіти, складовою якої виступала початкова;
- наявність різних форм здобуття освіти (казенна, духовна, приватна, домашня) і типів навчальних закладів (училища, пансіони, гімназії, школи);
- формальна доступність до початкової освіти особам усіх вікових категорій усіх віросповідань;
- наявність станової і територіальної нерівності – сільські діти здобували освіту в парафіяльних училищах і духовних школах, міські – у повітових училищах і гімназіях;
- відомче підпорядкування навчальних закладів, участь у забезпеченні діяльності місцевих органів управління й окремих представників дворянства чи духівництва;
- започаткування все імперської системи жіночої освіти (казенної і приватної);
- розмежування реальної і класичної освіти;
- надання дозволу єврейським дітям (неросійської національності) навчатись у державних освітніх закладах і приватних національних;
- започаткування єдиних навчальних планів і підручників, методичних рекомендацій (зокрема щодо взаємного навчання).

Реформи, що розпочались у другій половині XIX ст., стали результатом соціально-економічних, політичних і культурно-освітніх потреб держави. Початком низки трансформацій у імперській освіті, початковій зокрема, ми

вважаємо створення, відповідно до затвердженого 1860 р. «Положення про ради при попечителях навчальних округів», названих управлінських органів як посередників між попечителем навчального округу й педагогічними радами гімназій. До повноважень створених рад було віднесено вирішення питань щодо: господарчо-адміністративного забезпечення діяльності навчальних закладів, прийняття на роботу вчителів, оцінювання навчальних книг і рекомендацій [171] тощо. Оскільки рішення з кожного питання приймалися більшістю голосів, можна констатувати запровадження демократизації у розв'язанні освітніх проблем і посилення децентралізації в управлінні нею.

У 1864 р. було затверджено «Положення про земські установи», відповідно до якого в 34 губерніях Росії, Херсонській зокрема, вводилося місцеве самоврядування – земства. У цьому році було розпочато видавництво «Збірника Постанов» і «Збірника розпоряджень по Міністерству народної освіти», змінено структуру «Журналу Міністерства народної освіти», що виступило продовженням державної політики на відкритість освіти й збагатило педагогічну складову періодичних видань. У 1864 р. було здійснено перетворення в структурі Міністерства народної освіти (зокрема змінено повноваження Ученого комітету), спростовано Головне управління цензури, створено Книжковий магазин і склад навчальних книг і посібників для забезпечення навчальних закладів усіх округів. Цього року в Одесі було проведено з'їзд директорів і учителів гімназій навчального округу (за присутністю батьків і зацікавлених освітою осіб), видано указ про перетворення Рішельєвського ліцею в Одесі у Новоросійський університет. 1864 р. на височайшому рівні було прийнято рішення про збільшення на 50-100 % винагороди за працю учителям і введено одиницю підрахунку робочого часу – урок. Цього ж року було прийнято новий статут гімназій і «Положення про початкові народні училища». Саме через поєднання цих важливих для подальшого функціонування освіти подій, 1864 р. обрано для початку відліку третього періоду розвитку початкової освіти в Херсонській

губернії.

Вивчення нових нормативних документів надало підстави констатувати, що їх основним призначенням було спрямування нижчих і середніх навчальних закладів на загальну освіту, зібрання всіх загальноосвітніх закладів у відомстві Міністерства народної освіти. Зі статистичних звітів отримано відомості, які характеризують стан розвитку освіти в імперії на 1864 р.: у підпорядкуванні Міністерства народної освіти перебували 91 гімназія, 1 прогімназія (в Одесі), 38 пансіонів (1 в Одесі, 1 у Миколаєві), 123 жіночі гімназії 1-го і 2-го розрядів, 100 єврейських училищ 1-го розряду, 13 шкіл грамоти, 867 приватних шкіл (серед яких 69 єврейських), 150 училищ при церквах іноземних національностей, 1324 домашніх учителів і наставників. 3869 початкових навчальних закладів у трьох південно-західних губерніях (українські землі) підтримувало духівництво й лише 51 – Міністерство народної освіти. Щодо стану культурно-освітнього середовища: публічних бібліотек в імперії нараховувалося близько 50-ти, наукових товариств – 28 [202]. Статистичні результати реформ на території Херсонської губернії такі: 1 класична гімназія в Одесі, 1 реальна в Миколаєві [241, с. 374, с. 477].

Термін навчання в земських школах складав 2-4 роки, упродовж яких окрім початкової грамоти вивчались основи наукових знань: природознавства, фізики, хімії, географії, історії. Вивчення архівних документів [107] засвідчило те, що Херсонське земство розпочало активну діяльність щодо введення загального початкового навчання, яке виступало складником плану розвитку освіти в Херсонській губернії. Значний внесок у розробку проєкту розвитку освіти зробили директори губернських училищ, губернські земці й гласні повітової управи. У процесі дослідження з'ясовано, що початкові народні училища, які утримувались на кошти земств, мали неофіційну назву – однокласні училища відомства Міністерства народної освіти. Земські школи фінансувалися земствами, міськими й сільськими громадами. У перші роки свого існування земські установи лише допомагали

сільським громадам, закупаючи підручники й письмове приладдя для шкіл, а також додаючи певну грошову суму для оплати праці вчителів. Крім цього, вони сприяли організації шкільних бібліотек і музеїв наочних посібників (навіть передплачували для шкіл газети та журнали), земських книжкових сховищ і магазинів. Активно в земських школах проводились публічні лекції, народні читання, організовувались пересувні виставки, тобто ці заклади виступали культурно-освітніми осередками, які наповнювали відповідним змістом освітній і культурний простір губернії.

З 1864 р. на території імперії функціонувало три типи державних світських навчальних закладів: гімназії і прогімназії, народні училища. У прогімназіях, де термін навчання складав чотири роки (що відповідало першим чотирьом класам гімназії), учні вивчали: Закон Божий, російську мову, історію, природознавство з географією, математику, французьку й німецьку мови, чистописання, малювання й креслення. Гімназії, які було розділено на класичні й реальні, відтепер віднесено до закладів середньої ланки освіти й визнано установами навчальними, а не виховними (відповідальність за виховання покладалась на родину). За гімназіями було збережено право відкривати при них пансіони, куди додатково набирали вихователів [47].

У прогімназіях і гімназіях мали право навчатись діти всіх станів і всіх віросповідань, прийом учнів здійснювався за результатами вступних іспитів. Правила й програми вступних іспитів (перевідних із прогімназії у гімназію та випускних з гімназії) укладались попечительською радою (додаток У). Розмір сплати за навчання визначався педагогічними радами закладів і затверджувався міністром народної освіти. У початкових народних училищах було дозволено спільне навчання хлопців і дівчат різного віку.

З 1865 р. було унормовано режим навчального навантаження на учнів: кількість уроків на день – 5, тривалість уроку – 1 година, тривалість перерви – $\frac{1}{4}$ год., після третього уроку півгодини), початок занять – о 9.00, закінчення – о 15.15. Було наголошено на забезпеченні в перервах прийому їжі й

проведенні рухливого відпочинку [241, с. 443]. У цьому ж році було затверджено «Тимчасові правила про порядок розгляду, схвалення й запровадження до використання навчальних керівництв і посібників для середніх і нижчих навчальних закладів Міністерства народної освіти». За новими правилами підручники розглядались попечительськими радами чи Ученим комітетом, їх перелік затверджувався міністерством (перший каталог було надруковано на сторінках «Журналу МНО» 1865 р.). Названі установи отримали право рекомендувати іноземні підручники для перекладу чи оголошувати конкурс на написання підручників [241, с. 444].

Початкові народні училища були світські (перебували в підпорядкуванні Міністерства народної освіти) і церковно-парафіяльні (у підпорядкуванні Святейшого Синоду). З'ясовано, що новою нормативною базою передбачалось існування й інших різновидів таких навчальних закладів (елементарні школи інших відомств, недільні й приватні школи, школи грамоти), зокрема в губерніях на «окраїнах», і дозволялося навчання на початку не російською, а місцевою мовою. Метою діяльності цих закладів визначено «твердження в народі релігійних і моральних понять і розповсюдження початкових корисних знань», тут мали навчатись діти всіх станів і віросповідань. Зміст освіти в церковно-парафіяльних школах складала такі предмети: Закон Божий, читання книг громадянського й церковного друку, письмо, основи арифметики, церковний спів. Викладання здійснювалось за керівництвами Міністерства народної освіти чи духовного відомства. Учителями були священно-церковні служителі чи особи, які отримали дозвіл на учительську діяльність у повітової училищної ради [241, с. 454]. Такі заклади мали право відкривати державні чи духовні відомства, місцеві громади, приватні особи.

У 1865 р. було розроблено проєкт «Положення про жіночі училища», в якому передбачалось оновлення мети діяльності жіночих навчальних закладів – підготовка учительок і домашніх наставниць, пропонувалося залучати спеціально підготовлених викладачів [228]. Духовне відомство

також відкривало навчальні заклади для дівчат, які залежно від фінансування та організації, поділялись на два типи: жіночі училища духовного відомства й єпархіальні училища. Єпархіальні жіночі училища створювались по всій території Російської імперії з ініціативи й за кошти місцевого (єпархіального) духовенства. У 1868 р. було затверджено єдиний статут для єпархіальних училищ, який вимагав «вселити і виховати в дітях відданість престолу і Вітчизні» [141]. У 1860-х рр. активну діяльність з розвитку жіночої освіти розпочало відомство імператриці Марії: до 1917 р. було засновано значну кількість пансіонів та відкрито всестанових жіночих навчальних закладів. У таких жіночих закладах освіти навчальні предмети поділялись на обов'язкові й необов'язкові. До обов'язкових належали: Закон Божий, російська мова, російська історія й географія, арифметика, чистописання; перелік необов'язкових обирав заклад (наприклад, рукоділля чи навчання основ ремесла). У 1870 р. було затверджено «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти», згідно з яким жіночі училища 1-го розряду перейменовувалися на жіночі гімназії, а 2-го розряду – на жіночі прогімназії, які в основному утримувались на кошти земств і міських громад, а державні субсидії не перевищували 1/10 усього бюджету [179]. Зміст освіти в жіночих гімназіях відрізнявся від чоловічих лише вивченням давніх мов.

З метою стимулювання розвитку підручникотворення цього року було засновано премії за найкращі навчальні книги й посібники для середніх і нижчих навчальних закладів. У 1871 – 1872 рр. відповідно до нової нормативної бази було здійснено реформування гімназійної освіти, у результаті якої з'явився підготовчий клас і посада класного наставника. Упродовж 1872 – 1874 рр. вийшла низка документів, які регулювали поведінку учнів: «Правила про завідування пансіонами при гімназіях і прогімназіях», «Правила для учнів гімназій і прогімназій» і «Правила про стягнення» [232, с. 534]. Цими документами запроваджувалось бальне оцінювання уваги й старанності учнів.

Уявлення про кількість і розподіл навчальних закладів за типами на

території Херсонської губернії можна отримати зі спеціальної мапи, укладеної під час статистичного вивчення південних земель, представленої у додатку И. Як бачимо, щільність навчальних закладів є значною, особливо для міст і прилеглих до них селищ; досить широким є спектр типів навчальних закладів початкової освіти. З метою візуалізації діяльності навчальних закладів в означений період у додатках представлено зразки документів про здобуття початкової освіти (додаток Л), ведення внутрішньої документації (додаток М і додаток Н) і розподіл навчальних предметів по уроках у різних типах навчальних закладів (додаток П).

Метою початкової освіти нове положення визначало «доставлення дітям усіх станів початкової розумової і релігійно-моральної освіти» [241, с. 539]. Положенням міські училища розділялися на одно-, дво-, три- і чотирікласні з терміном навчання в кожному 6 років. Зміст освіти складали однакові навчальні предмети, але в різних обсягах: Закон Божий, читання, письмо, російська мова, церковнослов'янське читання з перекладом російською мовою, арифметика, практична геометрія, географія й вітчизняна історія з необхідними відомостями з курсу всесвітньої історії і географії, відомості з природничої історії і фізики, малювання, креслення, гімнастика й спів. Відповідно до місцевих потреб і можливостей до навчального плану включались додаткові предмети й ремесла. Закон Божий, спів і гімнастику викладали окремі вчителі, решту предметів – класні (тобто кількість учителів дорівнювала кількості класів) [241, с. 540]. До навчання в міських училищах допускались діти всіх станів і віросповідань не молодші за сім років (для дітей старшого віку проводилися вступні іспити з читання, письма, арифметики й Закону Божого).

У 1875 р. було затверджено «Положення про сільські училища», яким передбачалося відкриття однокласних із терміном навчання три роки й двокласних із терміном навчання п'ять років закладів. За рівномірністю розподілу міських і сільських училищ територією губернії мав слідкувати попечитель навчального округу. Зміст освіти в перші три роки відповідав

змісту початкового народного училища, у другому класі учні вивчали: російську мову, арифметику, наочну геометрію, основи природознавства й вітчизняної історії. Затвердженим у 1874 р. «Положенням про початкові народні училища» було змінено систему управління училищами: повітові училищні ради відтепер підпорядковувались представникам дворянства губернії.

У 1870 р. у «Журналі МНО» було надруковано проєкт системи освіти «руських інородців», які було розподілено на дві групи: інородці-християни й інородці-магометани, що відтворювалось у вивченні святого писання різними священнослужителями. Дітей, які не знали російської мови, пропонувалось навчати в національних школах рідною мовою, але з використанням навчальних книг, надрукованих російськими буквами й з перекладом на російську мову. Дітей, які знали російську мову, пропонувалось навчати на загальноімперських підставах. 1873 р. було затверджено «Положення про єврейські початкові училища», в якому зазначалось, що одно- і двокласні єврейські училища можна відкривати там, де при чисельному єврейському населенні бракує державних училищ. Наголошувалось, що до визначеного змісту освіти слід додати прикладні знання, відповідно до місцевих потреб.

У процесі дослідження знайдено відомості про такі позашкільні форми й методи початкової освіти, як читальні й публічні народні читання. З'ясовано, що 1876 р. було затверджено правила про проведення публічних читань, відповідно до яких такі заходи отримували право проводити приватні особи чи товариства, а контроль мали здійснювати директори народних училищ. Для читань допускались лише тексти, затвержені Ученим комітетом Міністерства народної освіти чи Святейшим Синодом, лекторами виступали духовні особи чи вчителі.

На думку більшості істориків педагогіки, система початкової освіти в імперії повністю склалась у 1870-х рр. і надалі відбувались лише незначні зміни, зокрема щодо організації і режиму навчання, підсумкового

оцінювання учнів гімназій, кількості годин і обсягу навчального матеріалу на вивчення окремих предметів, програм і правил проведення випускних іспитів для отримання свідоцтва про закінчення початкового училища, заміни класної системи викладання в училищах на предметну. У 1880-х рр. було прийнято рішення про надання початковій освіті прикладного характеру, задля чого при початкових училищах було створено різні ремісничі класи.

З аналітичних праць встановлено, що станом на 1896 р. з 32708 імперських навчальних закладів початкової освіти 94 % склали початкові училища [90]. Отже, на кінець XIX ст. саме цей тип навчального закладу початкової освіти став найбільш розповсюдженим. Саме тому 1896 р. обрано для початку відліку четвертого періоду розвитку початкової освіти в Херсонській губернії. На думку С.Рожественського, із затвердженням «Зразкових програм предметів, що викладаються в початкових народних училищах відомств міністерства народної освіти», було завершено формування стійкого змісту початкової освіти [242]. Узагальнені відомості про розподіл навчальних предметів у різних типах навчальних закладів початкової освіти в різні роки представлений у таблиці в додатку Р.

На початку 1900-х рр. набуло гостроти питання національної школи, використання української мови в навчальному процесі зокрема, й надання школі прикладного характеру через уведення ручної праці як навчального предмета. Після подій 1905 р. у містах засновувались україноорієнтовані товариства, наприклад «Просвіта», виникали численні благодійні установи, які опікувались сиротами й дітьми з бідних родин. Відкривались приватні навчальні заклади, які не витримували конкуренції і закривались; на їх місці засновувались нові. Мережа державних навчальних закладів не змінювалась.

Підсумовуючи історико-педагогічні події у розвитку початкової освіти на другому й третьому періодах (1864 – 1917 рр.), констатуємо: до початку XX ст. основними типами навчальних закладів імперської початкової освіти були сільські (одно- і двокласні), міські й церковно-парафіяльні (одно- і двокласні) училища (у губерніях, де було створено земства, заклади називали

школами); у Херсонській губернії розповсюдженими були приватні й військово-морські навчальні заклади [79; арк.50; 169; арк.193; 230; арк.83], національні школи. Характерними рисами, притаманними розвитку початкової освіти в другій половині XIX ст., стали:

- поступове ускладнення обов'язків і розширення автономії попечителів навчального округу;
- закріплення різних типів навчальних закладів (світських і церковних, державних і приватних);
- розповсюдження форм і методів позашкільної початкової освіти: читалень і публічних народних читань;
- відкритість управлінських рішень (запровадження обговорення в пресі проєктів освітніх реформ), посилення уваги місцевих громад до освіти;
- затвердження станового характеру освіти, розширення змісту освіти;
- закріплення участі місцевих громад, духівництва й приватних осіб у забезпеченні діяльності навчальних закладів;
- запровадження казенних навчальних закладів для навчання іногородців, надання дозволу на відкриття національних шкіл.

У процесі дослідження з'ясовано, що існує кілька підходів до періодизації історико-педагогічних процесів. Так, С. Рождественський у своїй праці використав персоніфіковано-управлінський критерій, розділяючи періоди розвитку освіти в Російській імперії за роками керування окремими міністрами народної освіти, зберігаючи при цьому наскрізні лінії аналізу за рівнями освіти: вища, середня, початкова [242]; М. Шабасєва та інші радянські історики виокремлювали періоди розвитку освіти за роками проведення реформ і контрреформ [118; 194].

На ґрунті власного наукового пошуку, на підставі урахування місцевих особливостей у реалізації державної освітньої політики на «окраїнах», обґрунтовано таку періодизацію розвитку початкової освіти в Херсонській губернії періоду 1803 – 1917 рр.: I період – становлення державної системи освіти (1803 – 1832), поступове формування мережі закладів початкової

освіти (державних і приватних, змішаних, для хлопців і дівчат, національних); II період – акумуляційний (1832 – 1864) – збагачення досвіду функціонування навчальних закладів початкової освіти різних типів; III період – реформаторський (1864 – 1896) – зміна організації початкової освіти відповідно до нової нормативної бази; IV період – перетворювальний (1896 – 1917) – насадження в південних землях «російської народної школи». Наголосимо, що в кожному з періодів не просто відбувалася зміна подій у галузі освіти, а здійснювалось соціально-історичне перетворення суспільства через зміну освітньо-культурного середовища й внутрішньої державної політики, яка, заломлюючись крізь місцеві умови, набувала певної специфіки й зумовлювала розвиток освіти, початкової зокрема.

Висновки до розділу 1

У розділі висвітлено стан вивчення проблеми розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у роки її існування (1803 – 1917 рр.), здійснено огляд джерел імперської доби, радянських часів і років незалежності України, в яких представлено відомості з означеної проблеми. Обґрунтовано вибір методологічного підґрунтя (вихідних положень, підходів, принципів, методів) і описано алгоритм його застосування, визначено понятійно-категоріальний апарат (базові поняття) дослідження, схарактеризовано історичні передумови й обґрунтовано періодизацію становлення й розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у роки її існування.

Джерельну базу дослідження (архівні, наукові й нарративні матеріали) систематизовано в три блоки: загальний, що об'єднує джерела, які висвітлюють нормативно-правову базу діяльності різних державних інституцій і галузевих установ упродовж XIX – поч. XX ст.; регіональний, який містить джерела, де розкрито закономірності соціально-економічного розвитку й формування освітньо-культурного простору й системи освіти на південноукраїнських територіях і Херсонській губернії; конкретно-історичний, репрезентований джерелами, в яких відтворено діяльність

окремих об'єктів і суб'єктів початкової освіти Херсонської губернії. У кожному блоці джерела було згруповано за персоніфікованим і хронологічним критеріями, а також за ступенем об'єктивності й узагальнення матеріалу.

Констатовано, що в історіографії проблеми розвитку початкової освіти в Херсонській губернії дослідники імперського періоду основну увагу приділяли організації роботи початкових шкіл у межах загальноімперської системи, їх дидактико-методичному й кадровому забезпеченню. У більшості праць розглядались питання участі уряду, земства й церкви в розвитку освіти, її фінансовому й матеріальному забезпеченні, внеску окремих державних діячів у створення освітньо-культурного середовища. При цьому кількість публікацій другої половини XIX ст. є значно більшою, ніж першої, що пов'язано з інтересом не лише педагогічної спільноти, а й усього суспільства до оголошеної у середині століття реформи системи освіти. Саме в цей період було розпочато введення в науковий обіг великих масивів джерел, закладено підвалини подальшого студіювання історії освіти, початкової зокрема. Праці з історії педагогіки радянських часів спрямовувались на вивчення історичного минулого народної (початкової) школи. До поля зору науковців цього періоду потрапили дії царського уряду з реформування системи освіти, організації навчально-виховного процесу в різних типах початкових шкіл, динаміка учнівського контингенту, розвиток передової на той час педагогічної думки, матеріальний стан закладів освіти, досвід роботи різних типів навчальних закладів. Установлено, що проблеми організації освіти розглядались переважно в порівнянні із соціалістичною реальністю, що певним чином впливало на об'єктивність оцінок і суджень. У незалежній Україні проблема змісту й організації навчання дітей і молоді є такою, що привертає увагу науковців різних напрямів і розробляється як на регіональному, так і на всеукраїнському рівні. Констатовано стійкий інтерес освітян до вивчення історії початкової освіти, аналізу досвіду на сучасних (для кожного історичного періоду) наукових засадах, винайдення

конструктивних ідей як підґрунтя побудови національної системи освіти.

На основі змістовно-порівняльного аналізу педагогічних джерел виявлено основні чинники реформування змісту й організації початкової освіти (суспільно-політична ситуація, пріоритети державної освітньої політики, організаційно-педагогічне підґрунтя діяльності навчальних закладів, персоніфікація впливів на розвиток системи освіти, підтримка місцевих громад); виокремлено структурні компоненти початкової освіти Херсонської губернії: змістовно-процесуальні (організація й зміст навчання) і системно-структурні (мережа установ і закладів). Деталізовані компоненти об'єднано у дві категорії: об'єктну – мета, функції, завдання, результат освіти; суб'єктну – вчителі, учні, науковці, очільники управлінських структур.

За компоненти початкової освіти Херсонської губернії обрано нормативно-правову базу, освітньо-культурне середовище та рушійні сили розвитку – це ті фактори, під впливом яких вона видозмінювалась за структурою і змістом. До переліку параметрів, за якими здійснювалась характеристика розвитку початкової освіти, віднесено: рівень сформованості в учнів уміння користуватись книжками (читати); рівень опанування основами арифметики й письма (рахувати й писати); рівень сформованості уявлень про навколишній світ; рівень сформованості первинних трудових навичок.

Базове поняття дослідження сформульовано в такий спосіб: початкова освіта Херсонської губернії 1803 – 1917 рр. – адміністративно керований освітянський об'єкт регіонального рівня, що структурно об'єднує в цілісний комплекс освітньо-культурні установи й навчальні заклади різного типу, зміст діяльності яких забезпечує дітям і дорослим отримання встановленого державою рівня початкової освіти: «корисних для життя» знань, базових когнітивних умінь (читати, писати, рахувати), уявлень про моральні норми (Закону Божого), визнані суспільством на вказаному хронологічному відрізку. Обґрунтовано, що початкова освіта Херсонської губернії, з одного

боку, є відкритою і самодостатньою структурою з усіма ознаками соціальних систем, з іншого, – виступає підсистемою загальноімперської системи освіти. Уважалося, що початкова освіта – це культурний феномен соціуму, який виступає важливим державним інститутом, призначення якого полягає в передачі накопиченого досвіду молодому поколінню. Ґрунтуючись на вказаному розумінні змісту поняття «початкова освіта» і враховуючи зміст діяльності закладів освіти, що функціонували в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр., під навчальним закладом системи початкової освіти розумілась державна чи приватна установа, в якій в організований спосіб усі охочі отримували елементарну освіту встановленого державою обсягу й змісту.

На основі вивчення праць українських учених про методологію історико-педагогічних досліджень визначено теоретичну базу і розроблено методологічне підґрунтя наукового пошуку:

- вихідні положення – філософські концепції функціонування освіти як системи, історико-філософські концепції теорії пізнання, основні положення теорії систем, положення про діалектичний зв'язок процесів і явищ у суспільстві;

- наукові підходи – системний, комплексний, культурологічний і конкретно-історичний;

- принципи – історизму, об'єктивності, достовірності, науковості, цілісності, всебічності, єдності логічного та історичного, єдності теорії і практики, багатофакторності;

- методи й прийоми – вивчення текстів (класифікація, контент-аналіз, дискурс-аналіз), історичний (порівняння, типологізація), біографічний (абстрагування, реконструкція), історіографічний (історико-хронологічний, історико-ситуативний), статистичний.

Вивчення архівних документів і сучасних наукових розвідок істориків і краєзнавців дало можливість з'ясувати принципово відмінні регіонально-унікальні риси південних територій, які відтворювались у специфіці

організації освіти в Херсонській губернії: 1) «європеїзація» території завдяки заселенню іноземними колоністами, спричинена появою нових етнографічних поселень, де використовувались європейські способи ведення господарства; 2) відчуття значного впливу на суспільний розвиток торговельно-промислових і воєнно-політичних процесів; 3) наявність значних територій з особливим адміністративно-територіальним устроєм, на яких установлювалась територіальна ідентифікація, що відтворювалось у ментальності, освіті й культурі; 4) постійне збереження «фронтиру» – виконання південними землями бар'єрних функцій на межі перманентно воюючих країн, мусульманського й християнського світів. Отже, навчальні заклади для хлопців (пансіони, січові, гарнізонні й приватні школи), для дівчат (школи, що засновували профільні міністерства чи приватні особи), змішані школи, притулки для сиріт, духовні й національні школи, що відкривались на території Херсонської губернії, відрізнялись від навчальних закладів інших губерній.

На підґрунті аналізу змін, які відбувались у державній освітній політиці, було розроблено періодизацію розвитку початкової освіти в Херсонській губернії періоду 1803 – 1917 рр., що охоплює чотири якісно відмінні періоди: I період – становлення державної системи освіти (1803 – 1832) – поступове формування мережі закладів початкової освіти (державних і приватних, змішаних, для хлопців і дівчат, національних); II період – накопичувальний (1832 – 1864) – збагачення досвіду функціонування навчальних закладів початкової освіти різних типів; III період – реформаторський (1864 – 1896) – переформатування початкової освіти на новій нормативній базі; IV період – перетворювальний (1896 – 1917) – насадження в південних землях «російської народної школи».

Результати експериментальних досліджень цього розділу наведено в таких публікаціях автора: 316; 318; 319; 324; 326.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1803 – 1864 РОКАХ

2.1. Становлення початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1832 роках

Переходячи до розгляду адміністративно-організаційних умов становлення й розвитку початкової освіти в Херсонській губернії, з'ясуємо історико-географічну специфіку формування її території, яка вплинула на виникнення певних типів навчальних закладів.

З історичної літератури [32; 93] з'ясовано, що 1803 р. в Херсонській губернії нараховувалось чотири повіти, кількість яких у 1832 р. зросла до п'яти. На рік заснування губернія мала 15 міст (найбільші – Одеса, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград), кілька сотень селищ, військових поселень та іноземних колоній. Більшість повітових міст були засновані на місці колишніх військових укріплень, слобод і козацьких поселень. У 1803 р. було засновано й Херсонську єпархію, яка на той час мала близько 150 церков. За статистичними звітами населення губернії у період 1803 – 1832 рр. складало: 350 тис. станом на 1803 р., 1 330 тис. станом на 1832 р. [295]. Розподіл за національностями в 1832 р. (за наближеними оцінками) виглядав таким чином: українці 70 %, румуни 8 %, росіяни 7 %, євреї 6 %, німці 4 %, болгари 2 %, решта – 3 % (молдавани, греки, поляки, караїми, турки) [252]. Переважну більшість склали сільські мешканці, які оселились у XVIII ст. у результаті внутрішньої і зовнішньої колонізації південноукраїнських земель. Саме географічне розташування, економічне й політичне значення цих територій, що охоплювала Херсонська губернія, зумовило профільність і призначення перших навчальних закладів.

Наголосимо, що разом з утворенням Херсонської губернії у 1803 р. відбувся розподіл території Російської імперії на шість навчальних округів (адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких здійснювалось

управління освітою), один з яких охоплював українські землі – Харківський. До його складу увійшла й Херсонська губернія. У 1832 р. «через надмірну просторість Харківського округу» [241, с. 184] було створено Київський і Одеський округи, до складу останнього було віднесено Херсонську губернію. Головним навчальним закладом округу було визнано Рішельєвський ліцей, який мав статус університету. Наголосимо, що Одеський навчальний округ включав кілька губерній, на території яких проживали переважно українці, багато росіян і євреїв, молдован, румунів, німців, а також невелика кількість поляків, білорусів, болгар, сербів, греків, караїмів і турків. Офіційним друкованим органом був «Циркуляр навчального округу» (1861 – 1917), на сторінках якого розміщувались урядові укази, накази Міністерства народної освіти, розпорядження попечителя округу.

Упродовж 1803 – 1832 рр. усіма освітніми процесами в навчальному окрузі опікувався університет: тут розроблялись навчальні плани й передавались на затвердження до Головного управління училищ; писали й друкували навчальні книги; затверджували на посадах учителів; контролювали за допомогою візитаторів діяльність навчальних закладів. Саме від професорсько-викладацького складу університету, який добирав попечитель округу, залежав зміст і організація освіти в окрузі.

Таким чином, розвиток освіти, початкової зокрема, у Херсонській губернії визначався чотирма ключовими чинниками: багатонаціональністю населення з найбільшою часткою українців; переважанням сільських мешканців; швидким зростанням кількості людей, які потребували навчання; територіальною віддаленістю університету.

Як було зазначено вище, установчими освітніми документами початку ХІХ ст. в усій імперії, Херсонській губернії зокрема, мала бути запроваджена єдина, уніфікована система різнорівневої світської освіти: початкова ланка – парафіяльні й повітові училища, середня ланка – гімназії, вища освіта – університети й система духовної освіти: парафіяльні й повітові училища (початкова ланка), семінарія (середня) й академія (вища). Відповідно до нової

нормативної бази, кожне губернське місто навчального округу повинно було мати училище чи гімназію. Усі єпархії також були розподілені на округи, кожний з яких перебував під керівництвом своєї академії; у кожній єпархії мало бути по одній семінарії і кілька повітових (до 10-ти) і приходських (до 30-ти) нижчих училищ. Як бачимо, державна й церковна системи освіти були схожими за структурою.

Парафіяльні училища могли бути розділені на 2 відділення, у кожному з яких навчання тривало 3 год. на день, 9 год. на тиждень. У першому відділенні рекомендовано 3 з 9 годин присвячувати вивченню скороченого катехізису й священної історії (по 1 год. на день поперемінно). Цим предметам в обох відділеннях також треба було виділяти по 1 год. у недільні й святкові дні (переважно в церквах). Зміст освіти й розподіл годин у повітових училищах мав такий вигляд: у першому класі 4 год. на Закон Божий і священну історію, 4 – на вивчення книги «Про обов'язки людини й громадянина»; у другому класі – 3 год. на тиждень відводилось на вивчення широкого катехізису й тлумачення Євангелія. Було передбачено 28-годинний навчальний тиждень для кожного класу, загальний термін навчання дорівнював двом рокам [31]. Звісно, на місцях спостерігались певні відхилення від загальних рекомендацій, що було дозволено статутами 1803 р. і 1804 р.

Зміст освіти в повітових духовних училищах терміном 6 років передбачав такі навчальні предмети: граматику, арифметику, детальний катехізис, історію й географію у скороченому вигляді, церковний статут, основи класичних мов і церковний спів. У парафіяльних школах, які готували учнів для повітових училищ, вчили читанню, письму, каліграфії, чотирьом арифметичним діям, основам російської граматики, короткому катехізису й церковному співу [37]. Передбачався розподіл предметів на головні й другорядні, що подеколи спричиняло ставлення до загальноосвітніх предметів як до необов'язкових.

За новою нормативною базою управлінська особова вертикаль в освіті

мала такий вигляд: імператор – міністр – попечитель навчального округу – ректор університету – перевіряючий – наглядач у повітових училищах і священник у приходських. У суб'єктному ракурсі вертикаль управління можна представити у такий спосіб: Канцелярія імператорського двору – Міністерство народної освіти – Головне управління училищами – Канцелярія й рада попечителя – Університетська училищна комісія – Училищна рада губернії (адміністративно-педагогічний орган управління й контролю за діяльністю навчальних закладів губернії, підпорядкованих Міністерству народної освіти).

При кожному навчальному окрузі було сформовано Управління округом. Очолювали округи попечителі – члени Головного управління училищ, яких призначав особисто імператор. Це були люди різного походження, з різною освітою й кваліфікацією, які обіймали посади різний термін (від кількох місяців до кількох десятків років). В училищному статуті містився окремий розділ «Про піклувальників навчальних округів, їх помічників і Окружних інспекторів», в якому було визначено посадові обов'язки попечителя. Разом з цим у Херсонській губернії (як і в інших імперських) у 1806 р. було створено (відновлено з минулих часів) «Наказ громадського піклування» – установу, яка підпорядковувалась губернатору й опікувалася фінансово-господарчими питаннями гуманітарної сфери, в освіті зокрема.

Духовні училища повинні були мати особливе управління, незалежне від управління державних училищ. У 1807 р. було створено «Комітет з удосконалення духовних училищ», який видавав інструкції, програми й рекомендації щодо духовно-навчального впорядкування. Крім коротких керівних вказівок до статутів навчальних закладів комітет розробляв стислі конспекти з окремих предметів (при цьому зазначалось, що кожен учитель має їх доповнювати відповідно до «прогалин» корисними свідченнями). Тобто по суті комітет був методично-навчальною установою, до складу якої входили вищі духовні чиновники – обер-прокурор і державний секретар.

Зрозуміло, що для заснування цілісної структури освіти на регіональному рівні потрібний був час і зусилля: адміністративні, матеріальні, організаційно-педагогічні. Особливу увагу потрібно було приділити місцевим умовам і потребам. Установлено, що станом на 1804 р. у чотирьох повітах Херсонської губернії функціонувало 4 державних навчальних заклади [11] – малі народні училища, які відповідно до «Попередніх правил народної освіти» слід було перетворити на повітові; решта закладів знаходилась у відомчому підпорядкуванні чи церковному. З'ясовано, що на момент утворення Херсонської губернії уже функціонувало кілька військових і воєнно-морських навчальних закладів для дітей офіцерів (у Миколаєві й Херсоні), приватні училища (серед яких 2 єврейських в Одесі), церковні школи (дяківські й парафіяльні). Серед чиновників і поміщиків найбільш розповсюдженим було домашнє виховання (більшість домашніх учителів і гувернерів були іноземці) [35].

Оскільки військова присутність російської регулярної армії на території Херсонської губернії була досить значною, розповсюдженими були гарнізонні (полкові) чи кантонійські школи (військово-сирітські притулки) для солдатських дітей, дітей ремісників і писарчуків, що мешкали у військових поселеннях. У процесі дослідження констатовано, що в освітній політиці царського уряду спадковість була пріоритетною: діти військових мали стати військовими, моряків – моряками й т. і. Це й пояснювало наявність навчальних закладів певного типу на території губернії. Школи флотських юнг, кадетські корпуси, артилерійські училища й гарнізонні школи дітям військових надавали елементарну освіту певного спрямування, проте різного рівня й обсягу. Вивчення досвіду функціонування названих навчальних закладів (за малочисельними матеріалами, що збереглися дотепер на території України) засвідчило, що в період 1803 – 1832 рр. гарнізонні школи й школи юнг за змістом навчання можна віднести до системи початкової освіти.

Історично склалося, що в українців, які представляли переважну

більшість населення губернії, головним типом початкового навчання було церковне, оскільки абсолютна більшість мешкала в селі, де головним осередком освіти й культури була церква (собор, храм). Саме ця установа в період кінця XVIII – початку XIX ст. виконувала освітньо-інформаційну функцію – тут, наприклад, зачитували маніфести й укази імператорів, розпорядження генерал-губернаторів й повідомляли новини. Установлено, що в помешканнях, де жили дяки (через що це житло часто називали школою), організовувалось так зване «навчання грамоті» – читанню за букварем, що видавався в друкарні Києво-Могиллянської академії, і церковним книгам [202].

Саме за таких умов у Херсонській губернії розпочалося заснування повітових училищна виконання імперських настанов 1803 – 1804 рр. За свідченням історико-педагогічних джерел [305], цей процес відбувався занадто повільно через низку причин. По-перше, місцеве населення не довіряло новим навчальним закладам і не бажало віддавати на навчання до них дітей; по-друге, структура навчальних закладів освіти, що існувала на цей час, влаштовувала мешканців губернії; по-третє, економіка й виробнича сфера потребували фахівців, підготовку яких мали здійснювати професійно орієнтовані заклади, а не загальноосвітні; по-четверте, бракувало державних коштів на здійснення реформ.

Через низькі темпи реалізації реформ (не лише в Херсонській губернії), царський уряд ужив низку заходів, які мали пришвидшити реформування. З огляду на розповсюдженість домашнього виховання, у 1811 р. Міністерством народної освіти було видано циркуляр про заборону використання іноземних мов у домашньому навчанні й переході домашніх учителів на російську мову, відтепер вони мали отримати письмовий дозвіл від державного навчального закладу на освітню діяльність (учителів-єзуїтів було вирішено взагалі позбавити можливості навчати російських дітей). До інших заходів, які змушували відвідувати державні училища, можна віднести ще один циркуляр міністра освіти, в якому заборонялось приймати на громадянські посади осіб,

які не завершили навчання у державному чи приватному училищі. Якщо на початку століття навчальні заклади губернії мали різне профільне підпорядкування, то імператорським указом «Про розподіл державних справ на особливі управління» (1810) до Міністерства народної освіти перейшло управління всіма навчальними закладами (окрім військових і духовних); до його відома перейшли також усі учені товариства [241].

Значні зусилля для відкриття нових навчальних закладів мали докладати директори народних училищ і губернатори. У процесі дослідження виявлено записки міністрів народної освіти, підготовлені на основі подань попечителів навчальних округів, де зазначено, що основною проблемою у відкритті нових повітових училищ був пошук фінансів для придбання чи побудови приміщень для них. Наприклад, у Миколаєві міський голова І. Кустов 13 років (1820 – 1833) порушував клопотання про виділення 49 774 руб. на відповідні потреби [42]. Установлено, що в 1808 р. громадянський губернатор Херсонської губернії П. Мещерський за підтримки генерал-губернатора де Рішельє запропонував відкрити повітове училище в Єлисаветграді. Через нестачу коштів і приміщення відкриття училища відбулося лише 1811 р. У записці директора народних училищ Херсонської губернії читаємо: «На виконання намірів уряду маємо за посадою моєю негайно зайнятися влаштуванням училищ у всіх містах губернії» [107].

Розклад уроків, за яким проводились навчальні заняття в повітових училищах, представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Розклад уроків у повітовому училищі

дні	зранку		по полудні	
	1-ий клас	2-ий клас	1-ий клас	2-ий клас
понеділок	арифметика 3 години	російська історія й	чистописання й правопис (обидва класи одночасно)	

		географія 3 години	2 години	
вівторок	російська граматика 3 години	скорочена природнича історія 3 години	чистописання (обидва класи одночасно) 2 години	
середа	Священна історія й пространій катехізис 3 години	математична географія граматика правопис 3 години	малювання (обидва класи одночасно) 2 години	
четвер	російська граматика й правопис 3 години	арифметика та геометрія 3 години	чистописання 3 години	початкові правила технології 3 години
п'ятниця	арифметика 3 години	загальна географія й всесвітня історія 3 години	Священна історія й катехізис 2 години	загальна географія й всесвітня історія 2 години
субота	«Про обов'язки людини й громадянина» 3 години	арифметика й геометрія 3 години	малювання (обидва класи одночасно) 2 години	

З архівних документів з'ясовано, що заняття відбувалися «зранку і по полудню. Кожен учитель був фахівцем за відомим предметом і займався ним упродовж декількох годин» [92]. Як бачимо, навчальний тиждень був шестиденним, кожного дня учні мали 5-6 уроків (від 30 до 36 уроків на тиждень). Зручним у розкладі вважаємо вказівку учителя, який його

проводить (досвід, перейнятий радянською системою професійної і вищої освіти). За щоденним розподілом уроків бачимо, що кожного дня учні вивчали лише два навчальних предмета, найчастіше – пов’язаних між собою змістовно. Зазначене дозволяє констатувати, що розклад навчальних занять у повітових училищах передбачав обідній відпочинок учнів, незначне щоденне навантаження, розрив у часі між однаковими уроками, що надавало можливість виконувати домашні завдання. Про переважання релігійного компонента в державній освіті свідчить і припис учням училищ вивчати Закон Божий у вихідні й святкові дні, зачувати напам’ять найважливіші місця з Біблії. Книга «Про посади людини і громадянина», вивчення якої також було обов’язковим, до того ж уважалася лише книгою для класного читання. З’ясовано, що в повітових училищах Херсонської губернії латину вивчали лише ті учні, які бажали продовжити навчання в гімназії чи університеті. У 1826 р. до змісту навчання в повітових училищах було введено вивчення слов’янської мови в усіх класах, а оскільки підготовлених учителів не було, викладання доручили учителям історичних наук.

У 1813 р. в Херсоні віце-губернатором І. Калагеоргієм було відкрито трикласне повітове училище з підготовчим відділенням, яке пізніше (1826) було перетворено на п’ятикласне. Перші випускники училища мали змогу вступити до чоловічої гімназії, яку було відкрито 1815 р. Першим директором гімназії було призначено директора народних училищ В. Якубовського. У перший рік учнів у гімназії було лише 16, а за 10 років – 35. У складі гімназії було чотири класи, тому в перші роки її існування це був заклад початкової освіти (1816 р. було відкрито п’ятий клас). Установлено, що зміст чотирикласної гімназійної освіти включав: Закон Божий, загальну історію й історію «держави Російської», російську словесність, одну з давніх мов (якою в Херсонській губернії була грецька), французьку й німецьку мови, перші чотири арифметичні дії. Із перетворенням гімназії на семирічну, додалися алгебра й геометрія, фізика, хімія, зоологія, географія, логіка й філософія – заклад став середнім [295]. Проте рівень початкової освіти

надавався в них у 1-4 класах.

У 1805 р. було прийнято рішення про перетворення дяківських шкіл на церковно-парафіяльні. Одним із перших, відкритих у губернії церковних навчальних закладів, було духовне училище (Херсон, 1806 р.).

Особи різного віку вивчали тут Закон Божий, церковнослов'янську й грецьку мови, латину, арифметику, природознавство, церковний спів, чистописання, малювання й креслення. Приймали до училища лише православних, переважно дітей священнослужителів (які навчались безкоштовно), проте пізніше за невелику платню тут навчали й інших дітей. Єдиною вимогою до прийняття учнів на навчання було, щоб «діти були прийняті не малолітні, які не бідно-обдаровані і не хворіючі» [54]. Перетворення 1817 р. Міністерства народної освіти на Міністерство духовних справ і народної освіти підштовхнуло відкриття церковних навчальних закладів. В архівах (додаток Е) знайдено Указ 1818 р. про відкриття в Херсоні двох духовних училищ, проте інших згадок про діяльність названих закладів не знайдено. В історичних джерелах вміщено відомості про відкриття 1820 р. духовного училища в Єлисаветграді, яке функціонувало до 1917 р. [278].

Цікавим прикладом різниці між прагненнями окремих посадовців відкривати нові навчальні заклади й реальним станом реалізації задумів вважаємо ситуацію, що виникла із заснуванням в Одесі комерційного училища. За «Планом для заснування в Одесі комерційної гімназії» [164, с. 228] генерал-губернатора де Рішельє комерційна гімназія мала бути схожою на єзуїтський пансіон закритого типу, у складі якого повинні були функціонувати парафіяльне й повітове училища й класи гімназії (як вищого ступеня навчання). Передбачалося, що це будуть не три окремі заклади, а три особливі відділи одного навчального закладу. Директором закладу планувалося призначити англійця П. Вольсея, який уже мав досвід адміністративно-педагогічної діяльності, відкривши 1802 р. в Одесі власним коштом приватне училище (у 1804 р. він очолив створений у місті приватний

Інститут благородних дівиць). Відповідно до складності структури, розширеним мав бути й навчальний план закладу за рахунок додаткового вивчення в гімназійних класах новогрецької та італійської мов, алгебри й арифметики, «пристосованих до комерції», основ природного права, загальної граматики, комерційної географії і бухгалтерії, наук про комерцію, комерційне й морське право [168]. Погоджуємось із думками місцевих істориків-краєзнавців, що ідея об'єднання кількох типів навчальних закладів в одній структурі була досить прогресивною й новою не лише для Херсонської губернії, а й для усієї імперії (реалізовано було пізніше у процесі створення кількоступеневої загальноосвітньої радянської школи).

У 1804 р. попечитель Харківського навчального округу, до якого належали навчальні заклади Херсонської губернії, С. Потоцький передав герцогу де Рішельє копії затвердженого плану й штату Одеської комерційної гімназії, які зовсім не збігались із попереднім проєктом генерал-губернатора. За планами Міністерства народної освіти гімназія не мала бути автономним закладом, а як і всі державні – повинна була знаходитись під орудою попечителя Харківського навчального округу й підпорядковуватись директору народних училищ Херсонської губернії. За рішенням училищної комісії губерньського міста Херсон з трьох запланованих структур шестикласної комерційної гімназії у 1805 р. розпочали функціонування училища. Лише у 1815 р., було відкрито нижчі класи гімназії (цього року в закладі навчалось 24 особи: 11 – у парафіяльному училищі, 9 – у першому класі і 4 – у другому класі повітового училища) [265]. Отже, до відкриття старших класів заклад, у складі парафіяльного й повітового училищ і нижчих класів гімназії, належав до системи початкової освіти.

Зауважимо, що зміст освіти в цьому навчальному закладі відрізнявся від загальнорекомендованого: по-перше, не передбачав вивчення чистописання, малювання й Закону Божого (оскільки через багатонаціональність населення Одеси до навчання допускались діти різних віросповідань); по-друге, на вивчення історії і географії було заплановано

меншу кількість годин; по-третє, передбачалось вивчення іноземних мов [260]. Інноваційною вважаємо ідею нового директора Одеської комерційної гімназії І. Флукі (колишнього директора Таганрозької комерційної гімназії, відкритої 1806 р.): створити, з метою збільшення кількості учнів, батьківський комітет і запрошувати батьків відвідувати заняття. З'ясовано, що така організаційно-педагогічна міра була ефективною – кількість учнів наступного року збільшилась [43].

Установлено, що 1817 р. за ініціативи попечителя Харківського навчального округу З. Карнєєва, за підтримки утвореного цього року Міністерства духовних справ і народної освіти шляхом об'єднання всіх структур комерційної гімназії та Інституту благородних дівичь в Одесі було створено Рішельєвський ліцей – заклад спільного навчання дівчат і хлопців, який пізніше було перетворено на Новоросійський університет.

Одним із прикладів перших відомчих навчальних закладів губернії було Училище для дітей канцелярських службовців [180], відкрите в Херсоні відповідно до височайшого указу 1828 р. (додаток Ж). Цей заклад мав: «надати допомогу недостатнім наказним службовцям або їх сім'ям у вихованні дітей; доставити самим дітям пристойне виховання; утворити людей, здатних до канцелярських посад і взагалі до громадянської служби» [165]. Училище було розраховане на 50 підлітків з різних повітів: половина віком 10-12 років, половина віком 12-14. Зміст освіти складали такі предмети: читання й чистописання, Закон Божий і Священна історія, російська граматики з практичними вправами, історія загальна й російська, географія загальна й Російської держави з основами математичної географії, арифметика. У додатку Ж також представлено статут цього навчального закладу, який являє собою зразок таких документів досліджуваного хронологічного відрізка.

Поміж перших спеціалізованих навчальних закладів, у яких освіту початкового рівня отримували хлопці, слід назвати військово-сухопутне училище для солдатських дітей, відкрите в Херсоні 1807 р. та флотське

училище для дітей матросів, відкрите 1807 р. у Миколаєві.

У процесі дослідження з'ясовано, що ще 1798 р., відповідно до «Положення про гарнізонні школи і школярів» [165], гарнізонні школи були перетворені на відділення Військово-сирітських домів. Проте, в історико-педагогічних джерелах назва «гарнізонні школи» трапляється й по відношенню до більш пізніх років. У таких навчальних закладах мали навчатись діти солдат, унтер- і обер-офіцерів, артилеристів; учні мали підготуватись до подальшої військової служби: привчитись до дисципліни, отримати певні навички й уміння читати, писати й рахувати. До таких навчальних закладів приймались діти віком 7 років, які об'єднувались у клас до 40 осіб. Читати й писати навчали ротні писарі, арифметику й геометрію, викладали відставні офіцери чи вільнонаймані педагоги (на річних окладах). Навчання в таких школах відбувалось у кілька етапів: спочатку учні вивчали словесність; після опанування азбуки, Часослова й Псалтиря (саме в такому порядку), починали писати «склади» і «слова»; після оволодіння письмом, вивчали арифметику; після цього відбувалось вивчення спеціалізованих наук (писарських, артилерійських, музики й співу, ремісництва). Заняття у військово-сухопутному училищі відбувались 6 днів на тиждень (у суботу до полудня); навчальний день розпочинався о 6-й годині ранку в літній час і о 7-й – у зимовий і тривав до 18-ої з перервою з 11-ї до 14-ї на обід і відпочинок [32]. Вирізнялись учні таких училищ формою, яку отримували безкоштовно (як і підручники й навчальне приладдя).

На жаль, відомостей про Флотське училище «малолітніх» юнг, майже не збереглося. В окремих історико-краєзнавчих джерелах [314] знайдено лише інформацію про те, що навчання організовувалось за Ланкастерською системою. Іншим навчальним закладом для хлопців, досвід функціонування якого вважаємо цікавим для педагогічної теорії і практики, є школа героя війни 1812 р. Дениса Давидова, відкрита ним для солдатських сиріт власним і казенним коштом на базі Херсонського військово-сирітського відділення 1818 р. В основу організації навчально-виховного процесу в школі також

було покладено взаємонавчання, запропоноване Дж. Ланкастером, широко використовуване на той час у Франції (через що в багатьох історико-педагогічних джерелах заклад отримав назву «Ланкастерська школа Д. Давидова»). Заклад вважався закритого типу; учні були різного віку, вони безкоштовно отримували одяг, схожий на військову форму, навчальне приладдя. Викладали в школі відставні офіцери. На жаль, майже всі матеріали про діяльність цього навчального закладу було знищено ще за царських часів, залишилися лише вторинні джерела.

Учителями у вищезгаданих початкових навчальних закладах Херсонської губернії працювали військово-морські офіцери, відставні військові, випускники Києво-Могилянської академії, дяки.

Першим навчальним закладом для дівчат у Херсонській губернії можна назвати Училище для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту, відкрите в Миколаєві 1827 р. за ініціативи Головнокомандувача флоту О. Грейга. До училища приймалися дівчата віком 8 років, які навчались тут упродовж шести років: три класи по два роки в кожному. Заняття розпочинались о 7-й ранку й тривали до 7-ї вечора з перервою на обід, який учениці отримували безкоштовно (окремим дітям видавався ще й одяг). Заклад перебував у підпорядкуванні Морського міністерства, тому зміст освіти визначався його засновником. У перші роки існування учениці вивчали: Закон Божий, російську мову, чистописання, церковний і світський спів, рукоділля, господарство (пізніше додалися історія, географія, арифметика). Вивчення загальноосвітніх предметів займало 2 год. на день, решту часу учениці займалися шиттям і домашнім господарством. На 100 вихованок було 9 членів педагогічного колективу. Цікавим вважаємо такий господарчо-педагогічний досвід: училище приймало на замовлення певні види робіт – шиття, в'язання, вишивання, прання; зароблені ученицями гроші видавались їм по закінченні закладу [310].

З історичних документів встановлено, що системне навчання для жінок було реалізовано лише в другій половині XIX ст. з ініціативи двох урядових

структур – Міністерства народної освіти й Відомства установ імператриці Марії. Затверджене 1857 р. «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» передбачало відкриття навчальних закладів двох розрядів: 1-го – шестикласного, 2-го – чотирикласного, які утримувались коштом місцевих громад і благодійників. У таких закладах мали змогу навчатись жінки усіх станів і віросповідань й отримувати «...ту релігійну, моральну і розумову освіту, яка вимагалася від кожної жінки, особливо ж від майбутньої матері сімейства» [179]. Уже 1858 р. на території імперії розпочалось відкриття так званих Маріїнських училищ, до яких приймались дівчата всіх станів віком від 9-ти до 13-ти років. Заняття в Маріїнських училищах проводились у несвяткові дні з 9.00 до 14.30. Училище складалося з семи класів, навчання в кожному з яких тривало один рік. Зміст освіти складали обов'язкові: Закон Божий, російська мова і словесність, історія, географія, природознавство, чистописання, арифметика, рукоділля, спів, малювання й необов'язкові предмети: танці, французька й німецька мови [282].

Упродовж 1850 – 60-х рр. на території Херсонської губернії такі жіночі училища було відкрито в Херсоні, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді. Відкриття навчальних закладів відбувалося за одним алгоритмом: усе населення міста надавало пожертви – кожна родина близько 30 копійок на рік; решту коштів надавала місцева громада й міські товариства. У кожному місті співвідношення внесків було різним [233].

Жіночі училища Міністерства народної освіти засновувались на кошти уряду, різних відомств, пожертвування приватних осіб, а також дворянства й громад міста [301]. Установлено, що навчальний план таких училищ також складався з обов'язкових і необов'язкових предметів, до складу яких входили: Закон Божий, початки арифметики, геометрія, природнича історія, російська історія, географія, чистописання (російська граматики), малювання, рукоділля; французька й німецька мови, танці, музика й спів [18].

Вивчення історико-краєзнавчих джерел засвідчило, що значну частину

навчальних закладів Херсонської губернії складала школи іноземних поселенців. Аналіз національного складу населення губернії (додаток Б, В) свідчить й про те, що найбільшими колоніями на цій території за кількісним складом були німецькі, єврейські і болгарські (додаток Г). Стисло схарактеризуємо історичні передумови появи іноземних колоній і їх роль у формуванні культурно-освітнього середовища губернії.

З історичних документів встановлено, що традицію запрошувати іноземців на державну службу та з метою розвитку науки, культури й торгівлі започаткував ще Петро I. Катерина II підтримала її і заселяла іноземцями завойовані землі, зокрема на півдні імперії. Прибулі іноземці частіше за все селилися в окремі поселення компактно, утворюючи колонії. Іноземним колоністам було подаровано пільги на свободу віросповідання, будівництва церков і право власного управління колоніями із обов'язком підпорядковуватись Російському громадянському праву. Так у державних документах зазначалося: «щоб земельні ділянки в колоніях переходили від батька до молодшого сина, в тому припущенні, що кожен батько сімейства, знаючи таке узаконня, примушений буде намагатися навчати дітей з самого малолітства корисним ремеслам» [95]. Отже, від початку заселення однією з обов'язкових умов, висунутих іноземцям, було навчання дітей.

Олександр I на початку XIX ст. розпорядився заселяти Новоросійські землі з метою забезпечення їх економічного розвитку, перш за все, сільського господарства. Наказано було «приймати тільки таких іноземців, які найбільш можуть бути корисними для цього краю, ... людей обізнаних у покращеному сільському господарстві» [214, с. 501-504]. До того ж передбачалося навчання колоністів, зокрема ремеслам, пов'язаним із сільським господарством. З історичних документів встановлено, що нагляд за колоністами було покладено на місцеве губернське керівництво, проте було встановлено і внутрішній колоністський порядок управління через заснування сільських правлінь та «керівництв». Колонії було поділено на округи, у кожному з яких створено особливий наказ; у 1818 р. було засновано

Опікунський комітет над іноземними поселенцями південного краю Росії з підпорядкованою йому конторою Херсонських колоній [14]. Завідування школами іноземців і «спостереження за вчителями» у колоніях було покладено на парафіяльних священиків і консисторії кожного віросповідання.

Установлено, що першу іноземну колонію на території Херсонської губернії було створено шведами 1787 р. біля Берислава, у 1788 р. вихідці з Данцига створили німецьку колонію біля Єлисаветграду. У період з 1803 р. до 1806 р. у губернії з'явилися переселенці з Вюртемберга, Бадена, Баварії, Пруссії і Саксонії, які заснували три колонії, що пізніше утворили Шведський округ [264, с. 427–428]. З'ясовано, що німці на території Херсонської губернії проживали на правах приватних власників у містах, селах, на хуторах і в єврейських колоніях (додаток Д). Таке географічне й чисельне їх поширення в Херсонській губернії спричинило значний вплив укладу їхнього життя, стилю господарювання й підходів до навчання на місцеві традиції.

Установлено, що колонії будувались за зразком традиційних німецьких сел: у центрі поселення – кірха, школа й площа, на якій влаштовувались свята й базари. Слід зауважити, що німці ніколи не економили на будівництві громадських будівель, зокрема шкіл, роблячи їх добротними, кам'яними, критими черепицею (цим вони відрізнялись від місцевих). Особливими рисами німецьких колоній виступали національна єдність, солідарність, релігійність, законослухняність. Будь-яку справу німці починали з молитви, дотримувались пунктуальності в усьому, були схильними до порядку й дисципліни, чітко відбували повинності (у сплаті податків зокрема).

Серед німецьких переселенців розрізнялись лютеранські й менонітські общини. Протестанти мали певні переваги – лютерани підпорядковувались Генеральній Євангелійно-Лютеранській консисторії Департаменту іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ, мали свої навчальні заклади для підготовки священнослужителів. Лютерани переважали серед переселенців

Херсонської губернії, де вони селилися численними колоніями поблизу міст Одеси, Херсона й Миколаєва. Особлива увага в лютеран приділялась питанням освіти, що пояснюється дотриманням традицій, закладених на історичній батьківщині: у Німеччині система шкільної освіти XVIII ст. була найбільш розвиненою. Основними рисами німецької колоністської школи можна назвати: загальна обов'язковість навчання для всіх дітей шкільного віку; керівництво школою з боку пастора; тісний зв'язок школи з громадою. Установлено, що колоністські школи підтримувались не лише на місцевому рівні, а й субсидувалися з батьківщини переселенців.

У німецьких народних школах була власна система навчання: навчалися хлопчики й дівчатка віком від 7 до 14 років (як правило, до конфірмації), спільно. Навчальний рік розпочинали 1 вересня й тривати він мав до 1 (чи 15) травня, але фактично завершувався раніше, оскільки діти допомагали батькам у сільськогосподарських роботах. Школу намагалися відкривати в кожному поселенні, знаходили вчителя, здатного навчити дітей хоча б читати й писати: від підготовки вчителя залежав зміст освіти в німецьких початкових школах. Кожен учитель повинен був пройти випробування перед місцевим церковним начальством на відповідність вимогам громади за рівнем знань, моральними якостями й «чистотою вірування». Читати дітей навчали переважно за Біблією і Євангелієм, за цими джерелами вивчали біблійську й новозахідну історію, молитви й церковні гімни діти вчили напам'ять [28].

Як відомо, масова міграція євреїв на південноукраїнські землі розпочалась наприкінці XVIII ст. Порядок заселення євреїв по колоніях на узбережжях Дніпра й Бугу визначався «кондиціями» 1776 р., відповідно до яких для євреїв передбачались певні пільги – державний заїм на будівництво, часткове звільнення від податків [83] і т. і. Указом Катерини II євреї Новоросійського краю визнавалися підданими імперії, що прирівнювало їх до місцевого християнського населення [218]. У 1802 р. уряд Олександра I створив спеціальний державний орган – «Комітет про благоустрій євреїв», у

результаті діяльності якого 1804 р. було прийнято «Положення про євреїв», яке складалося з 54-х параграфів, об'єднаних у шість розділів [212, с. 731–737]. Цей документ став першим законодавчим актом царського уряду щодо євреїв і визначав їх соціальну стратифікацію за 4-ма класами (землероби, фабриканти й ремісники, купецтво, міщанство), умови проживання (окремими поселеннями), пільги для комерційної діяльності, систему навчання і релігії. У розділі цього документа «Про освіту» (§ 1-10) зазначалась можливість євреям, як і дітям інших національностей, навчатися в імперських народних училищах, гімназіях та університетах. Окрім цього євреї мали право за власні кошти засновувати спеціальні єврейські школи з викладанням однієї з мов – російської, польської чи німецької [174, с. 36].

Як і решта іноземців, євреї оселялись колоніями, громадськими центрами яких виступали синагоги й молитовні будинки. Відповідно до усталених традицій єврейського народу, громада сама обирала рабина (керівника) чи цадика (духовний провідник), кандидатуру якого затверджувало губернське духовне правління. У кожній колонії створювалась власна соціальна інфраструктура, важливою складовою якої виступали культурно-освітні заклади. Традиційними типами національної єврейської школи були хедери (початкові релігійні школи) і Талмуд-Тори, діяльністю яких опікувались міські рабини, а контролювались такі заклади міською управою. Різниця в закладах полягала в тому, що Талмуд-Тора існувала за кошти єврейської громади й призначалась для дітей з бідних родин; хедер – приватна школа, в якій працював один учитель (меламед) і отримував оплату від батьків (навчальний процес зазвичай відбувався в одній з кімнат помешкання вчителя). Учитель мав змогу залучати помічника – белфера (на кшталт сучасного вихователя).

Відповідно до шкільного статуту 1511 р. у хедері не можна було навчати одночасно більше 40 учнів, проте діти могли бути різного віку. Зазвичай учнів поділяли на три вікові групи: у молодшій (з трьох років) діти вивчали азбуку й навчались читати єврейські тексти без перекладу; у

середній групі (з п'яти років) школярі вивчали «П'ятикнижжя з коментарями Раши», отримували початкові відомості про Талмуд (звід релігійно-юридичних правил, укладених на основі Біблії, що регламентують життя євреїв); учні старшої групи (з восьми років) більш поглиблено вивчали Талмуд. Світські навчальні дисципліни в хедері не вивчались [174]. Заняття тривали з ранку до вечора (завершувались о 19.00 чи 20.00) із дотриманням суворої дисципліни (було дозволено тілесні покарання). По завершенню навчання того чи іншого закладу юнаки, під керівництвом рабина чи освічених членів громади, мали змогу продовжувати вивчення Талмуду в училищі при синагозі (бейт-мідраші) чи вступити до ієшиву – вищого єврейського релігійного навчального закладу, на утримання якого збиралися гроші.

З архівних джерел з'ясовано, що на території південних українських земель створювались і болгарські колонії, перші з яких з'явилися на початку ХІХ ст., зокрема поблизу Одеси: Малий і Великий Буялик, Кубанка, Паркани. Масове переселення болгар відбулося до початку 1830-х рр., станом на 1832 р. загальна кількість болгарських колоній дорівнювала 92 [253]. У болгарських колоніях відкривались державні навчальні заклади, проте утримувались вони коштом місцевих громад.

У процесі дослідження встановлено, що формування законодавства щодо устрою життя колоністів закінчилось прийняттям у 1832 р. «Статуту про колонії іноземців в імперії», в якому іноземних поселенців було визнано «...особливою й соціально-правовою категорією землеробського населення» [13] і наголошено на адміністративній, соціальній і конфесійній замкненості колоній, що сприяло консервації особливостей матеріальної і духовної культури переселенців.

Для отримання узагальненої картини розподілу навчальних закладів початкової освіти, що функціонували в Херсонській губернії у період 1803 – 1832 рр., дані було занесено до таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Навчальні заклади початкової освіти
в Херсонській губернії (1803 – 1832 рр.)

<i>Навчальні заклади</i>		
<i>для дівчат</i>	<i>для хлопців</i>	<i>спільного навчання</i>
Приватний пансіон Титаренкової Єлисаветград, 1820	Комерційна гімназія Одеса, 1804	Приходське училище Знам'янка, 1814
Училище для дочок нижчих військових чинів Миколаїв, 1826	Херсонське духовне училище, 1806 1818	Приходське училище Каїри, 1814
Інститут благородних дівиць Одеса, 1817	Військово-сухопутне училище для солдатських дітей Херсон, 1807	Німецькі національні школи
	Флотське училище для дітей матросів Миколаїв, 1807	Народна школа Миколаїв, 1825
	Єлисаветградське повітове початкове училище, 1811	Херсонське училище для дітей канцелярських службовців 1828
	Школа Д. Давидова Херсон, 1812	
	Херсонське повітове початкове училище, 1813	
	Херсонська чоловіча	

	гімназія, 1815	
	Одеське Єврейське училище, 1826	
	Миколаївська приходське училище, 1827	
	Військово-сухопутне училище для солдатських дітей Херсон, 1827	
	Однокласна парафіяльна школа Миколаїв, 1828	

Як бачимо, переважна більшість закладів надавала можливість для навчання хлопцям від 6 до 16 років.

Грунтуючись на вивченні історико-педагогічних матеріалів, можна констатувати, що прийняття нового «Статуту гімназій і училищ, підвідомчих університетам» у 1828 р. сприяло подальшому розширенню мережі повітових училищ на всій території імперії. За новою нормативною базою запроваджувалось дві паралельні системи навчання. Перша: елементарної освіти (повітові дворічні училища для дітей нижчих станів). Друга: повітові трирічні училища, де учнями брали дітей міщан і купців, прогімназії і гімназії із семирічним курсом навчання й пансіоном для дітей дворян і чиновників [281]. Зміст освіти однокласних повітових дворічних училищ включав читання, правопис, вивчення Закону Божого, 4-х правил арифметики; у трирічних додатково вивчались геометрія, географія та історія. Відтепер повітові училища надавали завершену освіту. Серед змін педагогічного характеру слід назвати посилене викладання Закону Божого й церковної історії.

У статуті 1828 р. чітко визначались повноваження наглядача – контроль за вчинками вчителів та успіхами учнів (із правом виключати останніх із училища). Даючи настанови та роблячи зауваження педагогам, наглядач повинен був повідомляти про всі екстраординарні випадки директору губернської гімназії, який отримав широкі одноосібні повноваження щодо прийняття кадрових рішень і право надання дозволу у вирішенні будь-яких важливих питань. Важливе значення для підвищення ефективності управління повітовими училищами мала норма про обов'язковість проведення наглядачем разом із педагогами щомісячних нарад для обговорення різноманітних питань фінансово-господарського й навчально-виховного характеру.

Крім цього, у статуті 1828 р. деталізувались повноваження й обов'язки почесних наглядачів, зокрема щодо присутності на щомісячних нарадах, де вони «займають перше місце», і річних іспитах; періодичного відвідування й огляду, як мінімум раз на рік, повітового й парафіяльних училищ; пошуку засобів для покращення становища навчального закладу [216, с. 1107–1109]. Як засвідчило вивчення архівних і нарративних джерел, реформування освіти в Херсонській губернії відповідно до статуту 1828 р. розпочалось у 1836 р., тому подальші перетворення початкової освіти розглянуто в наступному параграфі.

У процесі дослідження встановлено, що загальною для державних, відомчих і іноземних навчальних закладів була проблема забезпечення книгами для навчання. З'ясовано, що в 1817 р. при Міністерстві народної освіти було створено Учений комітет (діяв до 1831 р.), метою діяльності якого було «відбір, складення та поширення навчальних книг і посібників» [44]. У подальшому цю функцію виконував «Комітет влаштування до навчальних закладів», заснований 1826 р., який розробляв і нормативно-правову базу функціонування навчальних закладів. Комітет мав здійснити «звірення і рівняння статутів навчальних закладів та визначення курсів в оних» [216, с. 460]. Писали підручники професори Академії наук,

рідше – місцевих університетів.

На основі вивчення історико-педагогічних джерел до переліку підручників, які використовувались у початкових навчальних закладах упродовж 1803 – 1832 рр., віднесено: Азбуку, Десятислов, Часослов, Псалтир, Новий Завіт, «Керівництво до арифметики, для вживання в народних училищах Російської імперії, видане Височайшим повелінням за царювання Катерини II» (1786 р.) у двох частинах. Духовні навчальні заклади забезпечувались підручниками централізовано: учні повітових училищ користувались докладним катехізисом, підручником нотного й церковного співу, виданням латиною «Про відомих іноземних полководців», російською, слов'янською й скороченою грецькою граматиками; у парафіяльних школах підручниками служили церковний і світський букварі, скорочений катехізис, російський правопис і коротка граMATика, арифметика, церковний спів, часослов і Псалтир [202].

Відповідно до культурологічного підходу, визначеного одним із базових методологічного підґрунтя дослідження, стисло схарактеризуємо наповнення освітньо-культурного середовища Херсонської губернії у 1803 – 1832 рр. У процесі дослідження встановлено, що на початку століття бібліотеки виникали при навчальних закладах, наприклад, першій чоловічій гімназії у Херсоні, комерційній гімназії, Інституті шляхетних дівчат і Рішельєвському ліцеї в Одесі; згодом – при спеціалізованих закладах – морській обсерваторії, гідрографічному депо (Миколаїв) та інших установах. Найбільшою на той час вважалась бібліотека при Рішельєвському ліцеї, в якій налічувалось понад 12 тисяч томів. Бібліотека складалася з двох частин: «рухомої» – ті книжки, які продавались вихованцям, і «нерухомої», (основної). У перше десятиріччя існування бібліотеки книжки до неї надходили з університетів – Харківського, Казанського та Санкт-Петербурзького. Окрім книжок і хрестоматій бібліотечні фонди містили й періодичні видання, які виписувалися з Департаменту народної освіти. Завдяки ініціативі генерал-губернатора М. Воронцова в Одесі у 1829 р. було

відкрито публічну бібліотеку, фонди якої налічували 5 тис. книг [210].

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо, що станом на 1832 р. у Херсонській губернії в 11 містах функціонувало 8 гімназій, у яких навчалось 477 учнів, у 109 повітових містах функціонувало 18 училищ, у яких навчалось 1747 учнів [237]. У 1810-х рр. було відкрито низку парафіяльних училищ, зокрема в Каїрах (1814 р.), Знам'янці (1814 р.). Працювали в губернії приватні заклади, наприклад, відкрита 1831 р. приватна школа герцога Ангальт-Кетенського в його маєтку Чаплі (Асканія-Нова). Діти заможних верств населення продовжували отримувати початкову освіту за допомогою гувернерів і домашніх учителів. У державних навчальних закладах губернії працювало 52 учителя (без урахування домашніх учителів і тих, хто працював у національних і церковних школах).

Узагальнення досвіду функціонування навчальних закладів початкової освіти у 1803 – 1832 рр., надало можливість виокремити конструктив, який може стати в нагоді в процесі реформування сучасної української школи: створення батьківських комітетів, запрошення батьків на уроки для спостереження, створення рад навчальних закладів як адміністративно-педагогічних структур територіальних громад, запрошення почесних попечителів закладів (із відзначенням у громаді), назва закладів на честь видатних осіб (відомих випускників, почесних попечителів), збільшення соціальних функцій школи (для малозабезпечених верств населення).

2.2. Розвиток початкової освіти в акумуляційний період у 1832 – 1864 роках

У процесі дослідження з'ясовано, що реалізація передбачених статутом 1828 р. змін (у становому розподілі учнів за принципом «кожному стану – свій рівень освіти», збільшення терміну навчання й урізання змісту освіти – для повітових училищ і гімназій: прибравши статистику й логіку, зменшили обсяг вивчення математики), у Херсонській губернії відбувалась двома паралелями: перетворенням уже створених навчальних закладів і відкриттям

нових.

Наприклад, реформована у 1827 р. Миколаївська народна школа в однорічне парафіяльне училище, уже в 1833 р. була перетворена на повітове училище, а пізніше – у прогімназію; парафіяльне училище в Одесі так само було перетворено спочатку на повітове у 1834 р., а потім – на гімназію. Відкриття першої чоловічої гімназії у Миколаєві відбулося 1862 р. у будівлі Штурманської роти й переведенням частини її вихованців. Морське відомство передало гімназії безкоштовно більше 2 тис. томів навчальних книг і обладнання для навчальних кабінетів. Про масштаби закладу свідчить чисельність його педагогічного складу: 14 учителів і 3 наглядачі (гімназія була закритого типу – з повним пансіоном). У 1862 – 1863 н. р. у двох перших класах з паралельними відділеннями навчалось 138 дітей, у наступному – 356 учнів у шести класах з чотирма паралельними відділеннями. Прийом на навчання здійснювався за конкурсом: охочі складали вступні іспити. З 1865 р. новий директор прийняв рішення перетворити гімназію на заклад середньої освіти [42].

У процесі дослідження встановлено цікавий факт: директорів одних навчальних закладів (училищ і гімназій) призначали очільниками інших. За приклад можна назвати Захарія Коленка, який упродовж 1840 – 1850-х рр. викладав у гімназіях Одеського навчального округу, з кінця 1850-х до 1862 р. був директором Херсонської чоловічої гімназії, а з 1862 р. очолив Миколаївську гімназію.

Активне відкриття парафіяльних училищ у державних селах на кошти місцевих громад і незначні асигнування від Міністерства державного майна розпочалися в 1840-х рр. Такі навчальні заклади у 1844 р. були відкриті в Збур'ївці, Агайманах, Білозерці, Верхньому Рогачику, Новій Маячці й інших селищах [295]. У другій половині 1850-х рр. відкривались повітові училища, зокрема у Вознесенську, Очакові, Новому Бузі, Новій Одесі, і парафіяльні в таких селищах, як: Горностаївка, Великі Копані, Козачі Лагери, Чаплинка, Рубанівка (вони були невеличкими – 1 вчитель і 16-20 учнів). Серед названих

найбільшим було Бериславське училище: на початок 1864 р. тут працювали два учителя на 190 хлопчиків і 78 дівчат [175]. Встановлено, що більшість навчальних закладів передбачали спільне навчання дівчат і хлопців.

В історичних документах знайдено відомості про методи навчання учнів, які використовувались у названих парафіяльних училищах, зокрема навчання письма й арифметики, які були вибудовані в логічну послідовність: «писання абетки на піску, писання складів і букв на аспідних дошках, писання складів і слів в три букви, чотири букви, п'ять букв, писання двоскладових слів, писання складних слів на дошках і в зошитах пером і чорнилом»; «писання цифр і нумерації, виконання додавання, віднімання, множення, ділення простих чисел, дії над іменованими числами, потрійні правила» [157].

В архівних документах [107] знайдено розподіл обов'язкових навчальних предметів і кількості годин, представлений у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Розподіл навчальних предметів та уроків у повітових училищах

	I клас	II клас	III клас	кількість уроків	кількість годин
Закон Божий	2	2	2	6	9
російська мова	4	4	4	12	18
чистописання	4	4	1	9	13,5
арифметика	4	4	1	9	13,5
геометрія	-	-	5	5	7,5
географія	2	2	2	6	9
історія	2	2	2	6	9
креслення і малювання	2	2	3	7	10

На кінець 1850-х рр. у Херсонській губернії державних навчальних

закладів різного рівня було вже 168 із загальною кількістю учнів 8704 особи [295].

В означені роки у губернії продовжується відкриття приватних шкіл, серед яких: приватне чоловіче училище Шрейтеля (1859 р.) в Єлисаветграді, училище Л. Овсяніко-Куликовського в Каховці (1861 р.) і сестер Ільїних у Миколаєві (1862 р.), жіночі пансіони Погорєлової, Вередкович, Фортвенглер (1855 р.), дівоче училище Карнаухової, Бериславська приватна жіноча гімназія М. Парамонової та ін. Навчальні заклади такого типу відрізнялись соціальним походженням засновників, контингентом і кількістю учнів, змістом освіти, призначенням. На відміну від попередніх років дозвіл на їх відкриття тепер надавали попечителі навчальних округів, а не Міністерство народної освіти.

Наприклад, «Елементарна підготовча школа С.І. та А.І. Ільїних» для хлопчиків і дівчат віком 5-7 років, які не вміють читати й писати, була заснована дочками військово-морського генерал-майора. Школа була розрахована на 60 осіб, у складі мала три класи й один підготовчий. Головним методом навчання було обрано індуктивний, коли діти в процесі гри вчилися міркувати, обчислювати, порівнювати, просуваючись при цьому від одиничного до загального. Плата за навчання складала 60 крб для молодших класів, 75 крб для старших; учні пансіону, який був при школі, вносили 350 крб на рік. Метою закладу було визначено підготовку хлопчиків до вступу до військово-морського училища, 1-й клас гімназії чи 2-й клас реального училища, дівчат – для вступу в 2-й клас гімназії [89]. Заклад функціонував до 1917 р.

У жіночих приватних навчальних закладах вивчали, як правило загальноосвітні предмети, музику, рукоділля й іноземні науки. Загалом у 1832 – 1864 рр. жіноча освіта отримала значного поштовху [201]. З'ясовано, що 1860 р. в Єлисаветграді було відкрито дівоче училище 2-го розряду із платою за навчання 20 крб на рік (5 крб додатково за вивчення іноземних мов). Згодом училище в складі мало один підготовчий і чотири основних

класи [141].

У процесі дослідження з'ясовано, що у 1858 р. директор училищ Херсонської губернії З. Коленко, за підтримки губернатора Т. Панкратьєва, порушив питання про відкриття в Херсоні жіночої гімназії [183]. Отримано дозвіл на відкриття при повітовому училищі жіночої недільної школи, завідування якою було доручено дружині директора училищ. У 1862 р. недільна школа була перетворена на жіночу парафіяльну школу з постійним складом викладачів. Уже в 1863 р. школу було перетворено на чотирикласну прогімназію, яка перебувала у віданні піклувальної ради, що складалася з місцевих викладачів середніх навчальних закладів і представників різних станів і товариств. У 1867 р. за ініціативи педагогічної ради прогімназії школа стала називатись Маріїнсько-Олександрівською [150].

У ракурсі дослідження привернули увагу жіночі єпархіальні школи, які виникли на основі притулків для дівчат-сиріт при жіночих монастирях, відкритих у Херсонській губернії. За ініціативою архієпископа Гавриїла у 1843 р. на кошти громади в Одесі було відкрито Архангело-Михайлівський монастир із сирітсько-виховним закладом. І хоча заклад був заснований для дочок православного духівництва, із самого початку в ньому навчались дівчата інших станів суспільства (за певну платню, визначену місцевим духівництвом). Метою закладу було визначено заміжжя за священника, диякона чи причетника, проте чимало дівчат після закінчення училища ставали сільськими вчительками. Дівчат навчали: російській і слов'янській грамоті; чистописанню з пристойним і можливим малюванням; Закону Божого, священній історії Старого й Нового Завіту, поясненню божественної літургії, читанню Псалтиря, тлумаченню Євангелія; церковному співу простому й нотному, необхідному для обителі; першим чотирьом правилами арифметики й викладенню на рахівницях; стислій російській граматиці; загальним поняттям про історію й географію; жіночому рукоділлю. Училище знаходилось у віданні Святейшого Синоду, під управлінням єпархіального архієрея, і опікувалося (фінансувалося) місцевим

духівництвом. Заняття в училищі розпочинались після вранішньої молитви о 9-й годині й тривали до 15-ої (кожний урок починався й закінчувався молитвою), перерва між уроками складала 20 хвилин. Режим дня був такий: 8 год. на розумові й фізичні заняття, 2 год. на молитву, 4 год. на прогулянку, 10 год. на сон [148].

Наголосимо, що після 1861 р. перелік предметів, що викладались у світських і духовних училищах, був один і той самий. Обов'язковими в жіночих єпархіальних училищах уважалися: Закон Божий, історія Старого й Нового Завіту, просторовий катехізис пояснення богослужіння, церковна загальна й російська історія; російська мова, російська словесність і практичне ознайомлення зі слов'янською мовою; арифметика й загальні основи геометрії; географія загальна й російська; цивільна історія загальна й російська; загальні необхідні відомості з фізики; педагогіка; чистописання; церковний спів. До необов'язкових належали: музика, малювання й новітні мови. Окрім цього, дівчата в позаурочний час навчалися крійці й шиттю, в'язанню, домашньому господарюванню: вихованки самі собі шили білизну й сукні, прибирали кімнати й ліжка, по черзі готували обіди й сервірували стіл, займалися садівництвом. У таких навчальних закладах використовувались три основні засоби навчання: читання слова Божого, молитва, причащення Святих Таїнств.

Загальне уявлення про розвиток навчальних закладів початкової освіти різних типів, які відкрились упродовж 1832 – 1861 рр. лише в одному місті – Єлисаветграді (другому за рівнем розвитку й кількістю населення за Одесою) дають відомості, представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Початкові навчальні заклади Єлисаветграда (1832 – 1861 рр.)

Навчальні заклади	Рік заснування	Кількість:	
		учителів	учнів
Пансіон Гумберта	1860	4	16

Чоловіче училище Шрейтеля	1859	2	14
Пансіон Фортвенглер	1855	4	32
Міське двокласне училище	1860	3	12
Школа Владимирової	1847	2	38
Школа Рогге	1859	2	17
Чоловічі безплатні недільні школи	1860, 1861	2	50
Казенне єврейське училище	1851	3	58
Талмуд-тора	1858	3	105
Початкові єврейські хедери (20)		21	281
Всього 31 школа		46	598

З огляду на те, що на початку XIX ст. загальна кількість початкових навчальних закладів у м. Єлисаветград дорівнювала 3, можна констатувати, що їх число зросло в десять разів. Установлено, що такі темпи зростання навчальних закладів притаманні не лише містам, а й селищам – за означені роки суттєво зросла кількість сільських шкіл.

Подальший розвиток на означеному періоді отримали навчальні заклади в колоніях поселенців, особливо з прийняттям 1841 р. «Правил відвідування сільських шкіл та дитячого навчання», які передбачали обов'язкове відвідування дітьми школи, регулярний облік відвідування й сплату сім'ями колоністів грошового штрафу в розмірі 3 коп. сріблом у випадку пропуску занять учнем без поважної причини [13]. З'ясовано, що грошові штрафи бралися за квитанцією й передавалися до шкільної каси, а згодом використовувалися на придбання підручників для бідних дітей і заохочення тих учнів, які склали екзамен на відмінно (нагородження книгами). Цікавим вважаємо факт заміни штрафів на роботу в общині: половина робочого дня за кожен пропущений учнем день, більший обсяг якої виконувався в школах. Установлено, що до 1841 р. у німецьких колоніях Херсонської губернії існувало достатньо шкіл (у власних спорудах і при церквах). Разом з цим, більшість приміщень не вміщали всіх дітей, тому

школу було поділено на «ранкову та післяобідню», що призвело до скорочення навчального часу для кожного учня (раніше заняття відбувалися зранку до вечора) [308].

У німецьких школах не було єдиної навчальної програми, існувала велика варіативність під час вибору навчальних предметів. У початкових сільських школах навчали читати, писати, рахувати, заучували напам'ять Катехізис; з 1855 р. до цього переліку було додано церковну історію й географію. Вивчення російської мови в першій половині XIX ст. було не обов'язковим, оскільки офіційне листування велося німецькою (викладання в школах так само здійснювалось німецькою). Основним навчальним методом було запам'ятовування: спочатку вчитель кілька разів повторював важливі фрагменти інформації, а потім вимагав від учнів повторення кількадесят разів. У процесі дослідження встановлено, що в менонітів зміст освіти був ширшим і включав: читання, письмо німецькою й російською мовами, правіла віри, біблійську й церковну історію, загальну історію й географію (із поясненнями на глобусі й ландкартах), першу частину арифметики й дроби, положення про суспільне управління в колоніях, креслення геометричних фігур і найпростіші прийоми вимірювання площини. Серед методів навчання були пояснення, демонстрації, екскурсії з ознайомлення із місцевістю [110, с. 415].

Серед училищ, відкритих у німецьких колоніях на кошти німецьких купців, увагу привернуло Саратське, яке було засновано 1844 р. з метою «утворити з колоністських хлопчаків здібних вчителів для сільських шкіл і писарів для наказів» [110]. Училище мало один клас, який розділявся на підготовчий і «кінцевий», термін навчання складав чотири роки. Опікувався закладом попечитель з числа місцевих колоністів, який підпорядковувався попечителю Одеського навчального округу. У заклад було прийнято 30 учнів і 10 пансіонерів. Зміст освіти в підготовчому класі включав вивчення: символів віри, заповідей головних молитов, читання й письма російською й німецькою мовами, чотирьох арифметичних дій, малювання; у «кінцевому»

класі учні опановували: Закон Божий і священну історію, російську й німецьку граматики, риторику з перекладами текстів, стислу загальну історію й географію, статистику Росії і Новоросійського краю, арифметику, алгебру, лонгіметрію, планіметрію, стереометрію, складання планів і кошторисів. Пізніше було додано спів і духовну музику. Уроки тривали шість годин; учителів було двоє, духовні предмети викладав пастор. По завершенні навчального року учні складали іспит, відмінників нагороджували похвальними листами й книгами; серед стягнень у закладі використовували фізичні покарання, занесення в «Чорну книгу» і виключення з училища [308].

Схоже училище було відкрито в іншій німецькій колонії Херсонської губернії – Гальбштадській. На відміну від попереднього закладу, до нього приймали хлопців і дівчат, опікувався закладом місцевий Наказ громадського піклування [110].

У німецьких колоніях функціонували сільські школи з одним учителем і кілька училищ у місті з двома учителями й більш широким змістом освіти; викладання здійснювалось німецькою мовою.

У процесі дослідження встановлено, що однією з великих за чисельністю груп, заселених на південних землях, були вихідці з Оттоманської імперії. Це були представники неповноправних християнських народів (райя): болгар, греки, вірмени, молдавани, серби й ін. У російсько-турецьких війнах багато з них брали участь з боку Росії, тому після закінчення воєн вони у значній кількості залишились на території Російської імперії. У поселеннях цих національностей також відкривалися школи. Наприклад, станом на 1861 р. на території Херсонської губернії існувало 50 болгарських початкових шкіл, у яких навчалось біля 2,5 тис. учнів [253]. Цікавим у ракурсі дослідження є приклад відкриття 1858 р. у місті Болград повітового училища, яке 1859 р. було реорганізовано в гімназію імені Кирила і Мефодія, розраховану на 50 осіб. Зміст освіти в училищі складали: болгарська й румунська, слов'янська, французька й німецька мови, латина, історія, астрономія, малювання. Це був не просто навчальний заклад, а й

болгарський культурно-освітній центр, при якому пізніше було створено друкарню, де видавалися підручники, журнали, газети й інша література. Зауважимо, що навчання здійснювалось болгарською мовою [311]. Встановлено, що на означеному періоді було відкрито й болгарські училища у Преславі та Комраті.

Упродовж 1825 – 1855 рр. було прийнято близько 600 різних документів, які обмежували права євреїв – звужували межі осілості, забороняли носити національний одяг і будувати синагоги поруч з християнськими церквами, а також встановлювали сувору цензуру на книжки єврейською мовою. У 1835 р. за наказом імператора євреїв виселили з Миколаєва й Севастополя, у 1837 р. було затверджено правила й штат для особливого управління єврейськими колоніями Херсонської губернії. З одного боку, це обмежило автономію, з іншого – розширило можливість і вплив генерал-губернатора на вирішення багатьох питань, з організації навчання зокрема. У 1835 р. було затверджено «Положення про євреїв», метою якого визнавалось заохочення євреїв до землеробства [218, с. 694–695], для пришвидшення чого 1850 р. було прийнято рішення поселяти до єврейських колоній німців, які мали власним прикладом налагоджувати господарчу діяльність у колоніях. У 1856 р. було відмінено заборону євреям проживати на прикордонних територіях, найматися на державну службу й брати участь у виборах до місцевих органів самоврядування – це стимулювало до навчання єврейських дітей у світських навчальних закладах. Наприклад, у Нахар-Тове 1840 р. за розпорядженням графа М. Воронцова, генерал-губернатора Новоросійського краю, відкрилась перша в єврейських колоніях школа з вивчення російської мови (у 1846 р. її було закрито, оскільки батьки не бажали віддавати до неї своїх дітей). У 1851 р. у Єлисаветграді було відкрито казенне двокласне єврейське училище, де хлопці мали вивчати російську, німецьку та єврейську мови, арифметику й Закон Божий. За кілька років воно також було ліквідовано. У 1858 р. було відкрито Друге двокласне казенне єврейське училище з таким самим змістом

освіти й національну Талмуд-Тору з підготовчим класом для дітей віком 4-6 років (заклад розташовувався у дворі синагоги, дітям з бідних сімей видавали одяг і взуття). Встановлено, що у великих колоніях євреїв-хліборобів кількість навчальних закладів була більшою, переважно це були хедери [283]. Загальне уявлення про зростання кількості єврейських колоній і чисельності населення в них (у порівнянні з німецькими) дають відомості, представлені в додатку В.

Євреї як найбільш численна після росіян етнічна група Одеси створили в місті широку мережу громадських об'єднань, серед яких були на підтримку нужденних учнів комерційних училищ Файга і Гохмана; приватних чоловічих училищ Р. Полухера, М. Клеймана-Фішельзона, С. Фінкеля, Я. Ландесмана, А. Гефтер, І. Співакова, Гольдштейн-Кігель, Я. Бродовського, Б. Ланг, Я. Камінера, Краківського; приватних жіночих училищ Куперт і Р. Гулак, початкової вечірньої жіночої школи С. Вейнштейн, безкоштовного єврейського училища Х. Городецької, Одеської приватної єврейської жіночої гімназії В. Голдін [298]. У цілому, кількість єврейських навчальних закладів початкової освіти серед решти національних шкіл була найбільшою, рівень освіти найвищим (приватні заклади функціонували в містах).

З початком колонізації земель Північного Причорномор'я, особливо після завоювання Криму, на південних територіях можна було зустріти караїмів (підтвердження чого знаходимо в межових книгах). За свідченням істориків-краєзнавців, караїми, на відміну від євреїв-талмудистів, одягалися на татарський лад, розмовляли турецько-татарською мовою, проте застосовували не арабську, а європейську грамоту [311, с. 105]. Основним типом навчального закладу караїмської громади був «мідраш» – початкова караїмська школа, яка працювала при молитовному домі. До мідрашу вступали хлопчики віком 5-6 років (дівчата до 1870-х рр. отримували лише домашнє виховання), навчання тривало десять років. Фінансувались мідраші на кошти караїмських общин, навчали в них читанню давньоєврейською мовою, перекладу на караїмську мову «Мікри» (святого Письма) і

П'ятикнижжя (п'яти книжок канонічної християнської та єврейської Біблії). Перше півріччя хлопчики вивчали «алеф-бет» (буквар), потім ще рік читали по буквах і складах і лише на наступний рік переходили до читання П'ятикнижжя за всіма правилами [96].

Навчальні заняття було організовано в такий спосіб: один учень вголос зачитував вірш з ТаНаХу (три збірника святого Письма), а потім кожен учень по черзі перекладав його караїмською мовою. Таким чином упродовж наступних трьох років кожний учень перекладав весь ТаНаХ. Оскільки під час перекладу жодних граматичних пояснень і коментарів учні не отримували, відбувалось просте заучування без розуміння інколи самого змісту тексту. У 1848 р. в Херсонській губернії налічувалось три Мідраша, в яких працювало 5 вчителів і навчалось 63 учні [108].

Серед навчальних посібників для вивчення караїмського віросповідання використовувалися твори середньовічних філософів: обов'язковою для читання була книга «га-Мівгар», що являла собою коментарі до П'ятикнижжя, вивчались «АддеретЕліягу» Е. Башиячі, «Еч-Хайім» А. Нікомідійського, «Месилат га-Лімуд» бен-Зеева, книжки Абен-Каспі, у тому числі з логіки [109]. Окрім релігійних дисциплін у початкових караїмських школах учні вивчали арифметику й граматику; старші учні вивчали арабську мову та проходили курс елементарної астрономії. Навчальних програм і жодних правил навчання не було: план занять складав учитель, всі учні займались разом в одному приміщенні (сиділи довкола учителя чи групами) у приміщеннях Кенасу. Діти до мідрашу приходили в наперед визначені дні (не щодня), заняття тривали з 8-ої ранку до полудня, а потім продовжувались з обіду до вечора. Кожному учневі вчитель міг приділити не більше кількох хвилин на день, тому до навчання молодших дітей залучали старших учнів.

Залежно від етапу навчання виділяли три «класи» учнів: «нонтуки» – учні молодших класів (новачки); «дардаки» («азбучники» і «тефсіники») – учні середніх класів, ті що вже перейшли до перекладання «Святого

Писання»; «кальфа» і «монітори» – учні старших класів. Випускний іспит у мідраші був символічним: газзани (караїмські священнослужителі) задавали запитання, які були відомі випускникам. Вихованці, які закінчували мідраш, отримували відповідне свідоцтво й звання «ербі» (вчитель чи наставник), і могли бути вчителями чи обіймати духовні посади в караїмських школах. Якщо дитина була здібна, за кошти вона мала змогу продовжувати навчання приватно. Керували приватними школами представники караїмської інтелектуальної еліти – богослови й духовенство [109].

Установлено, що у караїмських школах, як і в інших початкових навчальних закладах губернії, застосовувались тілесні покарання у вигляді ляпасів, ударів палицями, ставлення на коліна. Під час вивчення документів з'ясовано, що найбільш популярні вчителі отримували більшу платню (цікавим вважаємо факт, що батьки щороку були зобов'язані дарувати вчителю подарунки за навчання їхніх дітей).

Отже, іноземні поселенці, які заселяли Херсонську губернію, прагнули зберегти свої культурні традиції через створення національних шкіл, церковних храмів, навчальних закладів, культурно-громадських установ, журналів і газет, збагачуючи при цьому духовне життя й культурно-освітнє середовище усієї губернії. У процесі дослідження з'ясовано, що єврейські й німецькі колонії мали друковані органи – газети й журнали національною мовою, які виходили в Одесі й Миколаєві. Першою такою газетою (1845 р.) був «Листок підтримки німецьких поселенців у Південній Росії», на сторінках якої містились поради з ведення сільського господарства, інформація про ціни, відомості про німецьких колоністів; розповіді повчального змісту й релігійної тематики.

До початку 1860-х рр. територія Херсонської губернії була в цілому заселена: найбільш чисельну групу мешканців склали українці – 148326 осіб, євреїв нараховувалося 25537 осіб, росіян – 18759, німців – 2004, мешканців інших національностей – 13508 (при цьому, щільність «інородцев» у різних повітах, містах і селах була неоднаковою) [95, с. 49]. На

території Херсонської губернії жила велика кількість представників різних етнічних груп і народностей (180 колоній), аналогів чого не було в жодному іншому регіональному утворенні імперії. Тобто вперше в історії можна говорити не лише про нове політичне, а й культурно-освітнє явище, напрям розвитку якого не можливо було передбачити: кожна з етноконфесіональних груп і народностей зробила свій внесок у соціально-економічний і культурний розвиток краю, через свої національні навчальні заклади й освітньо-культурні осередки зокрема. Узагальнено найбільш впливові об'єкти середовища «іногородців» у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Культурно-освітнє середовище національних колоністів

<i>Національність</i>	<i>Навчальні заклади</i>	<i>Благодійні товариства</i>	<i>Друковані органи</i>
німецькі	менонітські і лютеранські школи, училища	Південноросійське німецьке товариство	«Листок підтримки німецьких поселенців у Південній Росії»
єврейські	Хедери, Талмуд-Тори, приватні гімназії і пансіони	«Гаскала» – культурно-освітнє товариство	«Світанок», «День», «Сіон», «Га-Меліц», «К мевассер», «Га-Шилоах», «Шалом алейхем»
караїмські	Мідраш, вищі богословські школи		«Караїмське життя»
болгарські	Школи,		

	Болгарське, Преславське, Комрадське училища		
польські		культурно-освітнє товариство «Огніська»	«Життя польське»

За ініціативою М. Пирогова 1858 р. було дозволено організовувати недільні школи (навчальний заклад початкової освіти для дорослих) на безоплатній основі. З цього року в містах Херсонської губернії почали відкриватись такі школи [140], які до 1862 р. (доки царський уряд не закрив їх) були складовою структурною одиницею системи початкової освіти.

Характеризуючи освітньо-культурне середовище Херсонської губернії, яке утворилось у державі впродовж 1832-1864 рр., можна констатувати, що воно продовжувало активно розвиватися. У 1839 р. в Одесі було засновано Товариство історії і старожитностей, при якому зусиллями М. Воронцова було засновано бібліотеку (на початку діяльності вона мала 688 джерел). У Херсоні у 1852 р. при єдиній книгарні М. Шаха було відкрито бібліотеку, у якій можна було почитати кілька журналів; у 1863 р. було засновано бібліотеку для педагогів і учнів при чоловічій гімназії [43].

З 1857 р. почав функціонування кабінет для читання при Рішельєвському ліцеї в Одесі. Тут передплачували щорічно до 40 російських і іноземних журналів. В «Урочистих актах Рішельєвського ліцею» (періодичному органі) можна знайти інформацію про створення «Кабінету для читання студентів», за перший рік існування якого було зібрано 509 томів книг і журналів, серед яких «Сучасник», «Вітчизняні записки», «Руський вісник», «Руська бесіда», «Бібліотека для читання», «Економічний показчик» [161]. У 1857 р. було складено «Правила для Кабінету для читання студентів Рішельєвського ліцею», згідно з якими призначення

кабінету було надавати ліцеїстам довідкову інформацію щодо нових досягнень сучасної науки. У 1857 р. попечитель Одеського навчального округу М. Пирогов передав свої книги – 1500 томів бібліотеці Рішельєвського ліцею. Цей книжковий дар склав основну частину «Кабінету для читання студентів», який згодом отримав назву «Пироговська бібліотека студентів». З 1859 р. до 1864 р. кількість назв книг бібліотеки збільшилась більш ніж у 4,5 рази [43].

Інша освітньо-культурна установа – Кабінет для читання газет і журналів (у джерелах трапляються назви «Журнальний кабінет», «Кабінет для читання журналів») була відкрита на початку 1838 р., після прийняття нового Статуту 1837 р. Упродовж 1838-1844 рр. для кабінету, метою якого було «дати можливість бажаючим стежити за ходом наук і успіхами освіти», щорічно передплачували 48 найменувань вітчизняних і закордонних періодичних видань, у 1846 – 1857 рр. кількість видань, що передплачувалась, зменшилась до 20-30 на рік (з 1860 р. припинили передплачувати іноземні видання). Фінансувався кабінет здебільшого за рахунок пожертв приватних осіб [16].

У процесі дослідження з'ясовано, що наприкінці 1850-х – початку 1860-х рр. почали виходити загальноімперські педагогічні журнали: «Журнал для виховання» (1857 р.), «Учитель» (1861 р.), «Російський педагогічний вісник» (1861 р.), які можна було знайти в місцевих книжних лавках (магазинах) чи відкритих бібліотеках.

Покращувалась ситуація і з підручниками. Встановлено, що 1856 р. при Міністерстві народної освіти було відновлено діяльність Ученого комітету, який відповідав за їх друкування й розповсюдження. Серед найбільш популярних на той час навчальних книг можна назвати: «Арифметика, геометрія і землемеріє для початкового навчання народних шкіл і сільських жителів» Ф. Фуассі (1842), «Геометрія для малолітніх дітей» Ж. Ламі-Флері (1837), А. Леве «Загальнозрозуміла практична геометрія» (1860), Ф. А. В. Дістервега «Елементарна геометрія» (1862), Ф. Буссе «Керівництво

до геометрії для вживання в повітових училищах» (витримало кілька перевидань). Майже всі підручники друкувались у Санкт-Петербурзі й Москві, поступово серед перекладів, таких як «Курс геометрії, ухвалений за керівництво в школах мистецтв і ремесел у Франції» Е. Бобілле (1863) та «Початкова геометрія» Е. Каталана (1864 р.), зростала кількість посібників вітчизняних авторів [104].

На цьому періоді відбулися зміни і в управлінні освітою. Відповідно до прийнятого 1835 р. нового положення про навчальні округи попечитель був зобов'язаний знаходитись у місті розташування його канцелярії і безпосередньо наглядати за навчальними закладами, організовувати їх навчально-методичне забезпечення. Крім імперських навчальних закладів у відання попечителя округу передавались польські, єврейські, німецькі, болгарські й інші національні школи, які функціонували на території округу. Приклад листування директора училища зі штатним наглядачем наведено у додатку Ф.

Для отримання узагальненої картини розподілу навчальних закладів початкової освіти, що були відкриті в Херсонській губернії у період 1832 – 1864 рр., статистичні дані зібрано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Розподіл навчальних закладів початкової освіти
у Херсонській губернії (1832 – 1864 рр.)

Навчальні заклади		
<i>для дівчат</i>	<i>для хлопців</i>	<i>спільне навчання</i>
Єлисаветградське двокласне дівоче училище, 1860	приватна чоловіча школа С. Серікова, 1846	Приходське училище Агаймани, 1844
Єлисаветградський пансіон Карнаухової, 1846	Єлисаветградська приватна школа п. Рогге, 1859	Приходське училище Білозерка, 1844

Одеський єврейський жіночий пансіон, 1845	друга чоловіча Одеська гімназія, 1848	Приходське училище Верхній Рогачик, 1844
Єлисаветградський пансіон Погорелкі, 1846	Єлисаветградська приватна школа п. Володимирової, 1847	Приходське училище Збур'ївка, 1844
Єлисаветградський пансіон Вередкович, 1846	Єлисаветградське міське двокласне училище, 1860	Приходське училище Нова Маячка, 1844
Одеська Маріїнська гімназія пані А. фон-Оглю, 1858		Приходське училище Горностаївка, 1854
жіночий єврейський пансіон М. Гурович Одеса, 1845	Чоловіча гімназія Миколаїв, 1862	Приходське училище Великі Копані, 1859
Миколаївське міське трикласне жіноче училище, 1843		Приходське училище Козачі Лагери, 1860
Одеська приватна жіноча гімназія Анни Піллер, 1864		Приходське училище Чаплинка, 1860
		Приходське училище Рубанівка, 1861
		Елементарна підготовча школа С. і О. Ільїних, 1862
		Приватна школа Л. Овсяніко-Куликовського Каховка, 1861

Як бачимо, у порівнянні із попереднім періодом, кількість навчальних закладів значно зростає, збільшилася питома частка національних, жіночих і змішаних навчальних закладів. Проте більшість навчальних закладів були орієнтовані на навчання хлопців, жіноча освіта проходила стадію становлення і мала свої особливості організації.

Отже, за наступні тридцять років відбулося значне розширення мережі навчальних закладів початкової освіти усіх типів: приватних і державних, загальноімперських і національних (у школах колоністів навчання відбувалося національною мовою). Збільшився перелік підручників і навчальних посібників, зростає частка книг вітчизняних авторів; покращився стан щодо забезпечення ними навчальних закладів. Розширилося освітньо-культурне середовище, в якому частка різномовних об'єктів іноземних колоній була досить значною. Активний вплив на розбудову мережі закладів початкової освіти в Херсонській губернії мав освітній простір національних шкіл, де специфічними у кожній були такі аспекти: використання національних підручників, окрема підготовка вчителів, умови прийняття їх на роботу та система оплати праці, особливості навчання дівчат (особливо в єврейських школах). Важливим чинником зростання грамотності в губернії також був принцип дозволу навчатися дітям інших національностей в початкових школах колоністів.

Узагальнення досвіду функціонування навчальних закладів початкової освіти в 1832 – 1864 рр. надало можливість виокремити конструктив, який може бути використаний у сучасних реформаціях національних шкіл: штрафи за невідвідування школи з направленням їх на розвиток освітнього закладу, нагородження відмінників навчання, заохочення кращих учителів, сплата коштів за вивчення додаткових предметів (понад міністерський навчальний план), обладнання при школі друкарні для виготовлення навчальних посібників і дидактичних матеріалів.

Висновки до розділу 2

У розділі стисло схарактеризовано причини виникнення Херсонської губернії і особливості її культурно-освітнього розвитку від 1803 до 1864 рр.; окреслено основні віхи становлення й розвитку системи початкової освіти, висвітлено особливості організації діяльності перших навчальних закладів, вказано основні типи навчальних закладів системи початкової освіти.

Встановлено, що на початку XIX ст. нормативно-правова база діяльності навчальних закладів у Херсонській губернії включала загальноімперські документи «Про устрій училищ», «Попередніми правилами народної освіти» (1803 р.), «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.), які визначали правила побудови системи світської освіти за чотирма ступенями навчання: парафіяльні училища, повітові училища, губернські училища (чи гімназії), університети. Першим ступенем світської освіти визнавались однокласні (термін навчання 1 рік) приходські училища, другим – повітові дво- і трикласні училища (термін навчання 2-3 роки), третім – гімназії у губернському місті (термін навчання 4-6 років). Метою навчання визначалась підготовка підростаючого покоління до виконання громадських обов'язків. Встановлено, що впродовж 1803 – 1864 рр. у Херсонській губернії поступово відкривались усі із зазначених типів навчальних закладів початкової освіти, до яких до 1832 р. належали й гімназії.

У зазначений часовий відрізок на території Херсонської губернії діяли духовні навчальні заклади: повітові училища для підготовки до навчання в семінарії чи викладанні в навчальних закладах, парафіяльні училища й школи дяків. Зміст освіти й організаційно-педагогічні умови навчання в таких закладах також визначались загальноімперськими документами.

Окрім названих закладів у губернії функціонували військові навчальні заклади, що перебували в підпорядкуванні Морського міністерства чи Міністерства внутрішніх справ. З огляду на встановлену специфіку й соціальну стратифікацію населення Херсонської губернії проаналізовано

діяльність навчальних закладів початкової освіти, які діяли лише на території названої губернії: військово-сухопутне училище для солдатських дітей (Херсон, 1807 р.), школа для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту (Миколаїв, 1822 р.), Ланкастерську школу для сиріт Дениса Давидова (Херсон, 1818 р.).

Установлено, що перелік навчальних предметів, які вивчались у навчальних закладах початкової освіти, був майже однаковий і включав Закон Божий, рідну мову (в окремих школах це була українська), основи арифметики (перші чотири дії), іноземну мову (у різних закладах різна, відповідно до знань учителя), історію, основи ремісництва. Серед методів, які використовувались у перше тридцятиріччя XIX ст., можна назвати: розповідь з демонстрацією, співбесіда, читання (переважно вголос, оскільки навчальних книг бракувало), виконання перекладів, складання віршів чи написання прозових творів, спостереження.

У 1828 р. відповідно до нового «Статуту гімназій і училищ, підпорядкованих університетам» на території імперії було проведено контрреформу системи освіти. Було запроваджено дві паралельні системи: елементарної освіти – повітові дворічні училища й повітові трирічні училища для дітей дворян і чиновників – гімназії із семирічним курсом навчання й пансіоном. Для початкової освіти зберігалися наявні типи шкіл, але узаконювались платна форма навчання, становість, монархізм і релігійність освіти. Із прийняттям названого документа початкова освіта була орієнтована на підготовку людини до виконання своїх станових обов'язків.

Докладне вивчення історії колонізації Південноукраїнських земель дозволило виокремити віхи й течії іноземної і внутрішньої колонізації, визначити її характер і особливості. Встановлено, що серед великих іноземних поселень найбільшими були німецькі та єврейські, значними – караїмські й болгарські. Через численність і дотримання культурних традицій свого народу, ці нації суттєво вплинули не лише на соціально-економічний стан і розвиток губернії, а на її культурно-освітнє середовище. У кожній

колонії створювалась власна соціальна інфраструктура, важливою складовою якої були культурно-освітні заклади, кожна колонія створювала власні національні школи, окремі – видавали періодичні газети й журнали, чим збагатили культурне й духовне життя інших мешканців Херсонської губернії.

Вивчення джерельного масиву дослідження дало змогу встановити основи функціонування навчальних закладів на території Херсонської губернії, окреслити зміст освіти за навчальними планами та нормативно-правову базу функціонування. Аналіз джерел також дозволив окреслити головні освітні проблеми в губернії у першій половині XIX ст.: становий характер освіти; встановлення системи суворого нагляду за учнями і вчителями; дозвіл тілесних покарань; платна форма навчання; нестача вчителів, особливо у світських школах; недостатній рівень державного фінансування.

РОЗДІЛ 3.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1864 – 1917 РОКАХ

3.1. Причини й результати реформування початкової освіти в 1864 – 1896 роках

На думку більшості дослідників історії педагогіки часів незалежності, найбільш значний розвиток українська освіта й педагогіка отримали в другій половині XIX ст. У процесі дослідження з'ясовано, що в цей період в імперії активно запроваджувались освітньо-культурні ідеї Західної Європи (переважно Німеччини), серед яких: базування виховання на загальнолюдських принципах і розбудова національної школи (у випадку Російської імперії – народної) на сучасному науковому змісті. Характерним для означеного періоду було залучення педагогічної спільноти й громадськості до розв'язання проблем освіти.

Зрозуміло, що здійснення низки ліберальних реформу 1861 – 1864 рр. (політичних, адміністративно-територіальних, судових, військових) призвело до змін у гуманітарній сфері, освіті зокрема. Відновлений учений комітет підготував три проекти, які лягли в основу нового «Положення про початкові народні училища», затвердженого 1864 р. Саме від цієї події розпочався відлік третього періоду розвитку початкової освіти в Херсонській губернії як складової загальної реформи освіти в імперії, сутність якої полягала в уніфікації навчальних закладів: усі типи початкових навчальних закладів початкової освіти перетворювались у народні училища, які мали працювати за єдиними програмами для «дітей усіх станів незалежно від професій або вірувань їх батьків» [229]. Метою народних училищ було «стверджувати в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання» [там само].

Орієнтуючись на західноєвропейські взірці, Міністерство народної освіти бажало встановити шкільний вік у діапазоні 7-14 років, а термін

навчання – 8 років. Така ситуація була ідеалістичною, оскільки в більшості навчальних закладів початкової освіти (особливо в сільській місцевості) учні навчалися 2-3 роки, оскільки були змушені допомагати батькам. Реальний шкільний вік учнів навчальних закладів початкової освіти коливався в діапазоні від 6 до 16 років. Аналіз знайдених у процесі дослідження відомостей щодо розподілу учнів за віком у різних навчальних закладах початкової освіти Херсонської губернії представлено в таблиці 3.1 з метою унаочнення даних.

Таблиця 3.1.

Розподіл учнів початкових навчальних закладів за віком
(станом на 1864 р.)

Вікова катего- рія	у міністерських		у міських		у земських		у німецьких		у єврейських	
	хлоп- ці	дівча- та	хлоп- ці	дівча- та	хлоп- ці	дівча- та	хлоп- ці	дівча- та	хлоп-ці	дівча- та
8- річних	9	12	10	9	9	12	15	15	7	9
9- річних	15	18	19	22	12	19	13	14	11	15
10- річних	17	20	22	25	16	20	14	15	20	21
11- річних	16	15	17	10	13	14	12	12	18	15
12- річних	15	15	15	18	16	15	13	14	19	15
13- річних	11	5	7	5	11	7	10	9	10	6

Уперше в розбудові освіти пропонувались (В. Вахтеровим зокрема [28]) нові підходи до розрахунків кількості учнів у початкових училищах:

вести обчислення наповнюваності через «радіуси впливу школи» – відстані, мешканці якої мають право віддавати своїх дітей у цю школу (замість раніше встановленої кількості для будь-якого закладу в 50 осіб).

У 1864 р. відбулися зміни в управлінні системою освіти – було проведено чергову реорганізацію Міністерства народної освіти: центральний апарат складався тепер з Ради міністра, Департаменту народної освіти й Ученого комітету. Перші два органи були суто адміністративними, третій здійснював затвердження навчальних програм, оцінку змісту підручників і проєктів статутів освітніх установ. Попечитель навчального округу розглядав клопотання про відкриття нових навчальних закладів і вирішував чимало інших важливих питань, кадрових зокрема [34]. У 1869 р. при Ученому комітеті було створено «особливий відділ виключно з розгляду книг для народного читання», а 1873 р. було засновано Премії ім. імператора Петра Великого «за кращі підручники й посібники для середніх і нижчих навчальних закладів і за книги для народного читання» [104]. Ці заходи активізували розвиток дидактичного забезпечення, написання підручників і навчальних посібників.

Відповідно до затвердженого 1864 р. «Положення про губернські та повітові земські установи» [227], у 34-х земських губерніях почали діяти виборні губернські й повітові земські зібрання та їх виконавчі органи – управи. Земствам доручалося брати участь у фінансуванні державних установ, закладів освіти зокрема [176; арк.25; 99; арк.91]. Саме земства відповідно до «Положення про початкові народні училища» мали право відкривати такі навчальні заклади – виділяти землю, знаходити приміщення, опікуватись їх утриманням (вирішувати питання щодо опалювання шкіл, підвезення учнів з далеких поселень, забезпечувати підручниками й обладнанням, гарячими обідами), оплачувати працю вчителів. Управління народними училищами здійснювали повітові й губернські училищні ради, які знаходились у підпорядкуванні різних міністерств: «двору; внутрішніх справ; державного майна; народної освіти (20 %)» і Святейшого Синоду (більше

50 %) [242].

Таким чином, з 1864 р. можна констатувати факт розбудови державної мережі початкової освіти, до структури якої увійшли: міністерські одно- і двокласні школи училища Міністерства народної освіти; приватні й відомчі навчальні заклади; церковно-парафіяльні школи, підпорядковані Святейшому Синоду; земські школи й школи грамоти.

У процесі дослідження встановлено, що створення земств, першим з яких було Херсонське, стало поштовхом до розбудови цілої мережі земських державних і церковно-парафіяльних навчальних закладів початкової освіти, що спостерігалось упродовж 1864 – 1880 рр., особливо в сільській місцевості. Зі звітів попечителя Одеського навчального округу встановлено, що станом на 1864 р. на території Херсонської губернії функціонувало 501 навчальний заклад початкової освіти, у яких навчалось 17088 учнів [186]. Встановлено, що з 1881 р. царський уряд навчальним округам надавав додаткове фінансування (у грошовому вимірюванні трьом округам на українських землях приблизно однаково, проте менше за асигнування Московського й Санкт-Петербурзького округів) [241]. Уявлення про кількість навчальних закладів у Херсонській губернії 1886 р. дає мапа, представлена в додатку И, лише Херсонська міська управа утримувала 13 шкіл, з яких 11 мали власні приміщення. На кінець періоду, що розглядається, – у 1896 р. в Херсонській губернії працювало 1574 школи, з яких: земських – 411, міністерських – 59, громадських – 3, міських – 158, церковно-парафіяльних – 252, шкіл грамоти – 393, приватних міських і сільських – 63; німецьких – 138, єврейських міських і сільських – 97; в усіх школах навчалось близько 20000 дітей [187]. Таким чином, упродовж 1864 – 1896 рр. приріст навчальних закладів склав 300 %, а учнів – лише 10 % (більшість дітей не були охоплені початковою освітою). Це пояснюється застосуванням нового критерію обчислення наповнюваності шкіл.

У процесі дослідження встановлено, що нові школи виникали переважно стихійно, часто розташовувались у селянських хатах, церковних

сторожках і напівзруйнованих будинках, через що також стихійно зникали чи перетворювались на школи грамоти (розраховані на 20-25 учнів, які збирались чи в помешканнях учителів чи дяків, або в інших необлаштованих приміщеннях). Термін навчання в земських школах коливався від двох до чотирьох років, їх будівництво відбувалося повільно, переважно коштом меценатів, оскільки потребувало не лише значного фінансування, а й розробки шкільної архітектури й створення типових проєктів. Установлено, що лише наприкінці 1880-х рр. земськими лікарями Харківщини було розроблено рекомендації щодо проєктування навчальних приміщень, які лягли в основу при укладанні Правил шкільного будівництва, прийнятих уже на початку ХХ ст.

Вивчення архівних документів засвідчило, що з утворенням земств Херсонське одним із перших розробило проєкт плану розвитку освіти в губернії, до складання якого долучились директор Єлисаветградського земського реального училища М. Завадський, губернські земці й гласні повітової управи. Земство впродовж лише двох років (1867 – 1868 рр.) на околицях міста Херсон відкрило дві школи, у 1876 р. заснувало школу на міському хуторі Музикіно. Фінансування цих трьох закладів забезпечувалось земством і містом: перше щороку надавало на школи 2,3 тис. крб і сплачувало роботу вчителів; місто забезпечувало наймання приміщень, опалення, освітлення, утримання сторожа й інші господарчі витрати [89]. З'ясовано, що органи місцевого самоврядування м. Херсон упродовж 1870 – 1880 рр. будували нові приміщення для вже існуючих шкіл. У 1884 р. було відкрито училище на хуторі Кіндійка; 1887 р. (на честь святкування 900-ї річниці утворення Русі) міська управа відкрила училище св. Володимира [92].

Загальновідомо, що першу земську школу було відкрито в повітовому місті Олександрівськ у маєтку Д. Гнедіна (однодумця барона М. Корфа) у 1867 р. Упродовж незначного часу таких шкіл лише в Олександрівському повіті було створено 70. Цікавим вважаємо встановлений факт, що на

відкриття таких навчальних закладів члени сільських громад добровільно сплачували «шкільний податок», що відбувалося вперше не лише у Херсонській губернії, а й у всій імперії [78]. Зрозуміло, що земські школи були дешевші з точки зору їх утримання, оскільки працювали лише взимку (три роки поспіль) за участю одного вчителя, який викладав усі предмети (інколи в учителя був помічник, як правило члени його родини, і законовчитель, який навчав учнів Закону Божому). З'ясовано, що із появою розгалуженої структури жіночих навчальних закладів (училищ, гімназій, пансіонів), установилась тенденція витіснення дівчат зі змішаних шкіл, окрім сільських.

Серед організаційних новацій земських шкіл було розсаджування дітей у три ряди (раніше учнів розсаджували навколо великого довгого столу, а зазначена організація була притаманна військовим закладам), на кожному з яких сідали учні одної групи (класу). Заняття розпочинались у першому класі зі спільного проголошення молитви («Отче наш» чи «Царю небесний»); у другому – з читання «Старого Завіту»; у третьому – з читання «Нового Завіту» і «Псалтиря». На уроках каліграфії учні першого класу писали букви, інші – записували під диктування вчителя. На заняттях з арифметики перша група рахувала від одного до ста й навпаки, діти розв'язували усні задачі на чотири дії до 20, а письмові – до мільйона. На уроках російського й слов'янського читання учні читали книги К. Ушинського «Рідне слово», М. Корфа «Наш друг», Л. Толстого «Абетка» і переказували прочитане [78].

У повітових містах існували одно- і двокласні початкові училища з терміном навчання два і три роки відповідно, наявність і кількість яких визначалась кількістю учнів. Встановлено, що двокласні училища відкривались лише у великих містах (Одесі, Єлисаветграді, Херсоні), оскільки вони були найбільш вартісними для держави й міських бюджетів. Зміст освіти складали: Закон Божий, письмо, перші чотири арифметичні дії, читання світських і церковних книг; у 1870 – 1880-ті рр. було додано необов'язкові предмети – працю (певне ремесло на кшталт рукоділля,

садівництва чи городництва) і спів. Поміж звичайних церковно-парафіяльних училищ у містах виникали такі духовні навчальні заклади, як: школа при Реформатському молитовному будинку, школа при Євангелійській лютеранській церкві, школи при Римо-католицьких церквах та ін. Популярними стали школи грамоти, оскільки були найдешевшими в утриманні навчальними закладами, не втрачала актуальності домашня освіта. Зміст освіти в школах грамоти визначався обсягом пізнань учителя, термін навчання складав 1 рік. І хоча кількість таких шкіл наприкінці 1860-х – початку 1870-х рр. була значною, уряд і Херсонська міська управа вважали їх «підсобними», тимчасовими в процесі створення уніфікованої мережі навчальних закладів початкової освіти [173].

У процесі дослідження встановлено, що не дивлячись на спроби держави уніфікувати систему освіти, початкової зокрема, у Херсонській губернії продовжували виникати специфічні навчальні заклади, у яких діти отримували елементарну освіту. Продовжували відкриватись і приватні навчальні заклади, зокрема чоловічі й жіночі пансіони (наприклад, жіночий пансіон Погорелки, жіночий пансіон Вередкович, жіноче училище Карнаухової, чоловічий пансіон Гумберта, чоловіче училище Шрейтеля). Для більшості з них характерним було розширення змісту освіти й перетворення згодом у гімназії. Наприклад, у Херсоні в 1864 р. сестрами Софією, Марією та Оленою Гозадіновими (переселенці з Криму) відкритий раніше приватний навчальний заклад – пансіон для благородних дівчиць з програмою повітового училища 2-го розряду, було перетворено на першу Маріїнську жіночу гімназію в складі шести основних класів і двох підготовчих [233]. Тобто впродовж 1855-1864 рр. цей заклад працював у системі початкової освіти, курс навчання в якому був розрахований на шість років (хоча класів було 4 – три основних і один підготовчий). У Миколаєві в 1864 р. було засновано трикласне жіноче училище. В училищі дівчаткам викладали такі навчальні предмети, як: співи, Закон Божий, арифметику, граматику, чистописання, читання, рукоділля; вже у 1865 р. училище було перетворено на п'ятикласну

прогімназію, а ще за рік – на шестикласну [175]. Інший приклад – на клопотання міської громади Єлисаветграда й підтримку попечителя Одеського навчального округу в 1879 р. отримано дозвіл на відкриття чотирикласної чоловічої прогімназії. За наказом Міністерства народної освіти Єлисаветградське повітове училище було перетворено прогімназію з переданням їй бібліотеки й майна закладу [170]. Тобто приклади перетворення початкових училищ і приватних пансіонів на гімназії були притаманними для Херсонської губернії періоду 1870 – 1890 рр.

Реформи 1860-х рр. спонукали перетворення і в освіті для хлопців. Наприклад, в Одесі 1865 р. було відкрито юнкерське училище, в якому вихованці вивчали: Закон Божий, російську мову, математику, історію й географію, військові статuti; навчались їзди верхи, музиці й танцям. Загальноосвітні предмети викладали викладачі Новоросійського університету й Одеських гімназій, військові – офіцери генерального штабу. В Одесі було відкрито «Сирітське чоловіче училище при міській лікарні», до якого приймали дітей різного віку й виховували до вступу у гімназію [43].

Серед нових національних навчальних закладів можна назвати Південнослов'янській пансіон у Миколаєві, який можна вважати унікальним, оскільки в ньому отримували національну освіту представники південнослов'янських націй (чехи, болгари, серби, чорногорці, румуни, хорвати, албанці). Заклад мав власну їдальню, бібліотеку, просторі навчальні кімнати; плата за навчання складала 200 крб на рік [42]. Як бачимо, відкриття деяких навчальних закладів було викликано тимчасовими обставинами, які з урахуванням місцевих потреб і можливостей, реалізовувались у певні типи закладів.

Особливого поширення з початку 1870-х рр. в усій імперії знов набули безкоштовні недільні школи, у яких початкову освіту отримували дорослі різного віку. З'ясовано, що на українських землях їх відкриття розпочалося за ініціативи М. Пирогова, який на той час був попечителем навчального округу. У порівнянні з іншими губерніями на території Херсонської сільські

недільні школи набули найбільшого розповсюдження, особливо в Олександрійському повіті, де вони виникали (у більшості випадків) за ініціативи громадських діячів, освітян чи учителів [205]. Пізніше такі навчальні заклади відкривалися й для осіб жіночої статі. У недільних школах викладали учителі училищ, при яких вони засновувались чи студенти університетів, не отримуючи кошти за викладання.

Зміст освіти в недільних школах був ширшим, ніж у початкових училищах. Тут викладались письмо, читання й арифметика, давались знання з географії, історії, природознавства, основ сільського господарства й навіть хімії; вивчали учні й Закон Божий. Оскільки до недільних шкіл приходили різні люди, для навчання їх об'єднували в групи: 1) тих, хто вмів читати; 2) таких, що не володіють граматиною. Методи викладання використовувались найпростіші: пояснювальне читання й бесіда. Найбільш популярними підручниками в таких закладах були: «Перша граматика для читання», «Абетка по методу Золотова для Південноросійського краю» О. Строніна, «Арифметика або щотниця», «1001 завдання для розумового рахунку», «Арифметичні забави» і «Геометричні забави» професора С. Рачинського. Встановлено, що в окремих недільних школах користувались і підручниками, написаними українською мовою, наприклад «Граматкою» П. Куліша, «Українськими прописами» О. Кониського [268]. Проте кількість таких шкіл була набагато меншою в порівнянні з центральними українськими губерніями.

У 1872 р. було прийнято рішення про заснування міських училищ, які, за задумом міністра народної освіти, мали стати «загальною підставою для всієї подальшої освіти» [219] на кшталт основних закладів пруської системи освіти, яка на той час визнавалася найкращою. Відповідно до прийнятого в цьому році положення, міські училища призначались для міського населення, яке вважалось більш заможним, ніж сільське. Навчання дітей сільської місцевості регулювалося прийнятим у 1874 р. «Положенням про початкові народні училища», у якому вказувалось, що «для збереження за

духовенством прав і обов'язків стежити за релігійною освітою і для забезпечення викладання в дусі православної релігії ці обов'язки покладаються на єпархіальних архієреїв відносно до єпархій, і до розміщених в них парафій» [241, с. 611].

Грунтуючись на економічній оцінці народної освіти, уряд намагався зробити початкову освіту більш доступною [57; арк.212]; виходячи з політичних інтересів держави, уряд докладав зусиль для того, аби освіту населення отримувало у «правильних казенних школах» [27]. На «окраїнах» школа мала ще одну важливу функцію – «злиття різноплемінного і різномовного населення» [242] з російським. Обов'язковою початкову освіту царський уряд не оголошував через нестачу навчальних закладів: «не можна примушувати ходити в школу, якої немає» [219].

Термін навчання в нових двокласних початкових училищах складав п'ять років: 1 клас – три роки за змістом початкових народних училищ; 2 клас – два роки на вивчення російської мови, арифметики, наочної геометрії, вітчизняної історії, основ природознавства. Термін навчання в міських училищах складав шість років, до змісту навчання входило: Закон Божий, спів, російська мова й література, математика, малювання, креслення, основи природознавства. Метою навчання в початкових училищах було визнано «початкову розумову і релігійно-моральну освіту» [171].

Щоб «грамотні не бігли із села» [219], було прийнято рішення розширити початкову освіту набуттям практичних навичок у сільському господарстві через відкриття ремісничих класів і створення в сільських навчальних закладах шкільних господарств, садів, городів і пасік (відповідну підготовку вчителів планувалося здійснювати на спеціальних літніх курсах). Як показало дослідження, на практиці цей задум було реалізовано лише в поодиноких школах.

Діяльність навчальних закладів початкової освіти в сільській місцевості була впорядкована затвердженою 1875 р. «Інструкцією для двокласних і однокласних сільських училищ МНП», в якій уточнювався зміст освіти:

1 клас – Закон Божий, слов'янська грамота, російська мова, чистописання, арифметика; 2 клас – історія, географія, церковний спів, креслення, основи природознавства [171].

Після політичних подій 1881 р. розпочались реакційні заходи, які торкнулися й системи освіти. У наукових розвідках сучасних дослідників [55; 82] знаходимо таку характеристику цього періоду – «поліцейська педагогіка», підґрунтя якої становила позиція уряду про передачу всіх навчальних закладів духовному відомству. 1880-ті – це роки, коли народна освіта реалізовувалась у дусі «релігії та моральності» [133, с. 41]. Загальна урядова політика в цей час полягала у відлученні земських органів від управління народною школою з метою максимального здешевлення системи початкової освіти.

У 1884 р. було затверджено «Правила про церковнопарафіяльні школи», в яких зазначалось, що Святейший Синод «плекає надію, що архіпастирі церкви з ретельністю і любов'ю докладуть працю свою до утвердження в народній школі початкової освіти в дусі благочестя, і, керуючись 10 правилом сьомого Вселенського собору, будуть пам'ятати, що їм більше всього личить вчити отроків...» [202]. Пропонувалось навчати дітей лише два роки і встановити такий зміст початкової освіти: Закон Божий – «вивчення молитов, священна історія і пояснення богослужіння, короткий катехізис»; церковний спів; читання церковного й громадянського друку, письмо; початкові відомості з арифметики [98]. З приводу діяльності таких шкіл у працях П. Каптерева читаємо: «...земська школа будується на широких загальнолюдських засадах, пристосовуватися до даної народності, і умов її побуту. Вона хоче виховувати з дітей розумних громадян, які свідомо ставляться до навколишньої дійсності. Церковно-приходська школа ...створена для протидії їй. Вона є плід політичних міркувань...» [104].

Аналіз архівних матеріалів дає змогу дійти висновку, що з кінця 1880-х рр. шкільна мережа церковного відомства поповнилась за рахунок так званих «вільних» селянських шкіл і шкіл грамоти, які були передані під опіку

Святейшому Синоду. Для кожного типу навчального закладу затверджуються нормативні документи: «Програми навчальних предметів для церковно-парафіяльних шкіл» (1886), «Правила про школи грамоти» (1891), «Положення про керівництво школами церковно-парафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання» (1896) і «Положення про церковні школи» [202]. У 1891 р. у підпорядкування Святейшого Синоду було передано школи грамоти й недільні школи, хоча їх переважна більшість відкривалась на кошти місцевого населення. Міністерство народної освіти видало розпорядження про те, що земства мають погоджувати з місцевою єпархією відкриття кожного нового навчального закладу. На жаль, такий крок істотно вплинув на чисельність світських навчальних закладів, яка почала скорочуватись. Значущим для розвитку початкової освіти в Херсонській губернії можна назвати документ, прийнятий у 1892 р. «Про тимчасові правила про стягнення за таємне навчання у південно-східних губерніях», який забороняв діяльність будь-яких навчальних закладів без дозволу уряду.

У процесі дослідження встановлено, що церковно-парафіяльні школи були як змішаними, так і роздільними (для хлопчиків і дівчаток), тут окрім вищеназваних предметів дітей навчали веденню домашнього господарства. Метою діяльності таких навчальних закладів було: «1) підготувати дітей у вступ до повітових училищ, якщо батьки захочуть, щоб діти продовжували там вчення; 2) дати дітям землеробського та інших слоїв відомості пристойні, зробити їх у фізичному та моральному відношенні кращими» [157].

З історико-педагогічних джерел з'ясовано, що з 1890-х рр. урядові асигнування на потреби церковно-парафіяльних шкіл з кожним роком зростали, через що наприкінці ХІХ ст. церковна школа стала основним типом початкової державної школи. Спеціально для таких шкіл було підготовлено навчальну літературу, видано підручники (додаток К), розроблено програми, створено нові органи нагляду за школами. Підтримку церковно-парафіяльним школам надавали земства, приватні особи й самі

селяни, діти яких навчались у цих школах[299].

У процесі дослідження встановлено, що царський уряд закликав місцеве дворянство допомагати розвитку народної освіти. Користуючись цим, у середині 1890-х рр. земські діячі Херсонської губернії порушили питання про введення у народних школах української мови. А. Конощенко у своїх спогадах «До історії земської школи на Херсонщині» писав: «Що ж нам дала та нова «гражданська» вже школа? Навчилися ми арихметики, знали всі чотири «правила» з «простими» та «іменованими» числами; добре читали, голосно й швидко, самі писали на бумазі стальним і гусячим пером, вміли розповісти «своїми словами» про що написано в книзі, а змісту, духу того, що читали, не розуміли. Чужа мова була для нас низкою слів, здається й схожими з нашими, мужицькими, а проте інших» [82]. Хоча й було отримано дозвіл на використання української мови, по факту в школах усе визначав учитель. Значна частина учителів обирала російську, а не українську мову (оскільки не володіла нею), особливо в містах і містечках губернії; у сільських школах більш активно використовувалась українська мова.

Специфічний вплив на зміст і структуру жіночої початкової освіти в Херсонській губернії мали школи національних меншин. Для таких закладів простежено тенденцію перетворення нижнього початкового училища на ремісничі гімназії. Наприклад, Херсонська єврейська школа для дівчат згодом стала професійним училищем, де навчали шиттю; приватний жіночий пансіон у Миколаєві був перетворений на професійне училище Вулих.

У березні 1870 р. було затверджено «Правила про заходи відносно освіти інородців, що населяють Росію», які визначили політику царського уряду щодо освіти іноземних поселень. У 1871 р. в Росії було введено «Правила громадського та поземельного устрою і управління поселенців», якими було ліквідовано особливе колоністське управління, що змінило соціальне становище іноземного населення півдня Російської імперії. Тепер іноземні поселення підпорядковувались місцевим органам влади – губернським, повітовим, волосним і общинним. За цими правилами

передбачалась можливість утворення громад на базі наявних колоністських округів. З'ясовано, що в німецьких колоніях були лютеранські й менонітські чотирикласні жіночі училища [53]. В єврейських колоніях відкривались переважно дворічні школи для дівчат, де діти вивчали єврейську й російську мови, арифметику, географію, російську та єврейську історію, іудаїзм. У системі кримськотатарської народно-конфесійної освіти дівчата могли навчатись лише в мектебі, де отримували елементарну освіту. У відкритих Талмуд-Торах викладались такі самі предмети, як і в казенних єврейських училищах, проте новим у цей період було відкриття при цих навчальних закладах «приготовчих» класів для дітей віком від 4 до 6 років, та ремісничих відділень. З'ясовано, що в хедерах, окрім читання Тори, діти навчались російської мови й арифметики [297].

З архівних документів встановлено, що на початку другої половини XIX ст. у німецьких і болгарських колоніях діяло 47 сільських шкіл, у яких діти вивчали: читання, чистописання, перші чотири правила арифметики, спів хором, Закон Божий. У болгарських школах – російську мову, у німецьких лише німецьку. Школи функціонували відповідно до загального положення для парафіяльних училищ у колоніях. Утримувались громадським коштом згідно з кількістю учнів. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. німецькі колоністи мали можливість офіційно отримувати право на викладацьку діяльність у Російській імперії після підтвердження належного рівня кваліфікації.

Одним з освітніх осередків для дітей і дорослих, котрі не могли відвідувати навчальні заклади, стали вечірні й недільні курси, що надавали як елементарну освіту, так і спеціальні знання. Наприклад, у Єлисаветграді вечірні курси діяли на добровільній основі, безплатні класи малювання тут були засновані з ініціативи директора Єлисаветградського реального училища М. Завадського. Розповсюдження в 1870-х рр. отримали публічні читання. Наприклад, створене 1870 р. Одеське Слов'янське благодійне товариство імені святих Кирила та Мефодія, проводило народні читання.

Новаційним надбанням цього періоду в розвитку освіти в цілому, початкової зокрема, виступають з'їзди педагогічних працівників як форма підвищення їх кваліфікації [154; 155; арк. 6]. Педагогічні з'їзди й курси під керівництвом М. Бунакова й М. Корфа упродовж 1874 – 1899 рр. стали визначними подіями в освітянсько-культурному житті півдня України та Херсонської губернії. Саме тут М. Корф уперше на території Російської імперії зібрав учительський з'їзд (реалізував Бернський досвід, з яким ознайомився під час перебування у Швейцарії). У 1867 р. на території його маєтку відбувся I з'їзд, в якому взяло участь всього 12 педагогів з навколишніх сел; у 1868 р. пройшов II з'їзд вже з більшою кількістю учасників; у 1869 р. – III з'їзд, в якому взяло участь 39 осіб [76]. V з'їзд було проведено у 1880 р. у Херсоні (у приміщенні Дворянського зібрання) упродовж двох тижнів; у роботі взяли участь 250 педагогів не лише з південних містечок, а й з Черкаської, Полтавської, Таврійської, Подільської і Бессарабської губерній, директори народних училищ, члени Губернської земської управи й вікарій Херсонської єпархії [192]. Встановлено, що організація таких заходів була заслугою губернського земства, що прагнуло «освіжити наявний учительський персонал знаннями з дидактики та методики викладання предметів» [231]. На проведення перших трьох з'їздів Херсонське земство витратило в середньому по 5 тис. крб. на кожний, губернська земська управа забезпечила шляхові витрати й утримання делегатів від кожного повіту й м. Одеса [200].

У порядку денному з'їздів було проведення пробних уроків учителями з їх наступним аналізом, зразкові уроки М. Корфа та його лекції з теорії педагогіки, обговорення різних питань, пов'язаних із навчально-виховним процесом (наприклад, організація навчання учнів молодших класів старшокласниками, стимулювання навчання через нагородження учнів, огляд нової літератури й навіть способи виготовлення чорнил). У практиці з'їздів було апробовано проведення літературно-музичних вечірніх засідань, де учителі виявляли свої обдарування (новаційна практика). І хоча географія

проведення з'їздів з часом розширювалась (Гуляйполе, Одеса, Бердянськ), саме з'їзд у Херсонській губернії, на думку більшості істориків педагогіки, мав виключно важливе значення для розвитку освіти не лише на півдні України, а зокрема через розробку проєкту Статуту учительських кас для забезпечення учителів довічною пенсією та одноразовою допомогою внаслідок нещасних випадках (на кшталт профспілок, які виникли набагато пізніше). Звернемо увагу, що перебіг подій з'їздів висвітлювався на сторінках місцевої преси (зокрема газет «Південь» і «Одеський вісник»), окремі матеріали друкувались на шпальтах столичних видань, через що вони набули громадського розголосу.

Улітку 1868 р. в Одесі відбувся з'їзд повноважних представників усіх колоністських товариств Півдня України, на якому обговорювалися заходи щодо поліпшення шкільної освіти [43]. Як бачимо, наприкінці 1860-х рр. народилася форма реалізації громадсько-професійної думки – з'їзди, яка поширилася спочатку на регіональний, потім – на всеімперський рівень і набула не лише популярності, а й управлінсько-педагогічної ваги.

З посиленням урядової реакції в учительських з'їздах почали вбачати небезпечні зібрання і вже «Правилами» 1875 р. Міністерство народної освіти замінило з'їзди короткотерміновими курсами, де лектори могли лише читати лекції, а учасники – залишатися пасивними слухачами [181]. При цьому зібрання мали проводитися тільки при вчительських семінаріях чи інших навчальних закладах з невеликою кількістю учасників [172].

У 1864 – 1896 рр. в Херсонській губернії особлива увага приділялася професійному вдосконаленню вчителів через організацію з'їздів (за німецьким досвідом, запропонованим до реалізації бароном М. Корфом) і тимчасових учительських курсів. Саме в ці роки було визначено юридичний статус учителів початкової школи, втілено в життя систему прогресивної оплати їхньої праці, створено широку недержавну систему соціального захисту працівників початкової освіти.

У процесі дослідження з'ясовано, що впродовж 1864 – 1896 рр.

продовжувало розвиватись культурно-освітнє середовище губернії. У 1872 р. на гроші й за ініціативи населення міста Херсон було відкрито публічну бібліотеку, яка у 1902 р. за обсягом фонду посіла сьоме місце в Російській імперії, а за кількістю виданих читачам книг – друге [203, с. 135]. У 1881 р. було відкрито Миколаївську громадську бібліотеку [283], засновану «з метою доставляння жителям Миколаєва та його околиць можливо більшого полегшення в справі самоосвіти», у 1882 р. у приміщенні бібліотеки було відкрито безкоштовну читальню [42]. У названих бібліотеках можна було почитати педагогічні журнали, які почали виходити в імперії: «Журнал для виховання», «Російський педагогічний вісник», «Учитель», що значно розширило коло знань з педагогіки не лише учителів, а й громадських діячів.

Окрім публічних бібліотек і бібліотек при навчальних закладах у Херсонській губернії наприкінці ХІХ ст. почали виникати бібліотеки-читальні. Зазвичай, вони створювались при громадських організаціях чи підприємствах. На цей час виникла ціла низка земських бібліотек: земські публічні бібліотеки, спеціальні бібліотеки для земських службовців, перш за все, учителів земських шкіл, земські народні бібліотеки, шкільні бібліотеки [248]. Перші земські бібліотеки виникали при школах у 1875 р., а вже у 1891 р. бібліотека була при кожній школі [186, с. 85].

Значний внесок у розвиток освітньо-культурного середовища зробили іноземні колоністи. Так, у 1864 р. караїми заснували Товариство для розповсюдження просвіти і взаємної допомоги, у 1867 р. було відкрито Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, метою якого було розповсюдження російської мови в єврейському середовищі, залучення євреїв до російської культури, а також поширення класичної єврейської мови й літератури, підтримка єврейських періодичних видань.

Розвиток освіти продовжувався і у підручникотворенні. У названі роки побачили світ навчальні книжки, які стали популярними в різних типах навчальних закладів початкової освіти: «Елементарна геометрія» В. Воленса

(1872), «Короткий курс геометрії і збірник геометричних задач» З. Вулиха (1875), «Геометрія для повітових училищ» А. Давидова (1873), «Підготовчий курс елементарної геометрії» М. Косинського (1871), «Курс наочної геометрії і збірник геометричних задач для повітових училищ» А. Малініна (1873) [38]. І хоча друкувались вони у Москві й С.-Петербурзі, розповсюдження отримали й у південних губерніях, Херсонській зокрема.

Узагальнюючі статистичні дані щодо розвитку початкової освіти й освітньо-культурного середовища в губернському місті Херсон станом на 1896 р. знайдено в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона: «...2-х класне міське училище; 10 початкових шкіл; церковно-парафіяльна школа; 4 школи грамотності; школа при земському сирітському будинку; євангелічно-лютеранська церковно-парафіяльна школа; римсько-католицька школа; 12 приватних початкових училищ; єврейська «талмуд-тора»; хедери. Учнів до 3000 хлопців і 1500 дівчат, 5 друкарень, 7 книжкових крамниць, 6 бібліотек; філіальне відділення Херсонської громадської бібліотеки, має до 25 тис. томів...суспільство для допомоги нужденним учням у чоловічій і жіночій прогімназіях. Видаються щомісячні журнали (земський) і 2 газети...витрати на навчальні заклади – 49 тис. р.» [330]. Для порівняння із Херсонським повітом губернії: «всього початкових шкіл – 397, з них земських – 123, міністерських – 25, церк.-параф. – 48, шкіл грамоти – 88, загальних – 2, приватних сільських – 4, німецьких центральних і церк.-параф. – 51, міських початкових – 18, єврейських (міських і сільських) – 33, різних – 5. Учнів (з Миколаївським військовим губернаторством) – 29733, з них у земських школах – 10457, в міністерських – 2821; на 1 школу припадає 67 учнів – для сільського населення 65, для міського 67; на 1 школу доводиться в селах – 1141 дитячого населення, в містах – 2647; на 1000 дит. Населення учнів в селах – 52, в міських – 23. У загальній кількості учнів 67,7% хлопців і 32,3% дівч. У 51 школі необов'язкові предмети (рукоділья, садівництво, городництво, бджільництво). Читання ведуться в 25 школах; відвідує їх до 20 ½ тис. душ обох статей. У 94 школах бібліотеки, з 26 ½ тис.

примірників книг, або по 281 кн. на школу. 75 шкіл мають вчительські бібліотеки з 10 тис. примірників книг, або 132 примірника на школу. Земський книжковий склад з 10 філіальними відділеннями. Витрачається земством на утримання всіх початкових шкіл і установ при них 83480 карб. [там само].

Для характеристики розвитку національних шкіл в означений період скористаємося статистичними даними, знайденими в Збірнику Херсонського земства: «в 1864 р. в Херсонській губернії було єврейських навчальних закладів І розряду – 116, Прозряду – 142, в них навчалася 2791 дитина, працювало 132 учителя. В єврейських колоніях губернії була 21 школа, а також 91 меламед навчав 879 учнів єврейській грамоті» [186]. У 1880 р. було відкрито двокласне єврейське училище, у 1883 р. – Сирітське училище «Талмуд-Тора», яке утримувалось коштом єврейської громади міста Миколаїв. Було відкрито вірменське училище й три караїмські училища в Херсоні, Одесі та Миколаєві [238]. У травні 1860 р. в Одесі почав видаватись перший єврейський журнал російською мовою «Світанок». Після його закриття, у липні 1861 р. з квітня 1862 р. виходив журнал «Сіон», наступним російсько-єврейським виданням була газета «День», яка виходила з травня 1869 р. по червень 1871 р. У 1860 – 1871 рр. в Одесі видавалася щотижнева газета на івриті «Га-Меліц» і додаток до неї на їдиші «Кмевассер» [297].

Загальні відомості даних про типи навчальних закладів початкової освіти, терміни навчання й зміст освіти періоду 1864 – 1896 рр. наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Узагальнені відомості про початкові навчальні заклади (1864 – 1896 рр.)

<i>Типи навчальних закладів</i>	<i>Термін навчання</i>	<i>Зміст освіти</i>
Земські школи	2-4 роки	каліграфія, арифметика, російська та слов'янська мова

Церковно-парафіяльні школи	2 роки	Закон Божий – «вивчення молитов, священна історія і пояснення богослужіння, короткий катехізис»; церковний спів; читання церковного і громадянського друку, письмо; початкові відомості з арифметики
Міські початкові училища	6 років	Закон Божий, російська мова і література, математика, основи природознавства, малювання, креслення, спів
Сільські одно- і двокласні училища	5 років	Закон Божий, слов'янська грамота, російська мова, чистописання, арифметика, історія, географія, церковний спів, креслення, основи природознавства
Школи грамоти	1 рік	Зміст освіти у школах грамоти визначався обсягом пізнань учителя
Недільні школи	3 роки	письмо, читання і арифметика, давалися знання з географії, історії, природознавства, основ сільського господарства і навіть хімії; вивчали учні і Закон Божий

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо, що із проведенням загальноімперського реформування початкової освіти, у Херсонській губернії з'явилась ціла мережа земських шкіл і шкіл грамоти для спільного навчання хлопців і дівчат, утримання яких здійснювалось переважно коштом місцевих органів самоврядування, освітян і громадських діячів; недільних шкіл для дорослих різного віку, при яких функціонували безкоштовні ремісничі класи й класи малювання й креслення; значно розширилися мережа церковно-парафіяльних шкіл і шкіл при соборах іншого віросповідання, посилювався загальний вплив на освіту Святейшого Синоду. Спостерігалось звуження

сфери домашньої освіти, у діяльності приватних навчальних закладів (училищ і пансіонів) з'явилась конкуренція (у змісті освіти зокрема), яка спричиняла їх еволюційне покращення у змісті й організації навчання. У повітових і губернських містах відкривалися сиротинці (казенні й при церквах), у яких діти також здобували елементарну освіту. В окремих навчальних закладах спостерігалися випадки вивчення й навіть навчання українською мовою з використанням підручників, написаних українською мовою.

Різноманітність типів навчальних закладів початкової освіти унаочнено у вигляді підсумкової таблиці, представленої у додатку Т.

Підсумовуючи варто відмітити важливість впливу діяльності Херсонського земства в досліджуваній нами проміжок часу щодо розбудови освітнього простору губернії, що сприяло введенню обов'язкового всестанового початкового навчання, яке стало складником плану розвитку освіти в губернії. Зокрема сприяло відкриттю нових шкіл, опікувалося змістом і методикою навчання, фінансуванням, утриманням, кадровим і дидактичним забезпеченням; організовувало відкриття шкільних бібліотек і музеїв наочних посібників. У земських школах губернії особлива увага приділялася професійному росту вчителів через організацію з'їздів і тимчасових учительських курсів.

У 1874 р. через обмеження самостійності земств і зростання впливу Міністерства народної освіти відбулися зміни навчальних планів і програм початкової освіти, упроваджувалося вивчення історії та географії, розширювалася програма з математики; у народних училищах учнів навчали ремеслам. Оскільки в Херсонській губернії переважна частина таких закладів була розташована в сільській місцевості, де переважало спільне навчання, то в них навчали різним видам сільськогосподарської діяльності.

Характерними рисами періоду 1864 – 1896 рр. можна назвати: значне скорочення кількості відомчих «різних несистемних» навчальних закладів; «зростання» закладів початкової освіти – перетворення однорічних училищ

на дворічні, а потім у гімназії; перекваліфікування шкіл при сирітських будинках на ремісничі училища. До новацій реформаторського періоду розвитку початкової освіти в Херсонській губернії віднесено добровільне введення місцевими громадами «шкільного податку» і введення для розрахунків кількості казенних навчальних закладів і їх наповнення поняття «шкільний радіус».

Характеризуючи досвід організації і діяльності навчальних закладів початкової освіти у 1864 – 1896 рр., нами було виявлено конструктивний досвід, що варто впроваджувати в практику сучасних освітніх закладів: реформування змісту освіти відповідно до сучасної суспільно-економічної ситуації, запровадження принципів економічного розрахунку для обчислення кількості навчальних закладів відповідно до чисельності жителів шкільного віку певних територій, участь місцевих громад у діяльності навчальних закладів.

3.2. Перетворення початкової освіти в 1896 – 1917 роках

Обрання 1896 р. за початок відліку наступного періоду розвитку початкової освіти обумовлено прийняттям у цьому році таких важливих документів, як «Положення про керівництво школами церковно-парафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання» і «Зразкові програми предметів, що викладаються в початкових народних училищах відомства міністерства народної освіти», яким було завершено формування стійкого змісту початкової освіти й скеровано її орієнтири на насадження в південноукраїнських територіях «російської народної школи».

У 1898 р. рішенням Синоду в однокласних школах духовного відомства було встановлено трирічний курс навчання замість дворічного, що зблизило ці заклади з міністерськими народними училищами. Зі статистичних звітів встановлено, що у 1896 р. загальна кількість початкових шкіл у Херсонській губернії дорівнювала 1756, переважну більшість з яких склали церковно-парафіяльні й земські [128]. Ілюструючи динаміку

розвитку навчальних закладів початкової освіти, наведемо відомості по губерньському місту Херсон: у 1901 р. тут функціонувало 15 навчальних закладів, у яких навчалось 2117 дітей віком від 7 до 14 років; у 1906 р. кількість шкіл зросла до 17, а число учнів – до 2627; у 1909 р. кількість початкових шкіл становила 19, у 1911 р. – 24, серед яких найбільш численними були: Пушкінська, Некрасовська, Володимирівська, Гоголівська, Тургенєвська, Забалківська, 1-а Забалківська, 2-а Забалківська, Карантинно-острівна, Суворівська, Військово-форштадська й Кольцовська [126]. Як бачимо, заклади мали назву чи за місцем розташування, чи на честь відомої особи.

Вивчення державних документів початку ХХ ст. надало можливість констатувати, що в 1901 р. і 1902 р. височайшим указом були затверджені такі принципи реформування освіти:

- «корінний перегляд і виправлення» системи навчання;
- подолання відчуження школи від родини, подолання бюрократії;
- цілісність освіти;
- посилення фізичного виховання, виправлення шкідливої для здоров'я учнів організації занять у школах (запобігання «перевантаженню»);
- перегляд основних типів шкіл;
- подолання розриву між системою загальної і професійної освіти;
- національний характер освіти;
- індивідуалізація навчання, адаптація до вікових і соціальних особливостей учнів;
- завершеність кожної ланки навчання.

У 1902 р. було затверджено «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання», яке регламентувало діяльність церковно-парафіяльних шкіл, основною метою яких було визнано «поширення в народі освіти в дусі православної віри і церкви» [247]. Відповідно до цього положення організовувалась діяльність шкіл грамоти, однокласних і двокласних шкіл. З'ясовано, що 1902 р. у Херсонській єпархії діяло

333 церковно-парафіяльні школи й 348 шкіл грамоти, у яких навчалось 34 298 дітей [202]. Зазначимо, що найбільша кількість церковно-парафіяльних шкіл знаходилась у Єлисаветградському повіті, найменша – у Тираспольському. Викладачами в таких школах працювали священники чи дякони, спеціальні вчителі в чоловічих навчальних закладах і вчительки в жіночих [202; 302, арк. 242].

У додатках С, У представлено перелік навчальних дисциплін того часу чоловічих гімназій, правила і програми класичних гімназій.

У сільській місцевості переважали мішані земські школи, проте дівчатам не завжди вдавалося закінчити навчання, оскільки в 12 років (саме з цього віку Міністерство народної освіти забороняло здійснювати спільне навчання хлопчиків і дівчат) вони змушені були припинити навчання. У земських школах дівчат і хлопців окрім загальноосвітніх предметів навчали різним видам сільськогосподарської праці (садівництву, городництву тощо), що було актуально через географічно-економічне розташування території губернії. Навчання сільськогосподарським роботам супроводжувалось цікавими формами. Наприклад, 1900 р. в Ананьївському повіті було проведено «зелені свята» в 11-ти школах (під час яких висадили 1569 різних дерев [268]). У 1902 р. у Миколаєві відбулось подібне свято, в якому взяли участь 13 навчальних закладів, учні яких висадили близько 2000 дерев [2]. На початку ХХ ст. організація при школах садів поступово стала звичною справою – було навіть вирішено, що всі нові школи повинні мати ділянку, на якій у подальшому слід посадити садові дерева. Слід наголосити, що цю традицію перейняла радянська система освіти.

У міських навчальних училищах учнів навчали ремесел, які також мали безпосереднє відношення до побуту чи місцевого виробництва. Для викладання ремесел використовувались різні програми й системи. Так, у 1908 р. в Юр'ївській школі Єлисаветградського повіту ручну працю викладали за системою Отто Соломона (шведська система, що передбачала виготовлення на уроках ручної праці відповідних предметів) 1911 – 1912 рр.

у школах спиралась на систему А. Міккельсена (датська система, в основу якої покладено володіння певними прийомами та інструментами, необхідними для їх виконання) [257]. Хлопців і дівчат навчали працювати з деревом за програмами К. Ціруля й Н. Касаткіна; у деяких школах учні опановували палітурну справу, наприклад, в Аннівській школі вони спочатку ремонтували книги зі шкільної бібліотеки й робили палітурки на власні книжки, а потім – зшивки додатків до журналу «Природа і люди» для народної бібліотеки [там само].

В Уставі жіночих навчальних закладів відомства установ імператриці Марії уроки рукоділля не відносилися до обов'язкових предметів, водночас у розкладі занять жіночих навчальних закладів I-III розрядів можна знайти: «Витончені рукоділля», «Господарські рукоділля в гарному сенсі», «Всі господарські рукоділля і роботи, так само, по можливості, деякі ремесла» [284]. У школах Херсонської губернії у багатьох випадках на вивчення рукоділля відводилось 3 уроки на тиждень (у Єлисаветградському повіті в школах проводились 2 уроки на тиждень, а в одній школі навіть 5 уроків [257]). У значній кількості шкіл уроки рукоділля відбувались двічі на тиждень (після завершення всіх уроків з обов'язкових предметів), були й такі школи, де уроки рукоділля проводились щодня. На заняття відводили 1-3 години, у деяких школах їх тривалість зменшувалась до 0,5-1,5 години [284]. У жіночих прогімназіях також читався курс домоведення [300].

У процесі дослідження встановлено, що революція 1905 р. вплинула не лише на суспільно-політичну ситуацію в імперії, а й на розвиток народної освіти. Особливе загострення набули питання загальнодоступності освіти, управління школами й викладання рідною мовою. Встановлено, що на засіданні земської Херсонської управи цього року було прийнято рішення про навчання учнів українською мовою й перепідпорядкування міських шкіл земству. На цій хвилі в Одесі у 1906 р. виникло товариство «Просвіта», члени якої зробили чималий внесок у запровадження української мови в початкові навчальні заклади й зміщення пріоритетів від церковно-парафіяльних до

світських шкіл. Встановлено, що в Херсонській губернії у 1905 р. церковні школи посідали перше місце за своєю чисельністю: 34,5 % підпорядковувались церкві, 29,1 % – земським установам, 10,2 % становили міські початкові школи, решту – відомчі навчальні заклади [295]. Встановлено, що станом на 1913 р. церковні початкові школи все ще зберігали свою першість, причому їх загальна кількість навіть зросла [127]. Разом з цим, в інших губерніях імперії, не зважаючи на зусилля обер-прокурора Святейшого Синоду К. Победоносцева й відомих педагогів С. Рачинського й С. Миропольського, з 1906 р. довіра до церковно-парафіяльних шкіл почала зменшуватись.

У 1908 р. Міністерство народної освіти розробило проєкт документа «Про введення загальної початкової освіти в Російській імперії», у ході обговорення якого з'ясовувалася структура освітньої мережі й визначалось, на яку саме школу (тип, наповнюваність) виділяти державне фінансування. Пропонувалось розробити нове положення про початкову освіту, яке б унормовувало діяльність різних типів навчальних закладів. У проєкті пропонувалось визнати початкову освіту обов'язковою, що мало бути поступово реалізовано на території імперії упродовж 10 років. Як свідчить аналіз змісту проєкту нового «Положення» про церковно-парафіяльні школи [215], воно було більш релігійним, ніж чинне на цей час Положення 1874 р. Тобто, церковно-парафіяльні школи залишались основним типом початкової школи, термін навчання в них було подовжено до трьох в однорічних і до п'яти у дворічних школах.

До змісту навчання в однокласних школах входили: церковний спів, церковнослов'янська грамота, російська мова, письмо, основи арифметики, ручна праця; у двокласних: додатково основи географії, креслення, малювання. Основною відмінністю духовних навчальних закладів від світських виступало домінування виховної мети над дидактичною: тут, перш за все, прагнули виховати любов до храму Божого, церкви, царського престолу, Батьківщини й прилучити учнів до точного виконання своїх

обов'язків. Вирізняло такі школи й те, що діти з бідних родин не сплачували за навчання (школи при церквах взагалі були безкоштовними).

Проектом пропонувалося затвердити такий зміст початкової освіти в училищах Міністерства народної освіти: Закон Божий (вивчення Святого писання й молитов), російська мова, арифметика, географія, історія, природознавство, спів. Уперше зазначався перелік навчальних посібників (наприклад, азбука М. Бунакова, «ГраMATка» Д. Тихомірова й «Рідне слово» К. Ушинського) і навіть періодичних видань (журнали «Вісник МНО», «Сімейні вечори» і «Джерело») для використання в початкових школах. Приписувалося, що в бібліотеках навчальних закладів мають бути книжки духовні, історичні, «белитричні», природничо-історичні та юридичні; література для вчителів.

Установлювався в документі початок (1-20 вересня) і закінчення (кінець травня) навчального року, тривалість навчального дня (з 8-ої до 14-ої год). Визначались і види заохочення (нагородження) і покарань учнів (зауваження, догана, стояння у кутку, залишення в класі після уроків).

Подальшою розробкою нормативних засад реформування початкової освіти опікувалася спеціальна комісія на чолі з міністром народної освіти. У 1913 р. Міністерством народної освіти було затверджено нові плани й програми для початкових народних училищ відповідно до яких термін навчання в початковій школі становив чотири роки, до переліку обов'язкових предметів було введено краснопис, малювання, спів, фізичні вправи, рукоділля, ремісництво. У 1915 р. було затверджено «Матеріали з реформи середньої освіти», пізніше – «Новітні законоположення і розпорядження про жіночі середні навчальні заклади Міністерства народної освіти» (1916).

Схарактеризуємо стан діяльності навчальних закладів іноземних колоній, які на початку ХХ ст. отримали поштовх до розвитку.

У процесі дослідження встановлено, що на початку ХХ ст. єврейських навчальних закладів у Херсонській губернії нараховувалося: 1-го розряду 116 і 2-го розряду 142. Працювали в Херсонській губернії приватні єврейські

навчальні заклади: пансіони, дві Талмуд-Тори й хедери. За територіальним розподілом (додаток Д) розташування єврейських училищ було таким:

1) в Одесі: Казенне єврейське училище 1-го розряду, казенне єврейське училище 2-го розряду;

2) у Херсоні: Казенне єврейське училище 1-го розряду, казенне єврейське училище 2-го розряду;

3) в Єлисаветграді: Казенне єврейське училище 1-го розряду;

4) у Миколаєві: Чоловіче двокласне казенне єврейське училище [137].

Караїмських училищ було три: у Херсоні, Одесі й Миколаєві.

Станом на 1 січня 1896 р. лише в Херсоні функціонувало 3 Талмуд-Тори, де хлопців за кошти єврейських громад навчали грамоті й ремеслам; у місті працювали 4 школи грамоти, в яких навчалось 108 хлопчиків; при єврейських общинах діяло 30 хедерів [174]. На початку ХХ ст. у Херсоні функціонувало три Талмуд-Тори (дві з ремісничими класами), суботні школи (жіноча й чоловіча), п'ять приватних чоловічих і два жіночих загальноосвітніх училища. Завдяки співпраці єврейської релігійної громади з американськими благодійними організаціями в Херсоні було відкрито шість єврейських дитячих будинків і школи професійно-технічного профілю [295]. Як бачимо, кількість навчальних закладів за кілька років зросла [185; 184], деякі з початкових перетворились на середні – єврейське жіноче професійне училище та єврейське ремісничє училище. Тобто для національних закладів на початку ХХ ст. установилась така сама тенденція, як у казенних 1870-х рр.

Порівняємо наведені дані по єврейських навчальних закладах у губерньському місті з ситуацією в губернії у цілому. Зі статистичних звітів встановлено, що в 1898 р. початкових єврейських шкіл у Херсонській губернії нараховувалось 82 (8 казенних, 8 Талмуд-Тор, 18 інших державних шкіл і 48 приватних), в яких навчалось 3850 хлопчиків і 2428 дівчат. Усього було 549 хедерів, з яких 395 у губерньських містах [297]. На початку ХХ ст. лише у Нахар-Тове (найбільшій колонії) функціонували: однокласна школа та єврейське 2-класне училище; у 1907 р. було відкрито професійну школу –

однорічну школу «лікарняних доглядальниць» при лікарні, в якій щороку випускалось 8-10 учениць [137]. У всіх єврейських навчальних закладах вивчалась лише єврейська граматики, й навчання здійснювалося єврейською мовою.

У процесі дослідження встановлено, що єдиною освітою, яку євреї уважали в той час необхідною для всіх дітей чоловічої статі, була релігійна, зміст якої полягав у читанні й вивченні молитов і Талмуда. Саме таку освіту намагалась дати своїм дітям кожна єврейська родина. Уся інша освіта, на переконання євреїв, не мала істотного значення чи навіть була шкідливою. У той же час, російська влада саме в залученні євреїв до світської освіти бачила шляхи їхнього «виправлення» й приділяла цьому велику увагу. Встановлено, що 1902 р. було здійснено спробу відкрити єврейську школу на два класи з вивченням російської мови. Звернемо увагу, що перша школа, призначена для вивчення окрім єврейської мови світських предметів: російської мови, арифметики й Закону Божого відкрилась, у 1869 р. У школі навчалось небагато учнів, оскільки батьки воліли віддавати дітей до релігійних шкіл. На початку ХХ ст. в іншій колонії – Новополтавці було відкрито однокласну школу (народне училище) відомства Міністерства народної освіти. Упродовж трьох років навчання діти займалися з одним учителем, вивчали російську мову, читання, письмо, граматику. Специфіка Херсонської губернії спричинила відкриття 1902 р. спеціалізованого навчального закладу – Новополтавської єврейської сільськогосподарської школи; у цьому ж році було відкрито бібліотеку-читальню – місце, де на думку кореспондентів газети «Південь» «можна приємно і корисно провести час і забути від житейських негараздів і буденного сіренького життя» [178], що також сприяло розвитку початкової освіти колоністів.

Зауважимо, що в Миколаєві в період кінця ХІХ – початку ХХ ст. мешкало значно менше євреїв, ніж у Херсоні. Це пояснювалося воєнно-морським призначенням міста й роллю євреїв у розвитку промисловості. З'ясовано, що більша щільність євреїв була у Вознесенську, Очакові та

Ольвіюполі (сучасному Первомайську) [140, с. 781.]. У Миколаєві на 1896 р. існувало 30 хедерів, кількість учнів у яких з кожним роком зростала. На початку ХХ ст. у місті відкрито Талмуд-Тору й Миколаївське казенне двокласне єврейське училище – єдиний державний навчальний заклад. Тут хлопці разом із початковою освітою у спеціально створених майстернях навчалися столярній, токарній і жерстяницькій справі. Училище фінансувалося коштом «коробкового збору» й отримувало фінансування на рік від міського казначейства [68].

З історичних джерел встановлено, що на початку ХХ ст. у Миколаєві функціонувало 10 приватних єврейських училищ, в яких діти отримували початкову освіту. Серед них – професійне училище Фаїни Савеліївни Вулих для бідних єврейських дівчат (на кшталт школи грамоти), відкрите у 1896 р. Навчання було безкоштовне: дівчата отримували початкову освіту й навчалися кравецькій справі й шиттю. Навчальний заклад користувався попитом: на початку відкриття школи було 40 учениць, у 1901 р. – 160, у 1904 р. – 200 (що пояснювалось зокрема тим, що учениці отримували безкоштовно чай і хліб, а біля 30 % – обід). Заклад був настільки популярним, що кандидатки на навчання записувались за кілька місяців до початку занять. Цікавим вважаємо факт, що деякі вчителі тут працювали безкоштовно. Оскільки коштів на навчання всіх охочих не вистачало, прийом здійснювався за результатами жеребкування. У 1902 р. училище отримало статус двокласного з 4-річним терміном навчання [115].

На початок ХХ ст. за кількістю єврейських навчальних закладів перше місце на півдні України посідала Одеса: 89 закладів різного типу й 200 хедерів. В Одесі функціонували чотири школи грамотності, що утримувались на приватні кошти (Свердлова, Харитонова, Фіша, Нелькіна); у них навчалось 108 хлопчиків, функціонувала школа Комана, де крім грамоти навчали рукоділля 100 учениць [298]. Саме в Одесі розпочалось відкриття навчальних закладів для євреїв з вивченням російської мови. Наприклад, жіночий єврейський пансіон Маркуса Гуровича, засновники якого обрали за

мету зближення євреїв у освіті й спільному житті з населенням міста. За прикладом Гуровичей були відкриті єврейські жіночі пансіони в Херсоні й Катеринославі. Слід зауважити, що М. Гурович розробив проєкт шкільної реформи для єврейських колоній, відповідно до якого в єврейських колоніях стали відкривати загальноосвітні, в основному дворічні школи (на кшталт казенних парафіяльних) для хлопчиків і дівчат з викладанням єврейської і російської мов, арифметики, географії, російської і єврейської історії, іудаїзму; для додаткового вивчення пропонувались географія, російська історія, креслення й відомості про землеробські знаряддя. Викладацький склад включав двох меламедів і одного світського вчителя (праця світського вчителя оплачувала держава, а меламедов утримували батьки учнів). У колоніях Новополтавка, Інгулець, Романівка, Новий Берислав, Львове, Великий і Малий Нагар-Тов, Добра, Сейдеминуха, Бобровиу Кут і Ефінгартакі школи працювали «без будь-якої допомоги від казни» [298]. Пізніше ці школи в офіційних документах іменувались колоніальними. Цікаво, що утримувати школи передбачалось за рахунок зекономлених коштів від ліквідованих посад сільських начальників, фактично це здійснювалось за рахунок спеціальних податків, що стягувалися з колоністів.

У ракурсі предмета дослідження необхідно відмітити діяльність іншого відомого колоніста Йоганна Корніса, з ім'ям якого було пов'язано історію розвитку менонітських поселень. Він розробив інструкцію, яка регламентувала діяльність німецьких освітніх закладів і вводила таку новачію: тарифну сітку оплати праці педагога; проведення екзаменування викладача під час прийняття на роботу; об'єднання колоній у навчальні райони (для кожного з них призначались у ролі інспекторів два вчителі, які регулярно доповідали про стан освіти Сільськогосподарському союзу. Крім цього Й. Корніс розробив навчальні програми, якими передбачалось обов'язкове вивчення Святого Писання, читання, письма, каліграфії, арифметики, географії, декламації і співу [5]. Німецький педагог виступив ініціатором проведення щомісячних учительських конференцій, на яких

обговорювались питання теорії педагогіки, проводились відкриті уроки тощо.

Установлено, що в розвиток освіти й педагогічної думки значний внесок зробили установи загальноімперського рівня: «Ліга освіти», створена 1906 р., і Педагогічна академія, заснована 1907 р. У складі ліги було створено п'ять товариств: шкільної освіти, сприяння позашкільній освіті, «витончених мистецтв», освіти й виховання ненормальних дітей, університетське товариство й кілька комісій, діяльність яких було спрямовано на розв'язання окремих педагогічних питань. Метою діяльності Ліги було визнано сприяння постановці освіти в Росії на засадах, відповідних цілком розвиненому демократичному ладу суспільства, завданнями поширення знань в провінції шляхом створення мережевої структури, теоретична і практична розробка питань освіти, створення наукових і просвітницьких установ. Члени установ не лише збагачували теорію, а й докладали зусиль для відкриття навчальних закладів, бібліотек, проведення читань.

У 1903 р. було створено довідково-педагогічне бюро, у 1910 р. – Херсонське товариство саморозвитку, члени якого проводили лекції, з педагогіки зокрема, організовували літні екскурсії для учнів. В означений період продовжувалось відкриття бібліотек-читалень як осередків початкової освіти. Встановлено, що у 1908 р. в Херсонській губернії діяв 121 такий освітньо-культурний заклад, у 1910 р. – 136, у 1914 р. земство утримувало вже 211 таких бібліотек [127, с. 4].

Чималий внесок у розвиток світської освіти Херсонської губернії зробила діяльність Одеського відділення «Товариства з поширення освіти між євреями в Росії», метою якого стало розповсюдження російської мови серед євреїв. Загалом Одеське відділення Товариства для поширення освіти між євреями, фінансувало 13 початкових і 4 вечірніх школи (загальна кількість учнів склала близько 2000 чоловік), два сирітських будинки [43]. Існували й інші благодійні єврейські установи: суспільство взаємної допомоги прикажчиків-євреїв міста Одеса, якому належала одна з

найбільших на півдні Росії бібліотек; товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей. У 1897 р. було відкрито бібліотеку при Одеській земській управі.

В Одесі діяли різні видавництва, виходили газети й журнали різноманітних напрямів. Одеський комітет видавав серію книг і брошур про Ерец-Ізраель (російською мовою), видавництво Я. Шермана – літературу для дітей та юнацтва. У 1907 р. в Одесі відновилось видання тижневика на івриті «Га-Шилоах», який з 1896 р. виходив у Берліні й Кракові. У 1910 р. Е. Левинський заснував першу в Одесі щоденну газету на їдиші «Гут моргніть», з 1911 р. стала виходити газета «Шолом алейхем» [297].

Відома була Одеса й своїми професійними товариствами, серед яких існувало об'єднання єврейських учителів. У 1900 р. було затверджено статут Караїмського товариства, у 1906 р. виникло Одеське жіноче караїмське благодійне товариство [101]. У 1908 р. було засновано Південноросійське німецьке товариство, правління якого також перебувало у м. Одеса. Товариство мало право відкривати школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, лікарні, гуртожитки, притулки, організовувати сімейні вечори, лекції, читання, проводити вистави, концерти, екскурсії, розважальні заходи для дітей тощо. Після маніфесту 1905 р. поляки Одеси заснували кілька товариств, що опікувались культурно-освітніми питаннями – Польський дім. У 1907 р. було засновано Грецьке громадське зібрання «Анагеннісі» «для розумового розвитку, морального й національного об'єднання одеських греків, а також взаємодопомоги та приємного проведення часу своїх членів» шляхом проведення лекцій, вечорів, відкриття бібліотеки, видання журналу грецькою мовою та ін.

Було засновано й Німецьке товариство освіти в Південній Росії (1906) і Південноросійське німецьке товариство (1906) [110]. На жаль, 1914 р. у зв'язку з Першою світовою війною німецькі товариства було закрито, більшість документів про німецькі колонії, товариства й установи, було засекречено чи знищено; тому в державних архівах Херсонської і

Миколаївської областей більш детальних відомостей не знайдено.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на початку ХХ ст. розпочалось формування законодавчої бази функціонування системи освіти й констатувати, що впродовж 1900 – 1916 рр. в імперії остаточно сформувалась цілісна неперервна система освіти, початкова ланка якої складалася з державних, церковно-парафіяльних, приватних і відомчих навчальних закладів. Тобто до початку 1917 р. існувала мережа (термін з'явився вперше) навчальних закладів початкової освіти різного типу (казенні, духовні, приватні; міські, земські, церковно-парафіяльні, недільні, відомчі), терміну (від 2 до 5 років) і змісту навчання. Упродовж означеного періоду закріпився розподіл навчальних предметів на обов'язкові й необов'язкові, стало характерним доповнення змісту початкової освіти вивченням основ сільськогосподарської праці, рукоділля й ремесел (з широкою реалізацією практичної частини), відповідно до місцевих потреб.

Розширилась мережа бібліотек, які стали розрізняти на учнівські й учительські (окрім публічних), засновано громадські, благодійні й професійні об'єднання (поміж яких були й національні), діяльність яких було спрямовано на розвиток початкової освіти.

Отже, аналіз періоду перетворення початкової освіти в 1896 – 1917 рр., дозволив з'ясувати організаційно-педагогічний позитивний досвід, який доцільно впроваджувати в практику сучасних навчальних закладів, а саме: збільшення терміну навчання відповідно до ускладнення змісту освіти; набуття первинних трудових навичок у процесі вивчення навчальних предметів, поява яких у навчальному плані початкової школи зумовлена потребами місцевої економіки; використання бібліотек для освітнього процесу.

3.3. Продуктивні ідеї і практики в початковій освіті ХІХ – початку ХХ ст., перспективи їх використання на сучасному етапі

На виконання завдання дослідження щодо виявлення конструктивних

ідей науковців і педагогів-практиків у функціонуванні початкової освіти Херсонської губернії упродовж 1803 – 1917 рр. проаналізовано діяльність і науково-методичні праці провідних діячів освіти означеного періоду. З метою охоплення значного за обсягом доробку, накопиченого за вказані роки, його систематизовано в такий спосіб: 1) загальний рівень; 2) регіональний рівень; 3) місцевий рівень, національних поселенців зокрема.

У процесі вивчення науково-педагогічних, методичних і дидактичних праць XIX ст., які стосувались початкової освіти на все імперському (загальному) рівні, увагу звернено на діяльність засновника наукової педагогіки К. Ушинського. Внесок педагога-практика, наглядача навчальних закладів, редактора кількох педагогічних журналів (зокрема «Журналу МНО») і науковця – автора значної кількості праць (серед яких «Рідне слово», що було перевидано 150 разів, «Дитячий світ», двотомник «Людина як предмет виховання» та ін. [286]), донині залишається до кінця нерозкритим. Найбільш відомими ідеями К. Ушинського можна назвати: наполягання на навчанні в початковій школі рідною мовою, що є природнім вираженням своєрідності кожного народу, який має власну історію й географію; опертя у визначенні змісту й методів навчання на психологічні механізми уваги, інтересу, пам'яті, уяви, емоцій, волі, мислення учнів. Саме К. Ушинський запропонував предметом педагогіки вважати дитину, й через це його визнають засновником антропологічного підходу.

Науковець запропонував критерії відбору змісту навчального матеріалу для початкової школи: відповідність рівню розвитку науки; важливість і значення для життя; урахування вікових особливостей і пізнавальних можливостей дітей; народність – опанування здобутків народної культури; дидактичні принципи навчання: самодіяльність, органічність, наочність, відсутність «надмірної напруженості та надмірної легкості». Він уперше запропонував увести до навчального плану початкових шкіл предмет «рідна мова» [285]. К. Ушинський заклав основи підручникотворення, розробив і практично довів ефективність звукового, аналітико-синтетичного методу

навчання грамоти, підготував збірки звукових вправ для підготовки до читання та вправи з підготовки до письма [286].

Зважаючи на предмет нашого дослідження, серед найбільш яскравих послідовників К. Ушинського виокремлено: В. Стоюніна, В. Вахтерова, П. Каптерєва, Д. Тихомірова.

Поміж доробок Володимира Стоюніна – члена Ученого комітету Міністерства народної освіти, одного із засновників першого в імперії педагогічного товариства, звернуто увагу на такі, де наведено ідеї демократизації школи, виховання людини-громадянина, створення національної школи, яка надає освіту, що відповідає інтересам держави, історичним і культурним традиціям народу й тісно пов'язана з родиною й суспільством: «Розвиток педагогічних ідей в Росії у XVIII столітті», «З історії виховання в Росії на початку XIX століття», «Наша родина та її історичні долі» [266]. Вагомим внеском педагога-практика й науковця вважаємо обґрунтування історико-практичного методу вивчення художніх творів у єдності їх форми й змісту. Для учнів початкової школи методика В. Стоюніна передбачала читання й розбір творів за тематичними добірками, виконання вправ з виразного читання, заучування напам'ять. Він запропонував систему письмових робіт з літератури, розробив новий тип посібників для учителів, які містили теорію літератури й методику її викладання, конкретний критичний аналіз [267].

Інтерес у ракурсі нашого дослідження мала діяльність і праці засновника «еволюційної педагогіки» Василя Вахтерова. Спираючись на теорію Чарльза Дарвіна, він запропонував розглядати навчання й виховання як поступальний рух – розвиток [28]. В однойменному доробку він закликав учителів вивчати особливості процесів мислення учнів, на підґрунті чого розбудовувати урок. Основні методичні рекомендації В. Вахтерова можна висловити в таких тезах: «розвивай себе сам і сприяй прогресивному розвитку ближніх», створюй умови для самостійної діяльності учнів; проводь предметні уроки та екскурсії з вивчення природних об'єктів оточення [26].

Заслуговує на увагу його книга для учнів початкової школи «Світ у розповідях дітей», призначена для самостійного вивчення довкілля із вказівками щодо спостережень на природі й постановці простих дослідів. Разом з тим педагог пропонував розпочинати вивчення світу з пізнання місцевості мешкання учнів. Пропонуючи за основний евристичний метод навчання, педагог уважав, що учні мають самостійно мислити й доходити висновків на підставі спостережень. Пропонував використовувати метод пояснювального читання – такого, що супроводжувалося запитаннями для уточнення правильності розуміння прочитаного, й запитаннями, які наводили на правильне розуміння прочитаного [28]. На відміну від К. Ушинського, який не визнавав гру методом навчання учнів початкової школи, В. Вахтеров розробив власну концепцію гри. Науковець запропонував розглядати гру як засіб природного самовиховання й розвитку дітей, як писав педагог: дитина вчиться розважаючись [30].

У процесі дослідження встановлено, що В. Вахтеров, визнаючи провідну роль середовища, доклав значних зусиль для відкриття шкільних бібліотек і хат-читалень, запропонував запровадження пересувних бібліотек (керуючи упродовж 19 років редакцією шкільної літератури в найбільшому в імперії видавництві Ситіна, він випустив біля 350 найменувань навчальних посібників) [26]. Визнаючи провідну роль учителя, запропонував створити учительський союз і професійне товариство взаємодопомоги.

Привернула нашу увагу й постать Петра Каптерева, який на підставах антропологічного підходу К. Ушинського заснував педагогічну психологію. Він обґрунтував необхідність варіативності загальноосвітніх шкіл, диференціації структури навчального процесу загалом і навчальних курсів, увів у педагогіку поняття «педагогічний процес», розглядаючи його як єдність біологічного й соціального в процесі саморозвитку особистості, який з точки зору управління має бути автономним – вільним від утручання держави й церкви [105]. Він одним з перших запропонував розрізняти процесуальну й результативну складові процесу навчання: «в школах головна

увага звертається на навчання, а в навчанні на успіхи, на результати. Вчаться добре, погано або посередньо – ось головний переважаючий інтерес школи; має хороші здібності, слабкі або середні – це інший, вже подальший інтерес школи. Але школа мало цікавиться самим процесом придбання відомостей учнів, тим ступенем напруги, енергії та наполегливості, яку виявляє учень на заняттях» [104]. За критерії результативності школи П. Каптерев пропонує визнавати не «старанність і слухняність» учнів (прийняте за одне з основних завдань навчальних закладів, закріплених в їх статутах), а «розвиток здатності самоврядування та розумної мотивації своїх дій» [103].

П. Каптерев був активним учасником С.-Петербурзького товариства грамоти, головою навчального комітету відомства закладів імператриці Марії, одним із організаторів кількох з'їздів з різних питань (родинного виховання зокрема), I Всеросійського з'їзду з педагогічної психології. Його педагогічний і науковий спадок (біля 40 монографій і понад 500 статей) сучасні науковці називають «цілісною епохою» педагогічної думки. Основні положення його педагогічної теорії відтворено в працях: «Основні засади сімейного виховання», «Педагогічний процес», «Педагогічна психологія» та ін., за його редакцією вийшла друком перша «Енциклопедія сімейного виховання і навчання. Окрім зазначеного вище, в його працях було розкрито роль неформальних дитячих об'єднань, висвітлено шляхи й засоби використання у вихованні народних традицій і обрядів, ігрової діяльності.

У процесі дослідження з'ясовано, що ілюстрований «реально-наочними» малюнками «Буквар для початкових шкіл» Дмитра Тихомірова – члена Московського комітету грамоти й педагога-практика, який учителював у школах на українських територіях, був дуже популярним у навчальних закладах початкової освіти, тому перевидавався 161 раз, відповідно загальний наклад склав 5 млн одиниць (вперше). Уперше до підручника було видано «Керівництво для учнів за букварем для спільного навчання читання і письма» (пізніше – «Як вчити писати, читати і рахувати на першому ступені навчання»), тобто створено цілісний методичний комплект.

У доробку «Основи дидактики» він обґрунтував необхідність використання наочності в початковій школі у трьох варіантах: «одразу» – учитель разом з дітьми розглядає малюнок чи креслення (здіяння індуктивного мислення); «після» – використання наочності по завершенні розповіді вчителя (здіяння дедуктивного мислення); використання наочності одночасно у двох варіантах – під час і після розповіді (особливо ефективно під час вивчення природи місцевості) [274]. Д. Тихоміров запропонував розширити зміст початкової освіти такими навчальними предметами, як природознавство й людинознавство, провідними методами навчання вважав: «малювання пензлем і олівцем всього, що бачили, спостерігали і вивчали; ілюстрування прочитаних віршів, статей і оповідань; ліплення, плетіння, в'язання і вишивання, виготовлення виробів з паперу, глини і дерева» [275].

З'ясовано, що педагог написав чимало навчальних книг для початкової школи, серед яких: «Азбука правопису», «Як жити за словом Божим», «Елементарний курс граматики», «Книга для церковно-слов'янського читання», «З історії рідної землі», «Весняні сходи». У його науковому доробку понад 100 статей для журналів і газет, зокрема «Народної школи». У процесі дослідження встановлено, що подружжям Тихомірових у Москві було відкрито книжковий магазин із друкарнею «Початкова школа», де мали змогу купувати книжки всі охочі. До внеску Д. Тихомірова в розвиток освіти можна віднести й редагування ним журналу «Дитяче читання» (пізніше названого «Юна Росія»)упродовж двадцяти років. Таку активну участь у видавничій діяльності науковець аргументував тим, що «Позакласне читання має головним чином формувати лиш загальні поняття і загальні керівні думки, а найголовніше – виховувати душу дитини гуманними враженнями, сума яких і створить в душі відомі настрої, закладе благородні симпатії і антипатії» [275].

Цікавою для нашого дослідження є постать Сергія Миропольського – викладача духовної семінарії, завідувача недільної школи, члена-ревізора

Навчального комітету при Святейшому Синоді, помічника редактора Журналу Міністерства народної освіти, редактора журналу «Народна освіта», що видавався за кошти Святійшого Синоду, активного члена Харківського товариства поширення грамоти й С.-Петербурзького педагогічного товариства, яке згодом перетворилось на Лігу освіти. Спадщина видатного педагога охоплює статті, методичні рекомендації, підручники, рецензії, поради, в яких усебічно висвітлено зміст і завдання початкової освіти (принципи, форми й методи навчання), вимоги до особистості вчителя, форми й зміст його підготовки. Завдячуючи С. Миропольському, суспільстві утвердилась думка про провідне значення освіти для державотворення, а у вітчизняній педагогічній теорії і практиці з'явився термін «виховуюче навчання».

Поміж його загальновідомих праць можна назвати, перш за все: переклад російською мовою «Великої дидактики» Я. Коменського й працю, написану на основі ідей великого чеського дидакта «Завдання, план і основи устрою нашої народної школи: дидактичний посібник для вчителів і учительських семінарій»; історичний нарис «Школа і держава. Обов'язковість навчання в Росії», у якому учений проголосив освіту об'єктом державної політики; «Дидактичні нариси. Учень і виховне навчання в народній школі», де педагог схарактеризував типи темпераменту дітей і форми його вияву в навчальній діяльності, спілкуванні й поведінці. Окремий доробок складають його праці з духовної освіти, написані на основі вивчення історичних літописів, життя святих, праць таких істориків, як В. Татищев і М. Карамзін, а також творів архієпископів: «Про місцеві ревізії духовних училищ членами семінарських правлінь», «Коротка граматики церковно-слов'янської мови нового періоду» та «Нарис історії церковно-приходської школи. Від першого її виникнення на Русі до теперішнього часу» [157; 159]. Наголосимо, що навчальні посібники С. Миропольського ще за його життя Міністерство народної освіти рекомендувало для використання в бібліотеках учительських семінарій і початкових недільних школах, оскільки він

пропагував тільки ті прийоми навчання, які було випробувано практикою.

С. Миропольський розробив власну систему навчання, під якою розумів організацію викладання, тобто розподіл, організацію й групування навчальних занять у школі, розподіл навчальних класів і групування учнів, класифікував її за такими критеріями: щодо вчителя – на класну і предметну; щодо учня – на систему поодинокого (індивідуального) навчання, взаємного навчання та одночасного навчання; щодо предметів навчання – на поступальне й концентричне викладання [158].

З'ясовано, що у своїй діяльності С. Миропольський приділяв багато уваги саме початковій освіті, навчанню грамоти й письма, наголошував на значенні вивчення рідної мови (наприклад, у праці «Навчання грамоті. Методичний посібник для учительських семінарій, вчителів початкових шкіл і керівників педагогічними курсами»). У змісті початкової освіти він вирізняв такі елементи: рідну географію й природознавство як засоби ознайомлення дітей з навколишнім середовищем; рідну літературу й вітчизняну історію як засоби ознайомлення з минулим свого народу; відомості з галузі права й економіки як засоби ознайомлення з сучасним життям рідного народу; ремесла й механічні мистецтва як засоби розвитку практичних навичок у праці [158]. Зміст виховання в початковій школі, на думку С. Миропольського, має ґрунтуватись на таких принципах: формальному – особа має бути досконалою; теологічному – дитину необхідно готувати до будь-якої благочестивої праці; антропологічному – дитину слід виховувати як людину Божу. Метою освіти педагог називав «виховання покоління для кращої майбутності, внесення світла і розуму в усі сфери життя, тим самим збільшення суми благ людського існування» [158].

У питаннях жіночої освіти С. Миропольський погоджувався з Х. Алчевською про її виключну значущість для суспільства, необхідність відкриття жіночих навчальних закладів, проведення різних позакласних заходів і учительських курсів [150]. Як глибоко релігійна людина С. Миропольський радив активно використовувати у вихованні дітей

естетику православної церкви й церковної служби, великого значення надавав залученню дітей до церковного співу й церковного читання, що «формує смак та привчає до кращого проведення дозвілля» [156]. Перевагу в навчанні учнів він надавав евристичному методу, який розвиває розумові здібності й деякі навички застосування знань для вирішення життєвих проблем, запас відомостей для відшукування нової істини. Саме цей метод він уважав найпридатнішим для навчання малювання, письма, лічби, орфографії і морального виховання, оскільки той вимагає від учня самостійної діяльності, коли все надбане стає «власністю розуму» учня [156]. На думку педагога, рядок, прочитаний дитиною, обчислення, результат який вона отримує самостійно, помилка, яку дитина знаходить завдяки власній увазі, – усе це просуває її значно більше, ніж двадцять вправ, у яких би допомагав учитель.

С. Миропольський уважав, що центром навчання в початковій школі має бути особистість дитини, яка живе й розвивається за умов оточення народним побутом, світоглядом і віруваннями. Він наполягав, що український і російський народи мають свою історію й свої національні особливості, і тому потребують власної системи навчання. Тобто, у працях педагога знайшла подальший розвиток думка К. Ушинського про використання «національного елемента» в навчанні й вихованні. С. Миропольський розробив власну концепцію народної школи, де поряд із завданнями загального характеру (розвиток дитини, спонукання її до самоосвіти, виховання «справді людського характеру»), важливе місце посіло гармонійне поєднання практичних і просвітницьких завдань щодо впливу школи на життя, сімейно-громадську сферу й освіту батьків.

Виключно важливе значення для розвитку системи освіти на українських землях мав попечитель Одеського й Київського навчальних округів Микола Пирогов. Маючи управлінські повноваження, він ініціював оновлення навчальних програм і навчальних підручників для освітніх закладів різних типів і рівнів; увів конкурсний прийом на роботу вчителів

(відповідно до розроблених ним і уведених у практику «Правил педагогічних вправлянь для кандидатів на учительські посади»); підсилив роль педагогічних рад і розширив коло питань, якими вони опікувались; доклав чимало зусиль до заснування «вільнодрукованого» педагогічного видання – часопису «Одеський вісник» і журналу «Південний збірник»; запровадив чітку й прозору звітність навчальних закладів, зокрема через друкований орган – «Циркуляр Одеського навчального округу» [204]. М. Пирогов наполягав на визнанні обов'язковості початкової освіти, створенні мережі закладів для навчання дівчат і жінок, дорослих. У 1859 р. він надав дозвіл на відкриття недільних шкіл, першу з яких було засновано в Києві. Слід зазначити, що ідею організації мережі недільних шкіл підтримали К. Ушинський і Т. Шевченко, котрий спеціально для таких закладів видав «Буквар південноруський» [102].

Як науковець М. Пирогов доклав зусиль для вивчення південних губерній, які вважав унікальними: збирав історичні матеріали й зосереджував їх в «Одеському товаристві історії та старожитностей», дійсними членом якого був (пізніше він планував створити центр наукового вивчення південних територій), брав активну участь у підготовці до друку IV тому друкованого органу товариства «Записок» та поповненні його бібліотеки новою літературою.

Аналіз численних педагогічних праць М. Пирогова, серед яких: «Школа і життя», «Про перевідні іспити», «Недільні і святкові школи для ремісничого стану», «Про хід освіти у Новоросійському краї та про кричущу необхідність реформування навчальних закладів», «Завдання учителя у школі», «Освіта і виховання», «Про наочне навчання», «Про педагогічні сонети» та ін., дозволяє виокремити такі авторські методи впливу на вихованців: приклад, переконання, заохочення й покарання, поєднання наочності й слова вчителя, яке для учнів початкової школи має звучати рідною мовою. Педагог пропонував відмовитись від тілесних покарань і наголошував, що «статутом признається тілесне покарання тільки у

виняткових випадках, коли усі інші виховні методи виявилися недостатніми» [204,с. 125].

Як і К. Ушинський, М. Пирогов був переконаний, що вчитель має створювати всі умови для навчання, наповнювати відповідним змістом освітнє середовище. Важливого значення він надавав особистісним якостям учителя, вказуючи на те, що виховання відбувається не лише через предмет, а й через власний приклад. У доробках «Про публічні лекції з педагогіки» та «Про методи викладання» за якості форм підвищення кваліфікації він рекомендував обмін досвідом, відвідування уроків колегами й обговорення уроків на педагогічних радах [204].

Погоджуючись із науковцями різних часів, вважаємо що значний внесок у розвиток української педагогічної думки не лише на регіональному рівні, а й загалом, зробив барон Микола Корф – організатор земських шкіл, педагог-методист, автор підручника-читанки для початкової школи «Наш друг». Українець за народженням і німець за походженням, він створив наукову основу народної школи, одним із перших на південноукраїнських землях розпочав відкриття земських народних і недільних повторювальних шкіл, виступив одним з організаторів проведення учительських з'їздів – найбільш популярної на той час форми підвищення кваліфікації учителів у Німеччині.

Вивчення значного за обсягом і змістом доробку М. Корфа надає можливість виокремити відмінну рису його педагогічних поглядів і дій: визнання специфічних особливостей (ментальності) кожного народу, зумовлених характерними соціально-економічними умовами його існування. Педагог уважав за необхідне врахування цього факту в процесі організації народної освіти. Єдино правильним шляхом розбудови народної школи він уважав не запозичення чужого, навіть європейського, досвіду – «...таке плаття виявилось б зшитим за чужою міркою» [124], а врахування власного соціально-історичного й культурного контенту.

М. Корфу належить першість в актуалізації питання облаштування

учнів у школі. Він запропонував проєкт навчального закладу, в якому навчання 75 учнів має відбуватись в окремих класних кімнатах на 20 чи 25 осіб, при якому має бути квартира учителя з сіними й кухнею, сіни з вішаками й відхоже місце. У школі повинні були бути шкільні лави (парти), учительський стіл, книжкова шафа, лави для відвідувачів, класна дошка, годинник, печі, скляний простінок зі скляними дверима (перегородка між класними кімнатами, щоб учитель, перебуваючи в одному класі, міг стежити й за іншим), чан з водою для пиття [124]. Тобто вперше детально було прописано побутові умови утримання учнів у навчальному закладі. Науковець запропонував, щоб у народних школах усі предмети викладав один учитель (він забезпечувався опалювальним житлом і платнею на весь рік, а не лише на час викладання, і продуктами харчування).

Навчальний рік у кожному з трьох класів тривав шість місяців і розпочинався в жовтні, після завершення сільськогосподарських робіт. М. Корф виступив з ініціативою залучення до управління й фінансування таких шкіл селянських общин, при цьому кошти передбачалося отримувати з виробництв, які не обкладались податками – млини, каменоломні й т. і. [122]. Такий підхід по праву можна назвати першою спробою реалізації громадсько-державного управління. Цікавим вважаємо й особисту новацію барона щодо участі у фінансуванні земських шкіл: написану ним для виховання власної доньки книгу продавали усім охочим, а кошти передавали на утримання навчальних закладів. Отже, народна початкова школа М. Корфа вартувала державі мінімальних фінансових витрат, забезпечувала ефективне навчання й тому швидко стала популярною в усій імперії. Лише за п'ять років (1867 – 1872) М. Корф в Олександрівському повіті відкрив понад 100 шкіл, забезпечив їх книжками й наочними посібниками і допоміг обладнати бібліотеки, даруючи книжки з власних запасів. Він активно сприяв створенню мережі сільських бібліотек, організації народних читань і публічних лекцій у них.

Широке розповсюдження отримали й запропоновані М. Корфом для

молоді віком біля 20-ти років так звані «повторювальні школи», де викладались чотири предмети: читання, арифметика, історія й географія. Навчання в таких закладах давало змогу людям, які закінчили кілька років тому початкову школу, повторити вже призабуті знання [123], які стануть їм у нагоді в процесі продовження навчання. Отже, необхідність початкової освіти М. Корф передбачав для людей різного віку.

М. Корф – автор не лише навчальних книг («Наш друг», «Малятко» та ін.), а й методичних посібників: «Керівництво до навчання грамоті по звуковому способу», «Керівництво для недільних шкіл», «Як навчати грамоті дітей і дорослих» і дидактичних матеріалів. Його доробки містять навчальні програми, конспекти уроків, методичні вказівки з описом прийомів і засобів навчання, через що їх можна назвати праобразом сучасного науково-методичного комплексу забезпечення навчання учнів початкової школи.

В «Інструкції» М. Корфа знайдено перелік предметів, які, на думку науковця, мали складати зміст початкової освіти: «1. Закон Божий, доручаємий священику; 2. Руське читання і письмо; 3. Світознавство і наочне навчання по книзі; 4. Слов'янське читання; 5 Перші чотири дії арифметики з розумовим ісчисленням; 6. Церковний спів» [121]. У процесі дослідження встановлено, що барон М. Корф переймався питанням вивчення рідної мови в народних школах. За його ініціативи група учителів, зібраних на курси, які він проводив, у 1881 р. виступила з проханням «завести у школах українську мову». Їх підтримала Херсонська губернська земська управа, яка звернулася до Міністерства народної освіти з відповідною петицією. На жаль, на практиці це питання не було реалізовано.

М. Корф розробив технологію проведення професійних з'їздів учителів: кілька разів на рік у своїй губернії, один раз на рік – в окрузі й один раз – усезагальний. Перший з'їзд було проведено на території Катеринославської губернії у 1867 р., на який було запрошено тільки окремих учителів. У програмі з'їзду, окрім виступів М. Корфа з теоретичними питаннями, було передбачено практичну частину:

ознайомлення з методикою початкового навчання шляхом проведення зразкових уроків із наступним детальним розбором і обговоренням.

Таким чином, М. Корф – науковець і практик регіонального й імперського рівнів зробив значний внесок у розвиток теорії і практики початкової освіти, розбудови народної школи для осіб різного віку, запропонував і апробував кілька новацій, деякі були використані пізніше й можуть стати в нагоді сьогодні.

Цікавою в ракурсі нашого дослідження вважаємо постать іншого освітянина регіонального рівня – Миколи Бунакова – теоретика й практика народної школи, автора низки підручників для початкової школи («Азбука і уроки читання і письма», «Книжка-первинка», «В школі і вдома: хрестоматія» та ін.). Розвиваючи дидактичні принципи К. Ушинського, він детально розробив методику пояснювального читання, яку описав у праці «Навчання грамоті по звуковому способу» [22]. Педагог запропонував зміни в змісті початкової освіти: крім традиційних рахунку, письма й читання, ввести відомості про природу, географію, історію й літературу (пропонував вчити напам'ять уривки з творів відомих письменників, наприклад, М. Гоголя), світський спів, а також городництво й садівництво – предмети, вкрай необхідні з урахуванням географічних умов проживання родин учнів [24]. Поміж провідних принципів навчання він виділяв концентричний розподіл змісту навчального матеріалу, коли учні кожного року вивчають однакові теми, проте на різних рівнях і в різних об'ємах, опертя на інтерес. Вкрай важливим в організації шкільного життя М. Бунаков уважав дотримання учнями режиму й шкільної дисципліни, які самі по собі вже виступають чинником виховання [23, с. 108]. Педагог пропонував відкритість навчальних закладів, наполягав на їх відповідальності за виконання соціального замовлення суспільства й держави.

До новаційних форм виховання, запропонованих і апробованих педагогом, можна віднести соціально-педагогічний театр, на сцені якого учні ставили п'єси соціальної тематики (до того ж виготовленням декорацій і

костюмів також займались учні). У так званому «театрі Бунакова», який існував у земській школі 12 років, показували вистави про місцеві події: «Сирітка», «Не так живи, як хочеться», «Чуже добро про запас не йде», «Простачка і вихована» [22] та ін. Виступаючи перед учителями на з'їздах і засіданнях, він неодноразово брав участь у полеміці щодо правомірності та ефективності такої форми роботи. Запроваджував М. Бунаков у педагогічну практику й інші дієві форми навчально-виховної роботи, такі як: позакласні читання, вечори зі світловими картинами, шкільні урочистості, організовував участь учнів у сільськогосподарських і кустарно-промислових виставках з роботами, виконаними власноруч.

З'ясовано, що М. Бунаков, працюючи у губернії, де мешкало багато іноземних поселенців, використовував методи й прийоми, які були популярними в інших країнах, наприклад, Німеччині. Він уважав корисним звернення до педагогічного досвіду народних німецьких шкіл, який можна використати побудові вільної народної земської школи. У доробку «Шкільна справа» освітянин так сформулював мету навчання в такій школі: надання учням можливості відкривати шлях для самоосвіти із самого життя, з природи, з книг [24, с. 163]. У цій праці педагог писав: «соціальний принцип вимагає, щоб педагог встановив правильне ставлення кожної особистості до цього товариства, серед якого вона перебуває, і користувався б суспільним характером шкільного життя та шкільного навчання для утворення змішаних темпераментів, для підготовки учнів до суспільного життя» [24, с. 155].

Пропагуючи освіту жінок, М. Бунаков пропонував збільшити число грамотних і мислячих матерів, оскільки саме вони здійснюють домашнє виховання дітей, які становитимуть майбутнє країни. Отже, науковець зробив значний внесок у розвиток початкової освіти загалом і земської народної школи зокрема.

Серед науковців і педагогів-практиків регіонального рівня вважаємо за необхідне звернути увагу на постать Христини Алчевської – педагога-практика й науковця регіонального рівня, активної учасниці створення

недільних шкіл для старших підлітків і дорослих жіночої статі, авторки введення педагогічних щоденників учнів. Вона наполягала на навчанні в початковій школі рідною мовою, що можна простежити в її працях: «Книга дорослих», «Посібник для дорослих», «Півроку з життя недільної школи» [4] та ін. Заснована за її ініціативи приватна недільна школа була не лише навчальним закладом, а й методичним осередком, в якому друкувались необхідні для організації навчального процесу матеріали: «Програми з усіх предметів для дорослих і малолітніх учнів», тритомний покажчик книг «Що читати народові?» та ін. З історичних документів [208] встановлено, що Х. Алчевська домогалась відкриття на українських територіях жіночих безплатних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках і присвоєння парафіяльним школам імені Т. Г. Шевченка, була однією із засновників товариства поширення в народі грамотності.

На розвиток української системи освіти загалом і початкової освіти зокрема вплинули погляди й діяльність педагога й громадського діяча регіонального рівня Бориса Грінченка, який для початкової школи уклав рукописний буквар, книги для читання «Рідне слово» і «Читанка», заснував журнал «Квітка» і підготував чотиритомний «Словар української мови». Найбільш значущий внесок у розвиток педагогіки як науки зробила його науково-педагогічна праця «На безпросвітному шляху. Про українську школу». Щодо змісту початкової освіти, він писав: «всі знання, які покликана дати народна школа, мають бути засобом для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні суворо відповідати цій меті» [271]. Б. Грінченко вважав, що дітей слід навчати спершу рідною мовою, а вже потім – російською, французькою, німецькою тощо.

Погоджуючись із сучасними науковцями, констатуємо, що свій внесок у розвиток початкової освіти зробив Тимофій Лубенець, який написав 30 підручників для учнів початкових шкіл і методичних посібників для учителів, зокрема: «ГраMATка», «Читанка», «Книга для початкового читання в школі і вдома», «Хрестоматія для початкового читання і письмених вправ»,

«Педагогічні бесіди», «Зернятко», «Про наочне викладання» та ін. У ракурсі нашого дослідження увагу привернула його перша книга «Загальнокорисний задачник» (пізніше видався під назвою «Збірник арифметичних задач»), яку він підготував для учнів сільських шкіл на місцевих матеріалах, що пов'язували навчання арифметиці з практикою життя. Характерною рисою підручників Т. Лубенця є наближення їх до практики, так його «Рідна нива», яка призначалась для учнів сільської школи, містила велику кількість письмових вправ, призначених для самостійного виконання. Педагог уважав, що самостійні вправи з розвитку мовлення, спочатку розвивають навички письма, а потім – викладання думок. У його працях можна знайти думки про те, що найважливішим завданням початкової освіти виступає збагачення розуму дитини повноцінними знаннями, що готували б її до життя й праці, а розвиток у дітей інтересу, уваги й пам'яті перебуває в повній природній залежності від їхньої рідної мови [142; 143].

Уважаємо за необхідне звернути увагу й на його практичну діяльність: учитель, інспектор навчальних закладів, експерт науково-навчального відділу Всеросійської художньо-промислової виставки, активний учасник з'їздів з народної освіти, він часто виступав перед учителями з лекціями, проводив показові уроки. Працюючи учителем у приватному навчальному закладі Х. Алчевської, він писав рукописні підручники для учнів (на кшталт «Рідного слова»), які збирав у бібліотеку. Саме в цьому закладі з'явився заснований ним рукописний журнал для дітей «Квітка», у якому розміщувались його переклади й оригінальні твори, оповідання, загадки, вірші й невеликі статті науково-популярного характеру, збірнички творів інших письменників (усі номери часопису густо оздоблені малюнками), який по праву можна назвати новацією в початковій освіті.

У ракурсі нашого дослідження вважаємо за необхідне згадати діяльність Володимира Фармаковського – педагога й діяча освіти регіонального рівня. Упродовж десяти років він виконував обов'язки директора початкових народних училищ Херсонської губернії, у 1896 –

1904 рр. служив у Департаменті початкового навчання Міністерства народної освіти. Встановлено, що в другій половині ХІХ ст. будинок, де мешкала родина Фармаковських, був одним з основних місць, в яких збиралась місцева інтелігенція: учителі гімназій і училищ, журналісти, літератори, музиканти, і відбувалось обговорення питань культури й освіти в губернії, проводились благодійні лотереї, кошти від яких спрямовувались на розвиток освіти.

У 1903 р. В. Фармаковський розробив проєкт реалізації початкової освіти в Російській імперії, побудований з урахуванням економічних і культурних умов різних губерній. Автор наголошував на необхідності відкриття різних типів навчальних закладів, введення єдиного державного стандарту освіти. Підготував він і методичні доробки, надаючи перевагу трудовому навчанню («Педагогіка справи. Теорія і практика трудового навчання в школі») [288]. Окрім традиційних методів навчання (демонстрація, показ, вправи та ін.), він запропонував створювати при школах музеї праці, організовувати екскурсії на виробництва, проводити виставки учнівських робіт і свят праці, використовувати на всіх уроках такий ігровий метод, як «робінзонада».

В. Фармаковський висунув ідею про правильну організацію навчальної діяльності, яка б сприяла не лише розумовому, а й фізичному розвитку учнів. З цією метою він запропонував об'єднати розумові й фізичні вправи в особливу систему, спрямовану на реалізацію спільної мети (під фізичними вправами він розумів застосування в стінах школи практичної праці у вигляді ремісничих, садово-городних і кулінарних видів робіт, основи шиття і в'язання, роботу з лагодження взуття, книг і т. і.) В. Фармаковський уважав, що введення праці як шкільної дисципліни сприятиме моральному, інтелектуальному й естетичному розвитку, а єдність теорії і практики – народженню справжньої творчої особистості [288].

На підставі вивчення архівних матеріалів та історико-краєзнавчої літератури вважаємо за необхідне наголосити на внескові в розвиток

початкової освіти на місцево-регіональному рівні Дмитра Сигаревича – учителя гімназії, директора та інспектора різних типів навчальних закладів, активного члена Одеського товариства «Просвіта». Він був одним з ініціаторів відкриття в Одесі навчального закладу, який би працював за американською методикою: діти вчать уроки в класах, а додому вчителі завдань не задають. Він був першим, хто запропонував для фізичного виховання учнів використовувати Сокільську гімнастику, першим, хто заснував сімейно-педагогічний гурток, на засіданнях якого сам виступав з доповідями [160]. Будучи членом педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, він обстоював принципи викладання історії образною, картинною мовою, аніж так, як було на практиці – поверхове ознайомлення учнів з подіями за допомогою невиразних ілюстрацій.

Установлено, що його наукові статті вперше з'явилися на шпальтах часопису Одеської громади «Морем і суходолом», зокрема про подорожі з учнями рідним краєм, про більший ступінь ліричності й драматизму українських дум (на кшталт «Буря на Чорному морі», «Морозенко» та ін.) у порівнянні з російськими билинами, що «забезпечує більший резонанс у душах слухачів» [177].

Інша цікава постать місцево-національного рівня – Артемій Готалов-Готліб – педагог, постійний член «Найвища з заснованих комісія щодо поліпшення школи», професор Одеського університету, один з авторів «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона». Як і решта вищеназваних науковців, він бував за кордоном (Швейцарія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина), де ознайомився із системами освіти. Їх аналіз він висвітлював на сторінках місцевої преси, яка донині майже не зберіглася (рукопис праці Готалова-Готліба «Матеріали для історії народної освіти в Одесі: Історіографічний нарис» зберігається у відділі рукописів Одеської Національної наукової бібліотеки ім. М. Горького). Він також пропонував використовувати в початкових школах Сокільську гімнастику [48].

Узагальнення кращих педагогічних ідей і досвіду названих вище науковців і практиків представлено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Узагальнення педагогічних ідей і досвіду
провідних педагогів ХІХ століття

Автори	Продуктивні ідеї
Костянтин Ушинський	<ul style="list-style-type: none"> - заснував антропологічний підхід; - запропонував критерії відбору змісту навчального матеріалу для початкової школи; - запропонував до навчального плану предмет «рідна мова»; - заклав основи підручникотворення; - розробив звуковий, аналітико-синтетичний метод навчання грамоти; - підготував збірки звукових вправ для підготовки до читання та вправи з підготовки до письма.
Володимир Стоюнін	<ul style="list-style-type: none"> - обґрунтував історико-практичний метод вивчення художніх творів у єдності їх форми та змісту; - запропонував систему письмових робіт з літератури; - розробив новий тип посібників для учителів, які містили теорію літератури та методику її викладання, конкретний критичний аналіз.
Василь Вахтеров	<ul style="list-style-type: none"> - розробив власну концепцію гри; - сприяв відкриттю шкільних бібліотек та хат-читалень; - запропонував запровадження пересувних

	бібліотек.
Петро Каптерев	<ul style="list-style-type: none"> - заснував педагогічну психологію; - увів у педагогіку поняття «педагогічний процес»; - запропонував розрізняти процесуальну й результативну складові процесу навчання.
Дмитро Тихоміров	- запропонував розширити зміст початкової освіти такими навчальними предметами, як природознавство й людинознавство.
Сергій Миропольський	<ul style="list-style-type: none"> - сприяв утвердженню думки про провідне значення освіти для державотворення; - ввів термін «виховуюче навчання»; - розробив власну концепцію народної школи, де поряд із завданнями загального характеру важливе місце посіло гармонійне поєднання практичних і просвітницьких завдань щодо впливу школи на життя, сімейно-громадську сферу та освіти батьків.
Микола Пирогов	<ul style="list-style-type: none"> - запровадив чітку звітність («Циркуляр Одеського навчального округу»); - увів конкурсний прийом на роботу вчителів, обов'язкову педагогічну практику наприкінці навчального року; - надав дозвіл на відкриття перших недільних шкіл.
Микола Корф	<ul style="list-style-type: none"> - створив наукову основу народної школи; - розпочав відкриття земських «народних» і недільних «повторювальних» шкіл; - виступив організатором учительських з'їздів

	<p>як форми підвищення кваліфікації;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розробив організаційні основи школи, яка забезпечувала базові побутові потреби в приміщенні.
Микола Бунаков	<ul style="list-style-type: none"> - увів шкільну публічну звітність; - запропонував соціальні вистави в шкільному театрі.
Христина Алчевська	<ul style="list-style-type: none"> - відкрила недільні школи для старших підлітків і дорослих; - створила на базі школи методичний центр.
Борис Грінченко	<ul style="list-style-type: none"> - ініціював створення національних освітніх організацій; - заснував рукописний журнал для дітей «Квітка».
Тимофій Лубенець	<ul style="list-style-type: none"> - написав 30 підручників для учнів початкових шкіл і методичних посібників для вчителів.
Володимир Фармаковський	<ul style="list-style-type: none"> - запропонував при школах музеї праці, екскурсії на виробництва; - проведення виставок учнівських робіт і свят праці; - ігровий метод «робінзонада».
Дмитро Сигаревич	<ul style="list-style-type: none"> - запропонував для фізичного виховання учнів використовувати Сокільську гімнастику; - заснував сімейно-педагогічний гурток.
Артемій Готалов-Готліб	<ul style="list-style-type: none"> - пропонував використовувати в початкових школах Сокільську гімнастику.

Як бачимо, розвиток початкової освіти в Херсонській губернії упродовж 1803 – 1917 рр. відбувався під впливом і за участю науковців і педагогів-практиків загальноімперського, регіонального й місцевого рівнів,

що й зумовлювало певні особливості в її функціонуванні.

Висновки до розділу 3

У розділі висвітлено особливості функціонування початкової освіти в Херсонській губернії у 1864 – 1917 рр. Проаналізовано змістовно-організаційні перетворення в освіті, висвітлено діяльність земства й діячів освіти – науковців і педагогів-практиків щодо розвитку початкової освіти й організації діяльності навчальних закладів губернії.

Встановлено, що з 1864 р. Херсонське земство розпочало активну діяльність щодо відкриття навчальних закладів початкової освіти в містах і селищах, опікувалося фінансуванням земських шкіл, кадровим і дидактичним забезпеченням; організовувало відкриття шкільних бібліотек і бібліотек-читалень. Значну підтримку земські школи губернії отримували від місцевих діячів і меценатів, що й сприяло народженню тут організаційно-педагогічних новацій (з'їздів, літніх семінарів, тематичних віталень тощо).

З'ясовано, що в 1864 – 1872 рр. у Херсонській губернії продовжився розвиток навчальних закладів для дівчат – відкривались нові училища духовного відомства, єпархіальні училища, приватні пансіони, переважна більшість яких функціонувала у великих містах – Херсоні, Одесі, Миколаєві та Єлисаветграді. Встановлено загальну тенденцію розвитку зазначених навчальних закладів – перетворення за деякий час після відкриття на заклади середньої освіти (переважно гімназії).

Констатовано, що подальший розвиток початкової освіти відбувався в іноземних колоніях. В єврейських колоніях відкривались переважно Талмуд-Тори й хедери, приватні пансіони, розпочалось відкриття казенних училищ (встановлено поодинокі випадки). У 1872 р. національні школи губернії стали підпорядковувались місцевим органам влади й функціонували відповідно до загального положення для парафіяльних училищ у колоніях. Діти вивчали читання, чистопис, перші чотири правила арифметики, церковний спів, Закон Божий, у болгарських школах – російську мову, у

німецьких і єврейських – лише національні мови.

Встановлено, що на території Херсонської губернії було запроваджено новацію в підвищенні кваліфікації учителів – з'їзди (за німецьким досвідом, запропонованим бароном М. Корфом) і тимчасові учительські курси. Саме ці заходи сприяли визначенню юридичного статусу вчителя початкової школи, створенню системи соціального захисту працівників початкової освіти.

Особливостями розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у період 1864 – 1917 рр. визначено: розширення доступності початкової освіти для всіх верств населення; заснування громадських і благодійних товариств, які сприяли розвитку освіти в цілому й у випадках конкретних навчальних закладів і учнів; виникнення імперських наукових установ, які вплинули на розвиток педагогічної теорії; функціонування національних шкіл відповідно до загального положення для парафіяльних училищ у колоніях.

На основі вивчення архівних документів та історико-педагогічних джерел виокремлено продуктивні педагогічні ідеї науковців і практиків XIX ст. (представлено у вигляді узагальненої таблиці) та новаційний досвід у функціонуванні навчальних закладів початкової освіти вказаного періоду. До перспектив подальшого використання організаційно-педагогічних надбань минулого, віднесено: розширення мережі початкових шкіл за рахунок збільшення приватних навчальних закладів і створення пансіонів, збільшення ролі територіальних громад у визначенні варіативного компонента змісту початкової освіти й участі в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні закладів; дотримання критеріїв відбору змісту навчального матеріалу для початкової школи К. Ушинського й повернення назви «рідна мова» (запропоноване ним у XIX ст.); використання історико-практичного методу вивчення художніх творів у єдності їх форми й змісту, запроваджене В. Стоюніним; використання розробленої В. Вахтеровим концепції гри; введення до змісту початкової освіти навчального предмету «людинознавство», запропонованого Д. Тихоміровим; більш активне залучення до освітнього процесу батьків і громадськості (на принципах

С. Миропольського); відкриття «повторювальних» шкіл для дорослих та «просвітніх» шкіл для батьків (на принципах М. Пирогова); запровадження проведення педагогічних з'їздів територіальних громад за методикою М. Корфа й соціальних вистав силами шкільних театрів за методикою М. Бунакова; створення територіальних методичних центрів початкової освіти на кшталт структур, запропонованих Х. Алчевською, налагодження випуску місцевого рукописного дитячого журналу (за методикою Б. Грінченка), організація при початкових школах музеїв праці (сучасних професій) і запровадження щорічних свят праці за методикою В. Фармаковського; запровадження в навчальний процес початкової школи Сокільської гімнастики (відновити практику А. Готліба, Д. Сигаревича та ін.).

Результати експериментальних досліджень цього розділу розкрито в таких публікаціях: 131, 318, 322, 323, 325.

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз розвитку початкової освіти Херсонської губернії у 1803 – 1917 рр. Узагальнення результатів дослідження надало нам підстави для формулювання таких висновків:

1. Недостатня розробленість історико-педагогічного аспекту розвитку початкової освіти в Херсонській губернії, яка, окрім шести повітів (Олександрівського, Єлисаветградського, Ананьївського, Тираспольського, Одеського, Херсонського), включала Миколаївське й Одеське градоначальства та військові губернаторства, зумовила необхідність розгляду значної кількості різнопланових за змістом і жанром джерел. З'ясовано, що питання становлення і розвитку початкової освіти в Херсонській губернії імперськими та радянськими науковцями розглядалися побіжно або в певних аспектах. Відповідно до визначених критеріїв (хронологія, наближеність до проблеми, об'єктивність, інформативність, персоніфікація), у джерельній базі дослідження виділено: офіційні нормативно-правові акти; професійно-педагогічні періодичні видання імперської доби, радянських часів та років незалежності; мемуарна література; праці дослідників-краєзнавців та науковців з історії України; наукові розвідки з історії педагогіки. Базуючись на структурно-функціональному підході, виявлено особливості кожної із зазначених груп джерел і встановлено, що значна частина їх міститься в архівах, збірниках нормативно-правових актів, які виходили в імперську добу та за радянських часів.

Встановлено, що період 1803 – 1917 рр. – один із найважливіших в історії розбудови початкової освіти не лише в Херсонській губернії – найбільшій з-поміж європейських губерній імперії, а й в Україні. У цей час проводились шкільні реформи, робилися перші кроки щодо заміни станової школи всестановою, діяльність органів місцевого самоврядування сприяла зрушенням у шкільній справі, розширювалася мережа початкових шкіл,

з'являлися нові типи початкових навчальних закладів, для жінок і нацменшин зокрема.

Основними чинниками реформування змісту й організації навчання були зовнішні: суспільно-політична ситуація, державна освітня політика, фінансові; внутрішні: організаційно-педагогічні умови, персоніфікація впливів, підтримка місцевих громад.

Методологічним підґрунтям дослідження визначено: вихідні положення про визнання всезагальної значущості педагогічної теорії та практики кожної нації, народу та етносу; наукові підходи – системний (вивчення структурних і змістовних складових початкової освіти, її функцій і властивостей), комплексний (урахування соціально-економічної, політичної ситуації), культурологічний (розгляд дитини як суб'єкта культури свого народу), конкретно-історичний (аналіз процесів у конкретно-історичному контексті і хронологічній послідовності); принципи (об'єктивності, достовірності, науковості, цілісності, всебічності, єдності історичного і логічного, багатофакторності, єдності теорії та практики); методи (загальнонаукові і конкретно-наукові), способи роботи з інформацією.

2. У контексті історико-педагогічних подій вказаного хронологічного проміжку початкову освіту визначено як систему освітньо-культурних установ і закладів, у яких діти й дорослі мали змогу отримати «корисні знання», здобути базові когнітивні вміння (читати, писати, рахувати), сформувані уявлення про моральні поняття та релігійні вірування. Вважалося, що початкова освіта – це соціокультурний феномен, важливий державний інститут, призначенням якого було передавання накопичених знань.

З'ясовано, що розвиток початкової освіти в губернії здійснювався поетапно, відображаючи загальну специфіку цього процесу: у першій половині ХІХ ст. – поступове відкриття закладів початкової освіти різних типів; 60-ті рр. – початок ХХ ст. – створення нормативно-правової бази початкової освіти, накопичення досвіду функціонування шкіл, становлення

жіночої початкової освіти. З урахуванням специфіки об'єкта дослідження обґрунтовано авторську періодизацію розвитку початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 рр.: I період – *становлення* державної системи освіти (1803 – 1832); II період – *аккумуляційний* (1832 – 1864); III період – *реформаторський* (1864 – 1896); IV період – *перетворювальний* (1896 – 1917).

3. Початкову освіту в Херсонській губернії в період 1803 – 1864 рр. можна було здобути в церковно-парафіяльних сільських школах (дітей навчали читати, писати, простих арифметичних дій та основ православної віри); парафіяльних училищах (дітей вчили читанню, письму, каліграфії, чотирьом арифметичним діям, початкам російської граматики, короткому катехізису і церковному співу та ін.); народних школах (єдині для дітей усіх станів, де навчали читанню, письму, чотирьом діям арифметики, Закону Божому), школах грамоти (початкові школи, у яких давалися ази грамотності), недільних школах для дорослих (навчали елементарної грамоти), повітових училищах (в однорічних навчали дітей нижчих соціальних станів з міського населення чотирьом правилам арифметики, читанню, правопису і Закону Божому; у дво/трирічних навчали дітей середніх станів чотирьом правилам арифметики, читанню, правопису, Закону Божому, геометрії, географії, історії); гімназіях і прогімназіях (для дітей дворян і чиновників, де відтворювався повний семирічний курс навчання (початкова освіта охоплювала I-IV класи, учні вивчали Закон Божий, мови (російську, французьку, німецьку), математику, географію, чистописання, малювання й креслення); національних школах (відповідний рівень початкової освіти до національних традицій); військових навчальних закладах; приватних освітніх закладах та благодійних навчально-виховних закладах. Діти заможних верств населення отримували початкову освіту з допомогою гувернерів і домашніх учителів.

У 1864 – 1917 рр. початкова освіта в Херсонській губернії реалізовувалася такими навчальними закладами: церковно-парафіяльні

школи, єпархіальні школи, школи грамоти, земські школи, початкові училища, народні училища, національні школи, гімназії (1–4клас) і прогімназії, приватні, військові навчальні заклади.

4. Висвітлено внесок провідних науковців, педагогів, діяльність яких була пов'язана з функціонуванням початкової освіти в Херсонській губернії у 1803 – 1917 рр., у розвиток теорії та практики. Особливу увагу приділено педагогічним ідеям Х. Алчевської, М. Бунакова, М. Корфа, Т. Лубенця, С. Миропольського, М. Пирогова, К. Ушинського, В. Фармаковського. Вивчення праць названих авторів надало можливість виокремити такий конструктив: створення наукової основи народної школи; запровадження чіткої звітності навчальних закладів, яка мала бути доступною суспільству через друк на сторінках Циркуляра; уведення конкурсного прийому на роботу вчителів та обов'язкової педагогічної практики наприкінці навчального року; відкриття шкіл для дорослих; запровадження «повторювальних» шкіл; проведення соціальних вистав у шкільному театрі; створення національних освітніх організацій; започаткування при школах музеїв праці, організація екскурсій на виробництва; проведення виставок учнівських робіт і свят праці; використання ігрового методу «робінзонада».

Виявлено продуктивні ідеї історико-педагогічного досвіду становлення і розвитку початкової освіти Херсонської губернії 1803 – 1917 рр., які доцільно врахувати в сучасному реформуванні системи національної освіти: зміни соціально-економічних, політичних умов життя суспільства і їхнього впливу на розвиток освіти (створення різних типів початкових шкіл, приватних зокрема); урахування регіональних особливостей; визначальна роль економічного забезпечення будь-яких трансформацій в освіті (меценатство, благодійні фонди); активна участь громади у функціонуванні навчальних закладів (створення нових громадсько-педагогічних рухів); усвідомлення педагогами історичних закономірностей розвитку освіти (викладання спецкурсів з історії педагогіки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Вибірковий метод в історико-педагогічному дослідженні. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка*. Луганськ, 2003. № 4. С. 6–14.
2. Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. Николаев: Изд-во Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901. С. 107.
3. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX века). СПб: Тип-ия О. Богдановой, 1912. 346 с.
4. Алчевская Х. Книга для взрослых. Москва: изд-во. И.Д. Сытина. 1916.
5. Анисов М. И. Основне требования к анализу историко-педагогических источников: учебное пособие. Москва: Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской., 1975. 52 с.
6. Антология педагогической мысли в России первой половины XIX века (до реформы 60-х гг.) / сост. П. А. Лебедев. Москва: Педагогика, 1987. 558 с.
7. Антология педагогической мысли России XVIII века. Москва: Педагогика, 1985. 479 с.
8. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века / сост. П. А. Лебедев; АПН СССР. Москва: Педагогика, 1990. 603 с.
9. Арш Г. А. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX вв. *Советская этнография*. 1969. № 3. С. 85–95.
10. Аттестаты про окончание училищ *ДАХО* (Державний архів Херсонської області). Ф. 21. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4, 27, 28, 25.
11. Афанасьев-Чужбинский О. С. Подорож у Південну Росію. Дніпропетровськ, 2004. 469 с.

12. Бабіна О. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 199 с.
13. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев, 1889. 24 с.
14. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю): перші ростки її культурного розвитку. Херсон, 1920. 478 с.
15. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі. Запоріжжя: Просвіта, 2004. 324 с.
16. Беренштейн С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса, 1881.
17. Бим-Бад Б. М. Очерки по истории и теории педагогики. Москва: УРАО, 2003. 141 с.
18. Бититок В. Из истории женского образования в России. *Образование*. 1896. № 10. С. 51–52.
19. Бобришев С. Методологія історико-педагогічного дослідження розвитку педагогічного знання: автореф. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Волгоградський державний педагогічний університет. 2007.
20. Борисенко В. И. Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х – 90-х годах ХІХ в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Киев, 1976.
21. Борисов Н. К вопросу о влиянии занятия, экономического положения и грамотности сельского населения на некоторые стороны начального народного образования. Александрия, 1899.
22. Бунаков Н. Ф. Моя жизнь, в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной. 1837–1905. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная Польза», 1909. Ч. 4. 364 с.
23. Бунаков Н. Ф. Сельская школа и народная жизнь: наблюдения и заметки сельского учителя.. Санкт-Петербург, 1906. 229 с.

24. Бунаков Н. Ф. Школьное дело: учебный материал, проработанный на учительских съездах и курсах за 30 лет (1872–1902 г.). 3-е изд., значит. переработ. Санкт-Петербург: Гутзац, 1906. 231 с.
25. Васильев К. И. Работа с архивным материалом. Методы педагогического исследования / под ред. В. И. Журавлева. Москва: Просвещение, 1972. 159 с.
26. Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения / Отв. ред. М. Н. Скаткин. Москва: Педагогика, 1987. 400 с.
27. Вахтеров В. П. Нравственное воспитание и начальная школа. Москва: Русская мысль, 1901. 242 с.
28. Вахтеров В. П. Спорные вопросы образования. Москва: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1907. 61 с.
29. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
30. Велицин А. А. Немецкие колонии на Юге России. *Русский вестник*. 1890. № 2. С. 257–299.
31. Вессель Н. Х. Начальное образование и народные училища в Западной Европе и России. *Русская школа*. 1890. № 9/10. С. 46–49.
32. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст.: навчальний посібник. Херсон: Айлант, 2003. 160 с.
33. Вожегова Т. Проблема індивідуалізації і диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці 50 – 90-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2008. 20 с.
34. Волженский С. Народное образование в России. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Эттингера, 1872. 44 с.
35. Воспоминания и дневники XVIII–XX вв.: указатель рукописей / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Отд. рукописей ; сост. Л. П. Балашова и др. Москва: Книга, 1976. 621 с.

36. Воспоминания Министра народного просвещения графа И. И. Толстого. 31 октября 1905 г. – 24 апреля 1906 г. / сост. Л. И. Толстая. Москва, 1997. 336 с.
37. Всеобщее образование в России: сб. статей / Л. Н. Блинов, Н. П. Богданов, Н. Ф. Бунаков и др. Москва, 1902.
38. Галузинський, В. М. Педагогіка: теорія та історія: навч. посібник для студ. внз / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. Київ: Вища школа, 1995. 237 с.
39. Ганелин Ш. И. История педагогики и современность. Ленинград: Мысль, 1970. 349 с.
40. Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 года. Москва: Изд-во МГУ, 1957. 264 с.
41. Гартвиг А. Школьная реформа снизу. Москва: Издание Т-ва И. Д. Сытина. 1908. 201 с.
42. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русск. Типо-лит., 1890. 122 с.
43. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / Патріція Герлігі. Київ: Критика, 1999. 383 с.
44. Головнин А. В. Записки для немногих. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2004. 576 с.
45. Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя, 2012. Вип. 26. С. 30–37. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2012_26/files/P2612_30.pdf (дата звернення 14.03.2017).
46. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
47. Горбунов П. Классические гимназии и прогимназии. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1887. 130 с.

48. Готлиб А. Г. Физическое воспитание в средней школе по сокольской системе. Кишинёв: Типография Бессарабского губернского правления, 1909. 27 с.

49. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст. – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. Київ, 2002. 20 с.

50. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. Москва: Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1900. 587 с.

51. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: А.П.Н., 2002. 224 с.

52. Дальман С. В. Развитие системы управления народным образованием в России во второй половине XIX века. Санкт-Петербург: Нестор, 2007. 296 с.

53. Дедлов В. Переселенцы и новые места. Путевые заметки. Санкт-Петербург: М. М. Ледерле и К°, 1894. 201 с.

54. Дело об аренде дома, находящегося в ограде Греко-Софиевской церкви, для уездного и городского духовного училища. 14.10.1817–23.08.1818. ДАХО (Державний архів Херсонської області). Ф. 207. Оп. 1. Д. 1253. Арк. 1–9.

55. Демков М. И. Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды. Москва: Изд. А. Д. Ступина, 1912. 184 с.

56. Денисюк Т. Ф. Історіографічний аналіз розвитку змісту початкової освіти України у 50–90-х роках XX ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1110/1/06dtfrou.pdf> (дата звернення 21.10.2018).

57. Департамент общих дел Министерства народного образования, 1880 – 1917 рр. РГИА (Российский государственный исторический архив) Ф. 740. Оп. 1. Д. 345. Арк. 212.

58. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». Київ: Райдуга, 1994. 61 с.
59. Державний стандарт початкової загальної освіти. URL: <http://uazakon.com/big/text1266/pg1.htm> (дата звернення 4.11.2017).
60. Джурицкий А. Н. История образования и педагогической мысли. Москва: Владос-ПРЕСС, 2003. 350 с.
61. Дмитренко С. М. Громадсьео-просвітницька діяльність української інтелегенції в Лівобережній Україні другої половини ХІХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. 17 с.
62. Днепров Э. Д. Российское образование в ХІХ – начале ХХ века: в 2-х т. Т. 2. Становление и развитие системы российского образования (историко-статистический анализ). Москва: Мариос, 2011. 672 с.
63. Добровольська В. А. Виховання дівчат у початкових і середніх школах Півдня України в другій половині ХІХ – па початку ХХ століття. *Таврійський вісник освіти: науково-методичний журнал*. Херсон, 2007. № 1 (17). С. 12–21.
64. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 17 с.
65. Довідки про територіальні зміни в Херсонській губернії. *Державний архів Херсонської області*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1 – 21.
66. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825. Москва: Наука, 1970. 383 с.
67. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. Москва, 1981. 215 с.
68. Еврейское население на Николаевщине: сборник документов и материалов / ред. П. Н. Тригуб. Николаев: Атолл, 2004. Т.1. С. 115–118.

69. Егоров С. Ф. Теоретические проблемы содержания школьного образования в педагогике России конца XIX – начала XX века. Москва: Просвещение, 1978. 102 с.
70. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
71. Євдотюк А. В. Синергетичні засади моделювання освітніх систем : автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Соціальна філософія та філософія історії» / А. В. Євдотюк. Київ. 2002. 20с.
72. Жуков Н. Заметки в пути на Южный берег Крыма. Санкт-Петербург: Печатня В. Головина, 1865. 83 с.
73. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. Москва: Педагогика, 1978. 160 с.
74. Журнал приёма в Бериславскую гимназию М.Д. Парамоновой (1906 – 1916). *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 2. 188 арк.
75. Журнал четвертных оценок успеваемости учащихся 1-4 классов (*Державний архів Херсонської області*). Ф. 193. Оп. 1. Спр. 8 (1902). 31 арк.
76. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти. *Світло*. 1911. № 1.
77. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Одесса, 1922. Ч. 1 100 с.
78. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський інститут управління. Черкаси, 2002. 201 с.
79. Звіт фінансово-господарської і навчально-виховної діяльності училища та статичні звіти про кількість і успішність учнів на 1908–1909 роки, 1908 р. *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 18. Бериславська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1905–1912 рр. Оп. 1. Спр. 2. 50 арк.

80. Звягинцев Е. А. Народная жизнь и школа. Москва, 1912–1913. Вып. 1. 130 с.
81. Зеленицкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. *Вестник имп. Русского географического общества*. 1857. Ч. 21, кн.6, отд. 2. С. 200–277.
82. Земская хроника: обозрение деятельности земск. учреждений по нар. образованию. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1896. 24 с.
83. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев / подгот. текста, вступ. статья, коммент. М. Э. Кавуна; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. Днепропетровск: Герда, 2011. XXVIII, 394 с.
84. Иванов С. В. Об источниках научно-педагогического исследования. Воронеж, 1966. 250 с.
85. Иванович В. Народное образование в России по последним данным. *Вестник образования*. 1906. №6. С. 94.
86. Из пережитого. Записки барона Н. А. Корфа. *Русская старина*. 1884. № 41. С. 548–574.
87. Ильина Т. А. Педагогика: общие основы педагогики. Москва: Просвещение, 1968. 570 с.
88. Ильминский Н. Беседы о народной школе. Санкт-Петербург: Синодальная тип., 1889. 40 с.
89. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы: в 3 т. Херсон: Издание Херсонской Губернской Земской Управы, 1906. Т. 3. С. 85.
90. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века: учебное пособие для пед. учебных заведений / под ред. А. И. Пискунова. 3-е изд. Москва: Сфера, 2009. 496 с.

91. История педагогики: учебное пособие для студентов пед. институтов / под ред. М. Ф. Шабаевой и др. Москва: Просвещение, 1982. 462 с.

92. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления: краткий историко-экономический очерк города Херсона / сост. Д. Н. Горловский. Херсон, 1896. С. 124.

93. Історія міст Української РСР. Херсонська область / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) та ін.. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. 687 с.

94. Історія педагогіки / за ред. М. С. Гриценка. Київ: Вища школа, 1973. 447 с.

95. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). Москва: Наука, 1976. 307 с.

96. Казас І. І. Общие заметки о караимах. *Караимская жизнь*. 1911. Кн. 3/4. С. 37–72.

97. Календарь и справочная книга г. Николаева на 1883 г. С прил. Плана г. Николаева / сост. В. И. Ильин. Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1883. 168 с.

98. Каменев С. А. Церковь и просвещение в России. Москва: Безбожник, 1929. 162 с.

99. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Документи про відкриття і фінансування навчальних та благодійницьких закладів, лікувальних установ, звіти про їх діяльність. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 10.

100. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Накази і розпорядження градоначальника про відкриття типографій, літографій, книгарень, накладання арештів на заборонену літературу, про видачу дозволів на видавництво газет, улаштування вистав, музичних і літературних

вечорів, лекцій. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 229. Оп.1. Спр. 65. 129 арк.

101. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. *Державний архів Одеської області*. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 385. Арк. 4-20.

102. Каменева Т. Н. Типографія на левобережжє України. *400 лет русского книгопечатания: в 2 т. / редколлегия М. П. Ким и др.* Москва: Наука, 1964. Т.1: Русское книгопечатание до 1917 года, 1564–1917. С. 221–224.

103. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Под ред. А. М. Арсеньева. Москва: Педагогика, 1982. С. 704

104. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. Петроград: Земля, 1915. 699 с.

105. Каптерев П. Ф. Педагогический процесс. Санкт-Петербург: Типо-литогр. Б. М. Вольфа, 1905. 138 с.

106. Карвовский М. Краткая история Херсонского духовного училища. По поводу столетнего юбилея, 1818–1918 гг. Херсон: Тип. Губернского Правления, 1918. 32 с.

107. Карпова А. В. Херсонська губернія в архівних документах (Структура управління. Архівні фонди. Персоналії) URL: <http://www.arches.gov.ua/Publicat/References/Karпова.php> (дата звернення 25.02.2019).

108. Катък А. Записки караимского школьника. *Караимская жизнь*. 1911. Кн. 5/6. С. 34–35.

109. Катък А. I. Учитель. *Караимская жизнь*. 1912. Кн. 8/9. С. 38–57.

110. Клаус А. Наши колонии. Санкт-Петербург, 1869.

111. Клепко С. Ф. Філософія освіти як управління репрезентацією знань. *Постметодика*. 2011. № 6. С. 2–10.

112. Книги протоколов педагогических советов Бериславского высшего начального училища (1900 – 1902), *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 1. 85 арк.

113. Книги протоколов педагогических советов Бериславского высшего начального училища (1901 – 1904). *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 7. 185 арк.
114. Книги протоколов педагогических советов Бериславского высшего начального училища (1904 – 1906). *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 9. 120 арк.
115. Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века): монография: в 3 кн. Кн. 1: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. Николаев: Тетра, 2000. 235 с.
116. Коваленко І.І., Бідюк П.І., Гожий О.П. Вступ до системного аналізу: навчальний посібник. Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2004. 148 с.
117. Кондрацька Л. А. Українське мистецтво у полікультурному просторі: навчальний посібник / за ред. О. П. Рудницької. Київ: ЕксОб, 2000. 208 с.
118. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаетова М. Ф. История педагогики. Москва: Просвещение, 1982. 447 с.
119. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. Москва: Учпедгиз, 1953. 272 с.
120. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: А. А. Тандем, 2010. 596 с.
121. Корф Н. А. Земский вопрос (о народном образовании). Санкт-Петербург: Типография А. Головачова, 1867. 64 с.
122. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы: в 2 т. Москва: Типография А. Клейн, 1882. Т. 1. 409 с.
123. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы: в 2 т. Москва: Типография А. Клейн 1886. Т. 2. 104 с.
124. Корф Н. А. Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Санкт-Петербург: Типография М. А. Хана, 1870. 283 с.

125. Краевский В. В. Методология педагогики: пособие для педагогов-исследователей. Чебоксары: Чуваш. ун-т, 2001. 244 с.
126. Краткий обзор внешкольного образования в Херсонской губернии за 1914 год. Херсон: Типо-лит. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1916. 44 с.
127. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1913 год. Херсон: Типо-лит. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1915. 259 с.
128. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. Херсон: Изд. Херсон. губерн. зем. управы, 1902. 90 с.
129. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2003. 192 с.
130. Кузьменко Ю. В. Розвиток початкової освіти в Україні: нормативно-правові засади. Наукова скарбниця освіти Донеччини: науково-методичний журнал / редкол. Вакуленко В. М. (голов. ред.) та ін. Словянськ, 2018. № 2. С. 34–37.
131. Кузьменко Ю. В., Щетина Т. П. Результати реформування системи початкової освіти Херсонської губернії (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*: науково-методичний журнал / редкол.: Вакуленко В. М. (голов. ред.) та ін. Словянськ, 2018. № 2. С. 6–10.
132. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. Челябинск: Южно-Уральское кн. изд-во, 1971. 280 с.
133. Куломзина А. Н. Доступность начальной школы в России. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаум, 1904. 149 с.
134. Латышина Д. И. История педагогики: воспитание и образование в России (X – нач. XX в.): учебное пособие. Москва: Форум, 1998. 584 с.
135. Левассер Э. Народное образование в цивилизованных странах / за ред. Г. Фальбока и В. Чарнолуцкого. СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1898. 263 с.

136. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. Москва: Педагогика, 1981. 188 с.
137. Лернер О. Евреи в Новороссийском крае: исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. Одесса: Тип. Г. М. Левинсона, 1901. 249 с.
138. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя: Тандем-У, 2004. 400 с.
139. Лиман І. Становлення мережі духовних навчальних закладів і проблеми освіти священно- та церковнослужителів і їхніх дітей на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття*. Запоріжжя: Тандем-У, 2008. Вип. 9. С. 148–161.
140. Лист попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогову від 13 жовтня 1859 р. міністру народної освіти про відкриття недільної школи в Києві. *ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ)*. Ф.707. Оп. 25. Спр. 352. Арк. 11.
141. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1865–1880 гг.). Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4. 647 с.
142. Лубенец Т. Программы предметов, преподаваемых в одноклассных и двухклассных народных училищах и занятий в детских садах, с приложением списков вещей, наглядных пособий и учебных книг, необходимых для оборудования училищ, ремесленных отделений и детских садов. Киев: Типо-лит. Р. Френкеля, 1911. 107 с.
143. Лубенец Т. Педагогические беседы. Санкт-Петербург. 1913.
144. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1848. Т. 2, отд. 1. С. 331, 333, 339, 346–347.

145. Лях Г. Р., Рижкова М. С. Лекції з історії педагогіки України (XIX – початок XX сторіччя): навчальний посібник. Слов'янськ: СДПУ, 2011. 115 с.
146. Макарова П. А. Начальные школы в период между двумя революциями (1905–1907 гг. и февральской 1917 г.): дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1953. 280 с.
147. Маркевич А. И. История Малороссии: в 5 т. / Николай Маркевич. Москва : Тип. Августа Семена, 1842 – 1843. Т. 1 . 1842. 387 с.
148. Маслов В. По вопросу об училищах для девиц духовного звани. *Дух христианина*. 1864. № 11. С. 71–84.
149. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург: Тип. Калиновского, 1863. Ч. 2. 1022 с.
150. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде. Обзор деятельности Земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени 1865–1874 гг. Херсон: Изд. Херсонского уездного земства, 1875. 217 с.
151. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
152. Мединський Є. М. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Київ: Радянська школа, 1938. 463 с.
153. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 20 с.
154. Миколаївський комітет народних читань. Звіти про діяльність комітету. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 10-15.
155. Миколаївський комітет народних читань. Списки тем лекцій, афіші читань. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 6.

156. Миропольский С. И. Дидактические очерки: ученик и воспитывающее обучение в родной школе. Санкт-Петербург, 1890. С. 115.
157. Миропольский С. И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. 2-е изд. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1910. 224 с.
158. Миропольский С. И. План и основы устройства нашей народной школы. Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1875. 221 с.
159. Миропольский С. И. Школа и государство: Обязательность обучения в России: (ист. этюд). Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1910. 227 с.
160. Мисичко А. І. Товариство «Українська хата» в Одесі. *Записки історичного факультету*. Одеса, 1998. Вип. 7. С. 95–99.
161. Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 г. Одесса: Типография Л. Нитче, 1857. 200 с.
162. Міжнародна стандартна класифікація освіти. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури, 1997.
163. Мінць М. О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861 – 1917рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2007. 256 с.
164. Морошкин М. Иезуиты в России. Ч.1. Санкт-Петербург, 1867. 501 с.
165. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона. *Записки Одесского общества истории и древности*. Одесса, 1879. Т. 11. С. 324–388.
166. Мусин-Пушкин А. А. Н. И. Пирогов, как педагог. Петроград: Тип-ия Главного управления уделов, 1917. 82 с.
167. Мусин-Пушкин А. А. Некоторые общие соображения по вопросу о задачах низшего, среднего и высшего образования. Санкт-Петербург: Тип-ия Главного управления уделов, 1914. 28 с.

168. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса: Тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.

169. Накази Головного управління торгівельного мореплавства і портів, протоколи засідання попечительського комітету та звіт про діяльність школи, 1904 – 1905 рр. *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 213. Олешківська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1904 – 1923 рр. Оп. 1. Спр. 1. 193 арк.

170. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1880 году. Елисаветград: Тип. Елисаветград. уезд. земства, 1881. 68 с.

171. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. / сост. Н. В. Чехов. Москва: Польза, 1912. 224 с.

172. Начальное народное образование в России: в 4 т. / под ред. Г. А. Фальборка, В. И. Чарнолуского. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Народная польза», 1900. Т. 1: Статистические таблицы по уездам, городским поселениям и селениям империи. 407 с.

173. Начальное народное образование. *Энциклопедический словарь / Брокгаузь Ф. А., Ефронь И. А.* Санкт-Петербург, 1897. Т. XXа. 1870 с.

174. Никитин В. Н. Евреи земледельцы: Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней, 1807–1887. Санкт-Петербург: Тип. газеты "Новости", 1887. XIV, 692 с.

175. Николаеву 200 лет, 1789–1989: сборник документов и материалов / Глав. арх. управ. при Совете Министров УССР ; ред. В. И. Матвеев ; сост. И. А. Быченков. Киев: Наукова думка, 1989. 397 с.

176. Новобузька учительська семінарія. Листування з Херсонською земською управою про призначення стипендій. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 137. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 25.

177. О діяльності одеської громади «По морю и суше». *ДАОО (Державний архів Одеської області)*. Ф. 45. Опис 11. Спр. 26. Арк. 93–96.

178. О мерах к развитию народного образования. *Юг*. 1899. 19 октября.

179. О Положении о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения*. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1876. Т. 3. 1528 с.

180. О постройке в Херсоне дома для училища для детей канцелярских служителей и о проч. *ДАОО(Державний архів Одеської області)*. Ф. 1. Оп. 191. Л. 78 об.: Д. 12 (1837 г.). 60 л.

181. О предоставлении учителям открываемой в Херсоне учительской семинарии квартир в свободных флигелях крепости. *ДАОО(Державний архів Одеської області)*. Ф. 1. Оп. 147. Л. 72 об. Д. 80 (1872 г.).

182. О статуте, штатах училищ для детей нуждающихся канцелярских служителей. *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1293. Арк. 1, 4, 6, 8, 13.

183. Об открытии в г. Херсоне женской гимназии. *ДАОО(Державний архів Одеської області)*. Ф. 1. Оп. 196. Л. 66 об.: Д. 798 (1858 г.). 7 арк. [Дело не сохранилось].

184. Об отпуске добавочного содержания на 1858 и 1859 года для Херсонской еврейской талмуд-торы из тамошнего коробочного сбора по ходатайству купца Гримберга. *ДАОО (Державний архів Одеської області)*. Ф. 1. Оп. 198. Л. 35: Д. 442 (1860 г.). 10 арк.

185. Об отпуске из Херсонского коробочного сбора 1500 р. на исправление талмуд-торы в г. Херсоне). *ДАОО(Державний архів Одеської області)*. Ф. 1. Оп. 16. Д. 84 (1866 г.). 7 арк.

186. Обзор деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 1865–1895 годы. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1896. 19 с.

187. Обзор Херсонской губернии за 1897 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского Губернатора. Херсон, 1898. С. 63.

188. Обухов А. М. Ближайшие практические вопросы народного образования в России. Москва: Типография Вильде, 1910. 208 с.

189. Ольденбург Ф. Ф. Заметки по статистике начального образования в России. Санкт-Петербург, 1898.
190. Ольденбург Ф. Ф. Народные школы Европейской России в 1892–93 году. Санкт-Петербург, 1896.
191. Онищук В. Проведения дидактичного експеримент. Москва. Педагогика. 1960.
192. Ососков А. В. Съезд народных учителей дореволюционной России, (дек. 1913 – янв. 1914 гг.). *Народное образование*. 1960. № 7. С. 112–113.
193. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917). Москва: Просвещение, 1982. 208 с.
194. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, XVIII – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. Москва: Педагогика, 1973. 608 с.
195. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. Москва: Педагогика, 1976. 600 с.
196. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, конец XIX – начало XX в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. Москва: Педагогика, 1991. 448 с.
197. Паспорт еврейских колоний Херсонского уезда. *ДАХО*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 841. Арк. 5-8.
198. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2003. 528 с.
199. Педагогічний словник / за редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченко М. Д. Київ: Педагогічна думка, 2001. 514 с.
200. Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: доклады. Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1911. 826 с.

201. Переписка о частном женском образовании. *ЦДІА України*. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6516. 14 арк.
202. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.): забутий світ. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2014. 576 с.
203. Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона. Херсон: Вирлич М.А., 2002. 196 с.
204. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. Москва: АПН РСФСР, 1952. 752 с.
205. Пирогов Н. И. О воскресных школах. *Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения*. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1953. С. 307–309.
206. Пирогов Н. И. Школа и жизнь. *Сочинения Н. И. Пирогова*. Санкт-Петербург: Тип-я М. М. Стасюлевича, 1900. Т. 1. С. 280–295.
207. Пискунов А. И. История педагогики с XVII в. до середины ХХ в.: учебное пособие для педагогических университетов / под ред. А. И. Пискунова. Москва: Сфера, 1997. 304 с.
208. Підласий І. П. Спільна дія. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 224 с.
209. Побірченко Н. С. Питання націоналізації освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): монографія. Київ: Науковий світ, 2002. 331 с.
210. Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг.: по материалам Государственного архива Одесской области. *Вісник Одеського національного університету*. Одесса, 2007. Том 12, вип. 4: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 29–95.
211. Полное собрание законов Российской Империи. Санкт-Петербург, 1802–1803. Собрание 1. Т. 27 (1830). №№ 20597–20598.
212. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Собрание 1. Т. 28. № 21501.
213. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Собрание 2. Т. 3. № 2502. С. 1097–1127.

214. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1867. Собрание 1. Т. 34. Отд. 2. № 41472.

215. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. Собрание 3. Т. 24. Отд. 1. №№ 23839–25604. С. 1208.

216. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1886. Собрание 3. Т. 2. №№ 586–1292. С. 260–261.

217. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1897. Собрание 3. Т. 13. №№ 9217–10232. С. 388–389.

218. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Собрание 1. 1649–1825 гг. Т. 23. №17006.

219. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1875. Собрание 2. Т. 47. Отд. 2. №№ 51052–51723. С. 397.

220. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1878. Собрание 2. Т. 51. Отд. 1. №№ 55436–56149. С. 56–57.

221. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. Собрание 2. Т. 42. Отд. 1. №№ 44078–44894. С. 326.

222. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1874. Собрание 2. Т. 46. Отд. 2. №№ 49763–50382. С. 668.

223. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. Собрание 2. Т. 49. Отд. 1. №№ 52982–53684. С. 377–378.

224. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1878. Собрание 2. Т. 20. Отд. 2. №№15152. С. 215, 538–539.

225. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – Т. XXII (1784 – 1788). СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. С. 647–648.

226. Полное собрание Законов Российской империи: 1802–1803. О заведении в семинариях обучения медицинским наукам. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27. № 20334; № 20346. С. 204–205.

227. Положение о губернских и уездных земских учпеждениях. Санкт-Петербург, 1886. 56 с.

228. Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения. *Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения* / сост. М. Родевич. Санкт-Петербург, 1884. С. 48–50.

229. Положение о начальных народных училищах 1864 г. Санкт-Петербург, 1864. 37 с.

230. Положення, звіт про навчальну діяльність трирозрядних морехідних класів та листування з Міністерством фінансів, губернським з військового обов'язку присутності про надання свідоцтва на відстрочення від військового обов'язку; виділення коштів на утримання морехідних класів, 1879 р. *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості. 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 6. 83 арк.

231. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. *Историк-марксист*. 941. № 5. С. 30–46.

232. Правила для учеников гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. Казань: Университетская тип., 1874. С. 14–19.

233. Преображенский А. Историческая записка Херсонской Мариинской женской гимназии с 1867 г. по 1-ое января 1881 г. Херсон, 1881.
234. Про освіту: Закон України. Київ: Генеза, 1996. 36 с.
235. Пушкарев Л. Н. Классификация письменных источников по отечественной истории. Москва: Наука, 1975. 281 с.
236. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода. *Актуальные вопросы историографии*: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. Москва: Изд. АПН СССР, 1986. С. 87–107.
237. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики*: сб. науч. трудов / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. Москва, 1989. С. 85–98.
238. Рафальский О. Національні меншини в Україні: історіографічний нарис. Київ: Полнос, 2000. 447 с.
239. Рачинский С. Заметки о сельских школах. Санкт-Петербург: Синод. тип., 1883. 123 с.
240. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Москва: Госстатиздат, 1956. 352 с.
241. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902). Санкт-Петербург: Министерство Народного Просвещения, 1902. 785 с.
242. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1912. Т. 1. 240 с.
243. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / редколегія: М. Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н. П. Калениченко (заст. відп. редактора), С. У. Гончаренко та ін. Київ: Радянська школа, 1991. 381 с.

244. Ромашков Д. Различные типы школ и образования, получаемого в них современными русскими людьми. Москва: Тип. И. Ефимова, 1898. 211 с.
245. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Криворіз. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2001. 20 с.
246. Савченко О. Я. Реформування змісту початкової. *Початкова школа*. 1996. № 1. С. 4–8.
247. Сводъ узаконеній о женскихъ институтахъ вѣдомства учреждений императрицы Маріи. Санкт-Петербург, 1903. 382 с.
248. Сирополко С. Земство и народно-библиотечное дело. *Школа и жизнь*. 1914. № 1. С. 10.
249. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания за 1900–1914 года. Херсон, 1918. 1249 с.
250. Сирополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
251. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: Тип-ия Л. Нитче, 1850. 364 с.
252. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 1/2. Одесса, 1836–1838. 289 с.
253. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. 70 с.
254. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса, 1837. 296 с.
255. Скальковский А. А. Херсон с 1774 до 1794 года. Санкт-Петербург, 1836. 77 с.
256. Скороход О. Херсон: учора та сьогодні: збірник очерків. Херсон: Наддніпряночка, 2008. 252 с.
257. Слюсаренко Н. В. Народна освіта в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія*.

Каховка: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (16–17 вересня 2016 р.) / упоряд. М. В. Гончар. Каховка; Херсон: Гілея, 2016. С. 141–143.

258. Смелзер Н. Социология / Под ред. В. А. Ядова. Москва: Феникс, 1994. 688 с.
259. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. Москва: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1956. 312 с.
260. Смолянинов К. История Одессы. Одесса, 1853. 239 с.
261. Сперанский Н. Борьба за школу: из прошлого и настоящего на Западе и в России. Москва: М. и С. Сабашниковы, 1910. 238 с.
262. Списки й відомості про навчальні заклади і про склад учнів та учителів, 1911 р. *ДАОО (Державний архів Одеської області)*. Ф. 42: Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 1407. 345 арк.
263. Список болгарских, немецких колоний Херсонской губернии. *ДАХО*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 782. 36 арк.
264. Список неселенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Издание Губернского статистического комитета. Херсон, 1896. 480 с.
265. Стемпковский И. А. О трудах дюка де Ришелье по части управления в полуденной России. Одесса, 1877.
266. Стоюнин В. Избранные педагогические сочинения. Москва: Изд-во. «Педагогика». 1991. 366с.
267. Стоюнин В. Педагогические сочинения. Санкт-Петербург: Тип. учил. глухонемых. 1892. 650 с.
268. Струнина Л. Первые воскресные школы в Киеве. *Киевская старина*. Киев, 1889. № 5. С. 290–292.
269. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1864. Т. 121.

270. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н., 2003. С. 26–35.

271. Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: матеріали наук. конф. до 145-річчя з дня народження Бориса Грінченка/ Луганський нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ: СПД Резніков В. С., 2008. 353 с.

272. Терещук Г. Основи педагогічних досліджень. Ольштин: WSiE TWP, 2010. 326 с.

273. Тимченко А.А., Задоя Є.С. Основні методи, принципи та етапи технології історико-педагогічного дослідження. Вестник. Наука и практика. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://xn--e1aaifpcds8ay4h.com.ua/pages/view/557>

274. Тихомиров Д. Основы дидактики. Санкт-Петербург: М. Залушин, 1901. 47 с.

275. Тихомиров Д. Педагогические заметки / Д. И. Тихомиров. Санкт-Петербург: Синод. тип., 1911. 120 с.

276. Удод О. Джерела з історії освіти на Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Архіви України*. 1970. № 4. С. 75–77.

277. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1969. № 9. С. 87–90

278. Указ Екатеринославской духовной консистории об открытии приходских духовных училищ в г. Херсоне и Екатеринодаре. 16.08.1818–2.02.1820. *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 207. Оп. 1. Д. 1288. Арк. 1–8, 81.

279. Указ об открытии приходских духовных училищ в г. Херсоне, г. Екатеринодаре. *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 1288. Арк. 1

280. Указатель воспоминаний, дневников и путевых заметок XVIII–XIX веков. М., 1951. 224 с.

281. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. *Записки, издаваемые от Департамента народного просвещения*. Санкт-Петербург: В типографии Департамента народного просвещения, 1829. Кн. 3. С. 189–245.

282. Устав женских гимназий Ведомства учреждений императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1906. С. 112.

283. Устав Николаевской публичной библиотеки, 1881 год. *Государственный архив Николаевской области*. Ф. 142. Оп. 1. Д. 1. Л. 46.

284. Учебные заведения Ведомства имп. Марии: краткий очерк. Санкт-Петербург, 1906. 479 с.

285. Ушинский К. Д. Вопросы о народных школах. *Ушинский К. Д. Собрание сочинений*. Москва; Ленинград, 1948. Т. 2. С. 250–262.

286. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. / редкол.: В. М. Столетов (голова) та ін. Київ: Рад. школа, 1983. Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки. 488 с.

287. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В. И. Настольная книга по народному образованию. Санкт-Петербург, 1889–1904. Т. 1–4.

288. Фармаковский В. Начальные школы Министерства народного просвещения (по официальным источникам). Санкт-Петербург, 1900. 311 с.

289. Философия освіти: учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений/ Гершунський Б. С. Москва: Московский психолого-социальный институт, 1998. 432 с.

290. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

291. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В. П. Андрущенко. Видання третє, доповнене. Харків: Р.И.Ф., 2005. 672 с.

292. Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. Харьков: Паровая типография и литография Зельбербер, 1899. 312 с.
293. Фортунатов А. А. Школьное дело в России. *Энциклопедический словарь*. Москва, 1932. Т. 50. С. 128–154.
294. Херсонский ежегодник: иллюстрированный адрес-календарь на 1904 год. Одесса: Издание Вл. Ленского и К^о, 1903. С. 54, 59, 60, 65, 73.
295. Херсону 200 лет: сборник документов и материалов / под ред. М. Бизнера. Київ, 1978. 408 с.
296. Хижняков В. Народное образование в Черниговской губернии. *Русская мысль*. 1897. № 6/7.
297. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины: краткий очерк истории. Киев: Украинско-Финский институт менеджмента и бизнеса, 1992. Ч. 1. 158 с.
298. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794–1881. Москва; Иерусалим: Гешарим, 1995. 207 с.
299. Циркуляр №8861 Министерства народного просвещения. *ЦДДА України*. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6611 (Циркуляры Министерства народного просвещения, 61 арк.). Арк. 57–58.
300. Циркуляр Министерства народного просвещения от 21.03.1912 г. о введении в женских гимназиях и прогимназиях домоводства №66, г. Киев. *ЦДДА України*. Ф. 707. Оп. 162. Спр. 8. Арк. 96.
301. Циркуляр предписаний Гг начальникам Губерний и Губернским Предводителям Дворянства от 26 сего июля за №№ 134, 135, 136 об участии дворянства и городских обществ в устройстве женских школ. *ЦДДА України*. Ф. 442. Оп. 35. Спр. 955 (Дело об организации женских школ в губернских уездных городах, 36 арк.). Арк. 2.
302. Циркуляри і розпорядження Міністерства народної освіти, Попечителя Одеською учбовою округу і директора народних училищ; листування про виключення учнів, призначення учителів тощо, 1911 р.

ДАХО. Ф. 298. Дирекція народних училищ Херсонської губернії, 1908– 1920 рр. Оп. 1. Спр. 2. 242 арк.

303. Чарнолуский В. Земство и народное образование. Санкт-Петербург: Тип-я М. А. Александрова, 1910. Ч. 1. 188 с.

304. Чарнолуский В. Основные вопросы организации школы в России. Санкт-Петербург: Знание, 1909. 131 с.

305. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: Олді-плюс, 2017. 572 с.

306. Чехов Н. В. Типы русской школы в их историческом развитии. Москва: Издание Т-ва «Мир», 1923. 149 с.

307. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. Херсон, 1864. 17 с.

308. Шандра В. С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в XIX – початок XX ст. *Старожитності*. 1994. № 7/8.

309. Шишкина Е. Записки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году.

310. Шмид Е. История средних учебных заведений в России. Санкт-Петербург: Тип. Балашова, 1878. 684 с.

311. Шмидт А. А. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губернія. Санкт-Петербург, 1848.

312. Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников (постановка вопроса). *Актуальные вопросы источниковедения и специальных исторических дисциплин*: тезисы докладов IV Всесоюзной конференции. Москва, 1983. С. 9–13.

313. Шушара Т.В. Развитие женского образование в Таврической губернии (XIX – начало XX века): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Республиканское высшее учебное заведение Крымский гуманитарный ун-т. Ялта, 2006. 215 с.

314. Шушлянникова Т. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2002. 19 с.

315. Щерба В. Из истории русской школы. Ростов-на-Дону: Тип. Донская Речь, 1904. 34 с.

316. Щетина Т. П. До історіографії проблеми розвитку початкової освіти Херсонської губернії. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів і магістрів. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 3. С. 176–181.

317. Щетина Т. П. Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. В. О. Степанова (голов. ред.) та ін. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. № 4. С. 200–204.

318. Щетина Т. П. Оновлення сучасної школи: звернення до свого історичного минулого чи впровадження іноземного досвіду. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*: матеріали III-ї Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 березня 2018 року). Ченстохова; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 390–392.

319. Щетина Т. П. Освітні округи XIX ст. на українських землях спроба адміністративно-освітянського реформування. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрів. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 208–215.

320. Щетина Т. П. Проблема розвитку системи загальної освіти в Херсонській губернії в історико-педагогічному ракурсі. *Теоретико-методологічні основи та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017, м. Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко: у 3-х ч. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Ч. 3. С. 302–303.

321. Щетина Т. П. Ретроспективний огляд розвитку систем освіти жінок у Херсонській губернії впродовж XIX ст. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 40. С. 290–296.

322. Щетина Т. П. Розвиток освітньої мережі Херсонської губернії (XIX – початок XXст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 41. С. 308–315.

323. Щетина Т. П. Розвиток початкової освіти в Херсонській губернії. *Новітні напрями в галузі права та освіти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (12 квітня 2019 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. С. 138–140.

324. Щетина Т. П. Розвиток початкової освіти Херсонської губернії: історіографія. *Таврійський вісник освіти*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. № 3 (63). С. 17–21.

325. Щетина Т. П. Роль Миколи Корфа у розвитку початкової освіти на півдні України. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»* / редкол.: О. В. Черевко. Черкаси: ЧНУ, 2018. № 17. С. 67–70.

326. Щетина Т. П. Система початкової освіти Херсонської губернії (1803–1917 рр.): навчально-методичні рекомендації / за заг. ред. Ю. В. Кузьменко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. 47 с.

327. Щетина Т. П. Становлення і розвиток караїмської освіти в Херсонській губернії у XIX столітті. *Науковий вісник Льотної академії. Серія: Педагогічні науки* / голов. ред. Т. С. Плачинда. Кропивницький: ЛА НАУ, 2019. Вип. 5. С. 260–264.

328. Щетина Т. П. Школи німецьких колоній Херсонської губернії як складник системи початкової освіти (XIX – поч. XX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник*

наукових праць / редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя: КПУ, 2018. Вип. 61. С. 24–28.

329. Экзамеционные ведомости Бериславского высшего начального училища (1900 – 1911). *ДАХО (Державний архів Херсонської області)*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2. 196 арк.

330. Энциклопедический словарь: репритное воспроизведение издания Ф. А. Брокгауза, И. А. Эфрона 1890 г. Ярославль: ТЕРРА, 1992. Т. 48. С. 383.

331. Янц Н. Розвиток ідеї проблемного навчання молодших школярів у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 21 с.

332. Ярова О. Б. Тенденції розвитку початкової освіти в країнах Європейського Союзу: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Берднеський державний педагогічний університет, 2018. 531 с.

333. Яцевич Ю. В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. Полтава: Тип. И. А. Дохмана, 1894. 123 с.

334. Education at a Glance, OECD, Paris, 2002, Glossary

335. Eklof B. Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861–1914. Berkeley: University of California Press, 1990. 652 p.

336. Eklof B. The Myth of the Zemstvo School: The Sources of the Expansion of Rural Education in Imperial Russia: 1864–1914. *History of Education Quarterly*. 1984. Vol. 24, № 4. P. 561–584.

337. ISCED: Reflecting today's education systems // Classifications Newsletter. Number 27, August 2011.

338. Shchetyna T. P. The system of initial education of national minorities in Kherson province: retrospective review. *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries: collective monograph*. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 368–386.

339. Timberlake Ch. N. A. Korf (1834–1883): Designer of the Russian Elementary School Classroom. *School and society in tsarist and soviet Russia*. N. Y., 1993. P. 12–35.

340. Zelnik R. The Sunday-school movement in Russia, 1859–1862. *Journal of Modern History*. 1965. № 6. P. 151–170.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації, відомості про апробацію та довідки про впровадження результатів дисертації

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Щетина Т. П. Ретроспективний огляд розвитку систем освіти жінок у Херсонській губернії впродовж ХІХ ст. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 40. С. 290–291.

2. Щетина Т. П. Розвиток освітньої мережі Херсонської губернії (ХІХ – початок ХХ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 41. С. 308–315.

3. Щетина Т. П. Роль Миколи Корфа у розвитку початкової освіти на півдні України. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»* / редкол.: О. В. Черевко. Черкаси: ЧНУ, 2018. № 17. С. 67–69.

4. Щетина Т. П. Школи німецьких колоній Херсонської губернії як складник системи початкової освіти (ХІХ – поч. ХХ ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць* / редкол.: А. В. Суценко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя: КПУ, 2018. Вип. 61. С. 24–28.

5. Щетина Т. П. Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. В. О. Степанова (голов. ред.) та ін. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. № 4. С. 200–204.

6. Кузьменко Ю. В., Щетина Т. П. Результати реформування системи початкової освіти Херсонської губернії (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.).

Наукова скарбниця освіти Донеччини: науково-методичний журнал / редкол.: Вакуленко В. М. (голов. ред.) та ін. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 6–10.

7. Щетина Т. П. Становлення і розвиток караїмської освіти в Херсонській губернії у ХІХ столітті. *Науковий вісник Льотної академії. Серія: Педагогічні науки / гол. ред. Т. С. Плачинда. Кропивницький: ЛА НАУ, 2019. Вип. 5. С. 260–264.*

8. Shchetyna T. P. The system of initial education of national minorities in Kherson province: retrospective review. *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries: collective monograph. Riga: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2019. P. 368–386.*

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Щетина Т. П. Початкова освіта Херсонської губернії (1803 – 1917 рр.): методичні рекомендації / за заг. ред. Ю. В. Кузьменко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. 47 с.

10. Щетина Т. П. Проблема розвитку системи загальної освіти в Херсонській губернії в історико-педагогічному ракурсі. *Теоретико-методологічні основи та управління навчальними закладами: матеріали ІІІ Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017, м. Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко: у 3-х ч. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Ч. 3. С. 302–303.*

11. Щетина Т. П. Оновлення сучасної школи: звернення до свого історичного минулого чи впровадження іноземного досвіду. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті: матеріали ІІІ-ї Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 березня 2018 року). Ченстохова; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 390–392.*

12. Щетина Т. П. Розвиток початкової освіти в Херсонській губернії. *Новітні напрями в галузі права та освіти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (12 квітня 2019 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. С. 138–140.*

13. Щетина Т. П. Розвиток початкової освіти Херсонської губернії: історіографія. *Таврійський вісник освіти*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. № 3 (63). С. 17–21.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

14. Щетина Т.П. Освітні округи ХІХ ст. на українських землях – спроба адміністративно-освітнянського реформування. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 208–215.

15. Щетина Т. П. До історіографії проблеми розвитку початкової освіти Херсонської губернії. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів і магістрів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 3. С. 176–181.

Продовження додатку А

Відомості про апробацію результатів дослідження

Апробація результатів дисертаційного дослідження була здійснена шляхом обговорення основних положень та результатів проведеного дослідження на 6 науково-практичних конференціях:

міжнародних:

- «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку-Ужгород-Дрогобич, 2017),
- «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова-Ужгород-Дрогобич, 2018),
- «Проблеми та перспективи професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграції» (Кропивницький, 2019);

всеукраїнських:

- «Педагогічна наука в Україні за роки незалежності: здобутки, прорахунки, перспективи», (Херсон, 2017),
- «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління закладами освіти» (Херсон, 2017),
- «Новітні напрями в галузі права та освіти» (Херсон, 2019).

Продовження додатку А

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://www.academy.ks.ua> E-mail: info@academy.ks.ua

26.04.19 № 01-23/312

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри педагогіки й освітнього менеджменту Комунального вищого
навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради
*Щетини Тетяни Павлівни з теми «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській
губернії (1803 – 1917 рр.)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі
спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки*

Кафедра педагогіки й менеджменту освіти Комунального вищого навчального закладу
«Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради протягом 2015 –
2019 рр. здійснювала впровадження результатів наукового дослідження Щетини Т.П. у
процес підвищення кваліфікації вчителів початкових класів.

Обговорення основних теоретичних положень та практичних рекомендацій
дисертаційного дослідження Щетини Т.П. здійснювалося під час її виступів на міжнародних
та всеукраїнських науково-практичних конференціях, науково-методичних семінарах,
засіданнях кафедри педагогіки й менеджменту освіти. Аспірат брала участь в обговоренні
актуальних проблем змісту освіти, теоретико-методичних засад педагогіки та історії
педагогіки.

Матеріали дослідження використовувалися при проведенні лекційних та практичних
занять, у ході підготовки вчителями випускних та реферативних робіт із апробованої
тематики.

У ході проведення цієї роботи були зроблені висновки про актуальність
дисертаційного дослідження Щетини Т.П., доцільність впровадження його результатів у
практику вищої післядипломної освіти, закладів загальної середньої освіти тощо.

Довідку про впровадження результатів дослідження Щетини Тетяни Павлівни на тему
«Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)»
обговорено та затверджено на засіданні кафедри педагогіки й менеджменту освіти
КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» (протокол № 4 від 1 квітня 2019 р.).

Завідувач кафедри
доктор педагогічних наук, професор

Перший проректор,
доктор педагогічних наук, доцент

В.В. Кузьменко

І.Я. Жорова

Міністерство освіти і науки України

НИЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

вул. Графська, 2, м. Ніжин, Чернігівська обл., 16602
тел.: (04631) 7-19-67, факс: (04631) 2-53-09
e-mail: ndu@ndu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125668

13.05.2019 № 05/379

На № _____ від _____

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Щетини Тетяни Павлівни на тему: «**Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803-1917 рр.)**» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

В освітньому процесі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя упродовж 2018 – 2019 рр. упроваджувалися результати наукового дослідження Т.П.Щетини, що сприяли теоретичному осмисленню історико-педагогічного регіонального досвіду організації початкової системи освіти, як складової загальнонаціональної освітньої реформи сучасного освітнього простору України, майбутніми вчителями початкових класів.

Матеріали дослідження впроваджувалися в навчальний процес університету шляхом використання статей автора та розділу в монографії «Система початкової освіти національних меншин у Херсонській губернії: ретроспективний огляд», опублікованих у фахових виданнях України. Зокрема, матеріали дисертаційного дослідження було використано при викладанні дисципліни «Історія педагогіки». У ході проведення цієї роботи були зроблені висновки про актуальність дисертаційного дослідження Т.П.Щетини, доцільність упровадження його результатів у практику закладів вищої освіти, зокрема, процес професійної підготовки вчителя початкових класів.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Тетяни Павлівни Щетини на тему: «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803-1917 рр.)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри педагогіки, початкової освіти та освітнього менеджменту (протокол №10 від 10 квітня 2019 року).

Ректор університету

О.Г.Самойленко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Тел. 3-36-10
E-mail chnpu @ chnpu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125674

24.04.2019 № 11

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Щетини Тетяни Павлівни з теми
«Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії
(1803 – 1917 рр.)»

Результати дисертаційного дослідження Щетини Тетяни Павлівни «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)» протягом 2016-2019 років впроваджено в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Матеріали дослідження використано в процесі викладання навчальних дисциплін факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв, зокрема з урахуванням вимог Концепції Нової української школи.

Особливу увагу приділено досвіду організації системи освіти загалом та діяльності окремих закладів освіти на півдні України, в організації й змісті яких реалізовувалися конструктивні педагогічні ідеї, які за сучасних умов набувають нового розуміння.

В освітньому процесі університету пройшли апробацію авторська ідея підготовки майбутніх учителів початкової школи, зроблено висновки про актуальність її дисертаційного дослідження в умовах активізації історико-педагогічних розробок у вітчизняній педагогічній науці, необхідності систематизації й узагальнення цінного історико-педагогічного досвіду, ефективного впровадження в умовах децентралізації попередніх історико-педагогічних надбань становлення і розвитку системи освіти України в окремих адміністративно-територіальних одиницях в сучасний освітній простір.

Перший проректор,
проректор з науково-педагогічної роботи,
доктор історичних наук, професор

Терентьєва Н.
3-14-94

В.О. Дятлов

**Міжнародний
класичний університет
імені Пилипа Орлика**

**Pylyp Orlyk
International
Classical University**

54003 м. Миколаїв, вул. Шнеєрсона, 12. Код 37992250. Тел., факс (0512) 55-07-36; тел. (0512) 59-30-01

Вих. № 55 від 19.04.2019р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Щетини Тетяни Павлівни на тему: «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

В освітньому процесі ПЗВО «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика» упродовж 2015 – 2019 рр. упроваджувалися результати наукового дослідження Т. П. Щетини, а саме:

1. Виступала з повідомленнями на наукових та методичних семінарах кафедри.
2. Надавала консультації здобувачам, які працюють над виконанням тем з історико-педагогічної проблематики.
3. Матеріали дослідження використовувались при викладанні таких дисциплін: «Педагогіка», «Історія педагогічної думки та освіти», «Організація і управління у початковій школі».

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Тетяни Павлівни Щетини обговорена і затверджена на засіданні кафедри дошкільної і початкової освіти (протокол № 8 від 21.03.2019 року).

Завідувач кафедри,
доктор психологічних наук, професор

Іванцова Н.Б.

1

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

вул. Нікольська, 24, м. Миколаїв, 54004, тел.: (0512) 37-88-38, факс: (0512) 37-88-15
E-mail: office@mdu.edu.ua Web: www.mdu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125444

02.05.2019 № 01-12/25/571 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри педагогіки й освітнього менеджменту Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради

Щетини Тетяни Павлівни

з теми «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)», представленого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У 2018-2019 навчальних роках впроваджувалися в освітній процес Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського результати дисертаційного дослідження Т. П. Щетини «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)» (протокол № 1 засідання вченої ради факультету педагогіки та психології від 12.09.2018).

Відомо, що з початку становлення, система освіти незалежної України успадкувала практично усі головні риси радянської школи і довгий час продовжувала існувати, так і не зазнавши докорінних змін. Не заперечуючи авторитетність і навчально-виховні здобутки радянської системи освіти, необхідно усвідомити, що нині сучасна школа потребує переосмислення, вдосконалення, навіть системної переорієнтації змісту, форм, методів та способів подачі навчального матеріалу.

Сьогодні українська система освіти все ще знаходиться в затижному процесі реформування. Відсутність конкретних цілей, застарілі методи, часті й хаотичні зміни, неапробовані нововведення шкодять удосконаленню і навіть розвитку системи української освіти. В умовах реформ щодо децентралізації необхідним є врахування попередніх історико-педагогічних надбань становлення і розвитку системи освіти України в окремих адміністративно-

територіальних одиницях.

Успішне використання наукового доробку Щетини Т. П. сприяло поглибленню теоретичних знань про конструктивний історичний досвід розвитку системи початкової освіти відповідно до сучасних потреб та вимог держави і дало можливість застосувати їх у навчальному процесі.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Тетяни Павлівни Щетини на тему: «Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.)» обговорена і затверджена на засіданні вченої ради факультету педагогіки та психології протокол № 9 від 15 квітня 2019 р.

Заступник декана факультету
педагогіки та психології

 І. С. Чугуєва

Додаток Б
Національний склад населення Херсонської губернії, 1859 р.

Національний склад населення Херсонської губернії								
У містах / У повітах	Херсон- ському	Олекса- ндрій- ському	Ананій- вському	Єлиса- ветградському	Одеському (з градонач.)		Тираспольському	У губернії взагалі
Великоруси	244.700	17.330	11.280	1.750	23.460	4.890	913.950	913.950
Малоруси		120.640	171.600	71550	140.770		55.740	36.880
Білоруси		6.860	130	–	480		–	–
Поляки	2.000	500	–	1.400	150	120	4.820	4.820
Болгари	1.200	1.730	–	–	2.480	2.430	12.200	12.200
Греко-Болгари	–	–	–	150	–	4.130	4.280	4.280
Греки	4.000	–	–	–	–	1.160	5.210	5.210
Молдавани	6.5000	4.860	5.550	18.780	39.990	6.310	109.660	109.660
Вірмени	3.000	–	–	–	–	–	3.000	3.000
Німці	2.300	1.850	100	1.980	490	32.140	47.410	47.410
Шведи	–	330	–	–	–	–	330	330
Французи	600	–	–	–	–	–	600	600
Італійці	300	–	–	–	–	–	300	300
Євреї	60.000	15.000	1.090	90	5.380	230	83.190	83.190
Цигани	100	–	–	–	200	250	550	550
Разом	323.800	169.100	189.700	95.700	213.400	107.400	1.184.600	1.184.600

Примітка: росіяни у Херсонській губернії складають 77,15 % усього населення, молдавани – 9,25 %, євреї – 7,02 %, німці – 4 %, болгари – 1,02 %, кожна з останніх народностей – менше за 0,5 %.

Великорусів – 9,5 %, Малорусів – 89,2 %, Білорусів – 1,1 % (сільського населення).

Джерело: [264].

Додаток В
Динаміка населення Херсонської губернії

<i>1851</i>	<i>1859</i>	<i>1896</i>
українці – 703699 (69,1%)	болгари – 12200 (1%)	українці – 53,48 %
білоруси – 9000 (0,9%)	поляки – 4820 (0,4%)	росіяни – 21,05 %
росіяни – 30000 (2,9%)	греки – 5210 (0,4%)	німці – 4,52 %
німці – 40000 (3,9%)	молдовани – 109660 (9,3%)	євреї – 11,8 %
євреї – 55000 (5,4%)	вірмени – 3000 (0,3%)	румунни – 3,9 %
болгари – 18435 (1,8%)	німці – 47410 (4%)	поляки – 1,1%
греки – 3500 (0,3%)	шведи – 330	караїми – 818 (0,03%)
цигани – 2516 (0,25%)	французи – 600	лютеране – 56557 (2%)
поляки – 2000 (0,2%)	італійці – 300	татари – 0,1%
вірмени – 1990 (0,2%)	євреї – 83190	їудеї – 339910 (12,4%)
караїми – 446 (0,04%)	цигани – 550	вірмени – 0,1%
серби – 436 (0,04%)	роси – 913950 (90%)	міщан – 749349
шведи – 318		селян – 1846456
татари – 76		дворяни – 27272
молдовани – 7500 (7,4%)		меноніти – 5157 (0,2%)
		старовіри – 28054
		вірмено-грегоріяни – 488
		римо-католики – 95227
		православні – 2191079
усього – 1017789	усього – 1184600	усього – 2733612

Джерело: [264].

Додаток Г
Перелік німецьких і болгарських колоній
Херсонської губернії (1802 – 1809 рр.)

<i>Земли, на коих водворены колонии с 1802 по 1809 года</i>	Земли удобной десятин	Семей
Немецкие:	7600	89
1. Большой Либенталь	3400	65
2. Малый Либенталь	2940	60
3. Александргильф	2640	63
4. Нейбург	2720	41
5. Мариенталь	2200	69
6. Францфельд	2760	64
7. Йозефсталь	3000	77
8. Петерсталь	5100	41
9. Фрейденталь	1000	69
10. Лустдорф	-	
В городе Одессе		
Итого	33360	810
Болгарские:	12100	179
11. Малой Буялык	7500	79
12. Кубанка	1800	237
13. Большой Буялык	13200	155
14. Катаржинская	4500	22
15. Славяносербская	10250	69
16. Парканы	7520	120
17. Терновка	6620	39
18. Ингулец	2676	
Итого	82366	900

Джерело: [263].

Додаток Д

Відомість земельних ділянок Херсонського повіту, на яких поселені єврейські колонії

Херсонской губернии и уезда		Число десятин		
		удобной	не-удобной	
103	Пустошь полковника Ефимовича Ивана на правой стороне речки Каменки простирается через вершины оврагов Желтенького и Базавлука, по смежности деревни Евдокиевкипорутчицы Безобразовой и Екатеринославского уезда, в коей числится	8800	200	КолонияКаменк а, по последней ревизии евреев: семей – 169; душ мужескаго пола – 418
118	Пустошь Голая, отобранная от капитана Голикова, при левом берегу речки Ингульца по смежности казенного села Широкого и пустоши действительного тайного советника Свистунова, в коей числится	8800	200	Колония Ингулец еврейских поселенцев: семей – 104; душ по ревизии – 311
183	Пустошь Добрая, отобранная от коллежского советника Турновита на левом берегу речки Ингульца, по смежности деревни Белоусовой коллежского асессора	11895372	1058118	Колония Большой Нагартав еврейских поселенцев семей – 97;

	Белоусовича и пустоши Годаревой, отобранной в казну от статского советника Нарышкина, в коей числится			душ по ревизии – 301
198	Пустошь на левой стороне речки Ингульца и оврага Злодейка смежна с деревнями: Песками генерала- лейтинантаЭнгельгарда; Егоровки-полковника Болгакова; Соколовки бригадира Соколова и подполковника Маркова, в коей числится	5094	200	Колония Эфенгар, еврейских поселенцев: семей – 64; душ по ревизии – 166

Джерело: [65, арк. 5–6].

Додаток Е

Указ Катеринославської духовної консисторії до Херсонського духовного правління про відкриття у м. Херсоні двох духовних училищ

5 серпня 1818 р.

Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Екатеринославской Духовной консистории в Херсонское Духовное правление.

По вступившему в сию консисторию из правления Екатеринославской Семинарии сообщению, в котором прописывая, что в силу предписания Его Высокопреосвященства Иова архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического и ордена Святого Александра Невского кавалера, оное правление предполагает открыть с первого следующего сентября в губернском городе Херсоне уездное и приходское духовные училища, да в городе Екатеринодаре одно приходское, и приложя два списка: один об учениках, долженствующих поступить из здешнего в Херсонские училища, а другой об учениках, имеющих составить приходское Духовное Екатеринодарское училище, требует предписать священно- и церковнослужителям Херсонского, Елисаветградского, Ольвиопольского и Днепровского уездов, чтобы они детей своих, как значащихся в списках, так и находящихся при отцах от 8-ми и более лет, выслали к 1-му числу следующего сентября в Херсонское училище, а Екатеринодарское Духовное правление к тому же числу показанных в ведомости Черноморской округи священно- и церковнослужительских детей также выслало в Екатеринодарское Духовное приходское училище.

ОПРЕДЕЛЕНО: в оные Херсонское, Елисаветградское, Ольвиопольское и Екатеринодарское Духовные правления и Днепровского уезда к окружному благочинному протоиерею Иоанну Глобачеву с приложением с означенных ведомостей копий, Указ послать. Каждому месту вышепрописанное семинарского правления требование исполнить во всей точности и в самом скорейшем времени под опасением и за малейшую медленность взыскания по законам, и по исполнении рапортовать в сию консисторию.

Августа, 5 дня 1818 года

Джерело: [278, арк. 1].

Додаток Ж

Указ про заснування у м. Херсоні училища для дітей канцелярських службовців

16 лютого 1828 р.

УКАЗ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКОГО,

из Херсонского Губернского Правления Херсонскому Губернскому Землемеру

По Указу Его Императорского Величества Губернское правление слушали Указ Правительствующего Сената по I-му Департаменту от 2-го за № 15913 пущенный, а в сем Правлении 27-го марта 1828 года полученный, коим изъясняет, что по имянному Его Императорского Величества Высочайшему Указу, данному Правительствующему Сенату минувшего февраля в 18-й день за собственноручным Его Величества подписанием, в котором изображено: «В последствии Указа нашего 14-го октября 1827 года «О положении для канцелярских служителей, составленный в особом Комитете, Устав Училища для детей их, по рассмотрении оного в Государственном Совете и по утверждении нашем препровождая при сем в Правительствующий Сенат для приведения в надлежащее действие, ПОВЕЛЕВАЕМ: 1) сумму, потребную по Уставу на устройство девяти Училищных домов, сто восемьдесят тысяч рублей, Министерству Финансов передать в распоряжение Министерства Внутренних Дел в течение 1828 года в два срока: одну половину по издании сего устава, а другую в июле месяце. <...>»

ПРИКАЗАЛИ: означенный Указ Правительствующего Сената с экземплярами для сведения, записав в журнал, приобщить к прочим таковым, а для равномерного сведения и должного по нему, что до кого относится будет исполнения, с прописанием оного и с приложением по одному экземпляру помянутого устава и при нем приложений, по напечатании таковых потребного количества в здешней типографии, всем сей губернии верхним и нижним Присутственным местам, тож местам и чинам полициею ведающим, писать по надлежащему, о чем и Правительствующему Сенату донести рапортом

Июня 19 дня 1829 года.

Советник <...>

На подлинном написано собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою:

БЫТЬ ПО СЕМУ

С. Петербург

ИЗ РОСПИСИ, В КАКИХ МЕСТАХ И НА КАКОЕ ЧИСЛО ВОСПИТАННИКОВ, ПРЕДПОЛАГАЕТСЯ УЧРЕДИТЬ УЧИЛИЩА В ПОЛЬЗУ ДЕТЕЙ КАНЦЕЛЯРСКИХ СЛУЖАЩИХ

В каких городах предполагается открыть Училища	Сколько в каждом Училище положено воспитывать детей	Из каких губерний должны поступать дети канцелярских служителей в каждое из училищ	Сколько воспитанников положено принимать из каждой губернии	Сколько из того числа содержаны будут на счет	
				Приказов	Казны
Херсон	50	1 Херсонская	18	18	-
		2 Екатеринославская	18	12	6
		3		-	
		Таврическая	14		14

Продовження додатку Ж

УСТАВ УЧИЛИЩ ДЛЯ ДЕТЕЙ КАНЦЕЛЯРСКИХ СЛУЖИТЕЛЕЙ

ГЛАВА ПЕРВАЯ

Цель, зависимость и способы содержания

На основании указа, данного Правительствующему Сенату в 14-й день Октября 1827 года, учреждаются училища для детей неимущих Канцелярских служителей.

Сии Училища имеют цель тройкую.

1. Оказать пособие недостаточным приказным служителям или семействам их в воспитании детей.
2. Доставить самим детям приличное воспитание.
3. Образовать людей, способных к должностям канцелярским и вообще к гражданской службе.

В сем учреждении с пользою службы соединяется общественная благотворительность и потому новоучреждаемые Училища отчасти входят в разряд тех заведений, кои завися от Приказов Общественного Призрения, получают от них свое содержание.

ГЛАВА ВТОРАЯ

Управление Училищ

Состав управления. Местное начальство над каждым Училищем вверяется особому Попечительному Совету.

В Попечительном Совете Училища председатель есть Гражданский Губернатор той губернии, где оное устроено; а члены: губернский предводитель дворянства, губернский директор училищ и непремный член Приказа Общественного Призрения. <...>

Непосредственное управление Училищем вверяется особому смотрителю, коему в пособие определяется один, а там, где по положению более 30-ти воспитанников, два помощника. <...>

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

О приеме воспитанников

Права на принятие. Право на принятие в новоучреждаемые Училища, предоставляется детям неимущих приказных служителей, продолжающих, или кончивших службу свою в губернских и уездных присутственных местах; из сего исключаются только те, кои записаны, или подлежат обращению в податное состояние. <...>

При открытии Училищ полагается: чтобы одна половина (или около половины) принимаемых детей, были от 10-ти до 12-ти, а остальные от 12-ти до 14-ти лет от роду; сии последние должны непременно уметь читать и писать – В следующие приемы будут поступать лишь дети одного возраста: от 10-ти до 12-ти лет. <...>

При сем избрании предписывается оказывать предпочтение:

- a) Детям канцелярских служителей, коих служба была долговременнее и отличнее;
- b) Детям, остающимся без всякого призрения и вообще сиротам;
- c) Принадлежащим к многочисленным семействам, находящимся в совершенной бедности;
- d) Детям служащих, или служивших в той губернии;
- e) Детям, бывшим в каком-либо ином учебном заведении и заслужившим в оном одобрение. <...>

Избрание воспитанников. Для соблюдения строжайшей справедливости в избирания воспитанников, Приказ единожды навсегда устанавливает по жребью очередь между уездами своей губернии. По порядку сей очереди при первом приеме выбираются сперва воспитанники из кандидатов старшего возраста, от 12-ти до 14 лет.

Воспитанники в училище носят зимою сертуки, брюки, шинели и фуражки из темно-зеленого сукна, с воротником и выпушкою на фуражке по цвету мундирных воротников, той губернии, где заведено Училище; а летом – парусинные куртки и брюки. Начальство училища наблюдает, чтобы белье, которое употребляют воспитанники, было переменяемо сколь можно чаще.

Продовження додатку Ж**ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ**

Учение и порядок воспитания вообще

Предметы и порядок учения. В Училищах детей Канцелярских служителей преподаются следующие предметы:

- a) Чтение и чистописание.
- b) Закон Божий и Священная История.
- c) Российская грамматика с практическими упражнениями в оной.
- d) История всеобщая и российская, география всеобщая и Российского государства, с основаниями математической географии.
- e) Арифметика, начала алгебры, бухгалтерия и основания геометрии, присоединяя к сему, где будет возможность, и начала тригонометрии и геодезии.
- f) Формы производства дел и судебного порядка с практическими упражнениями.

Примечание. К сему присоединяется чтение и списывание из рукописей. <...>

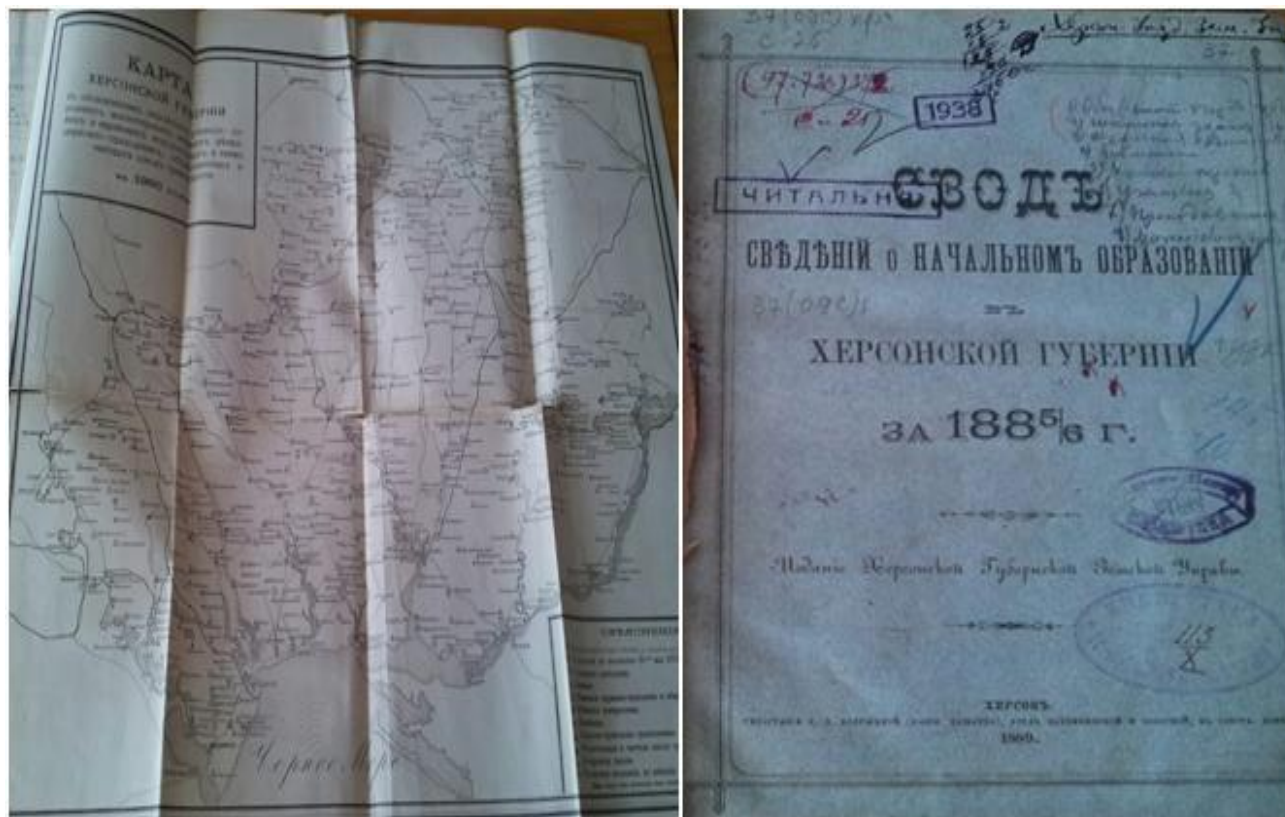
Полный курс учения продолжается шесть лет; он разделяется на 3 класса: на преподавание в каждом классе назначается два года.

Подлинный подписал: Председатель Государственного Совета Граф В. Кочубей.

Джерело: [182, арк. 1, 4, 6, 8, 13].

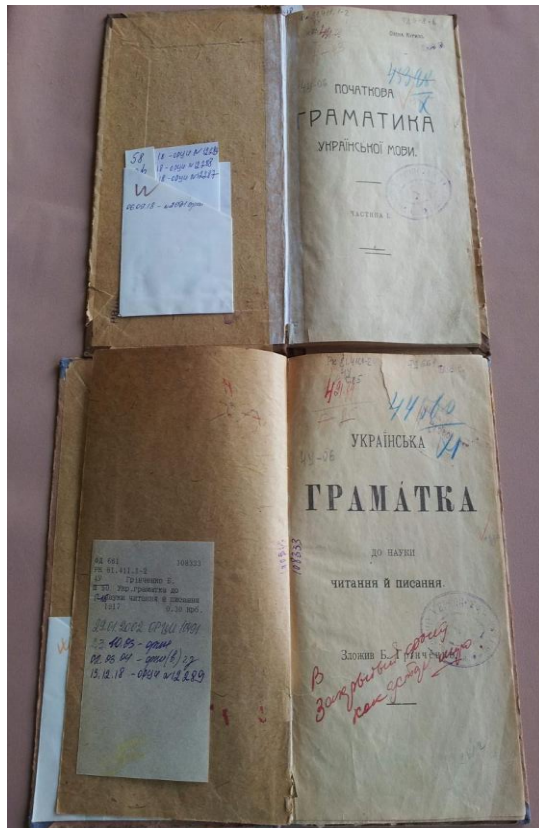
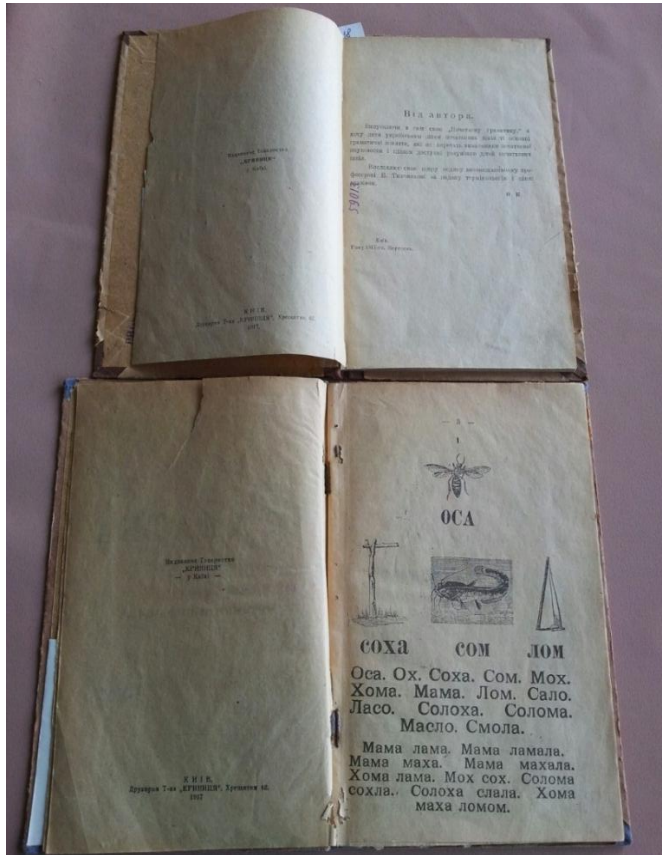
Додаток И

Карта навчальних закладів Херсонської губернії, 1872 р.

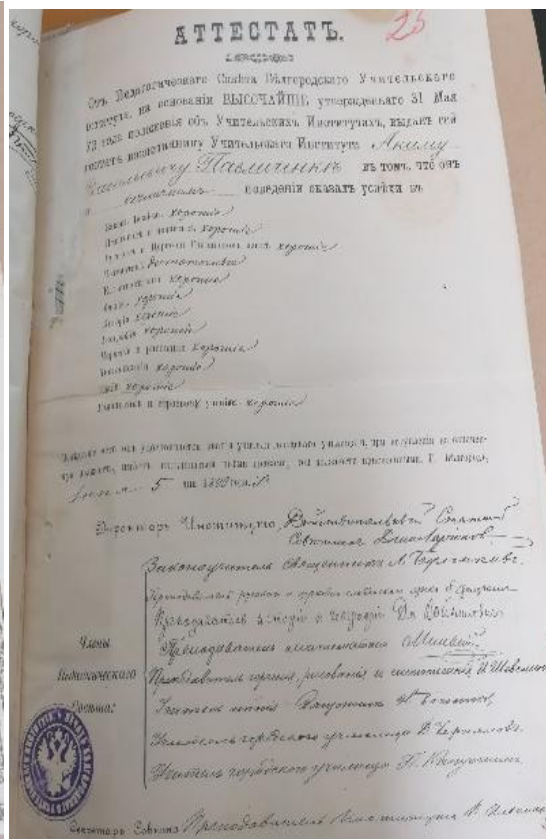
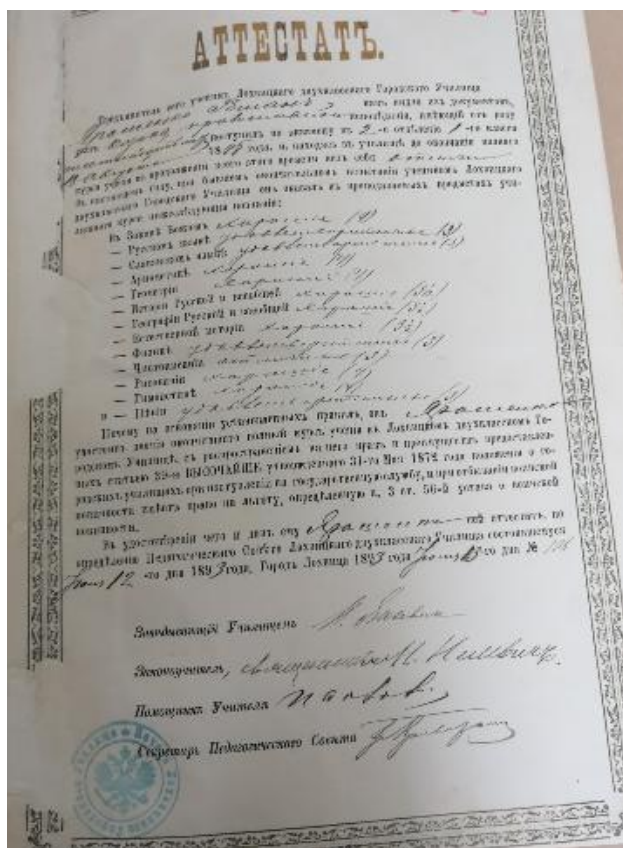
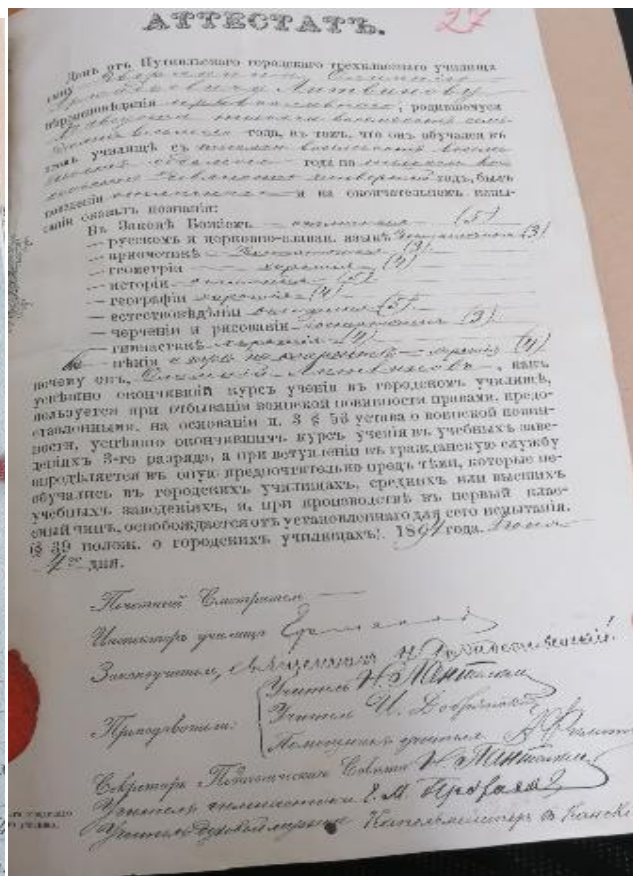
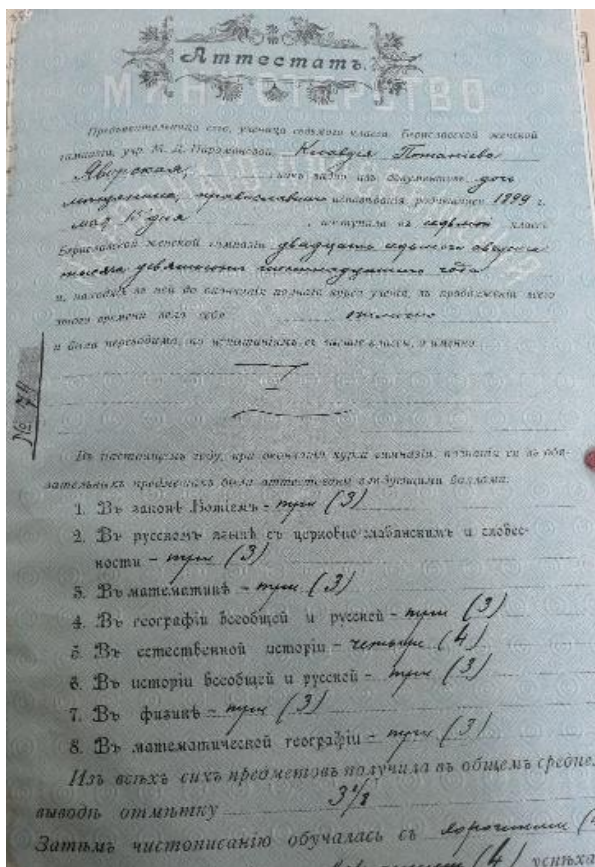

Додаток К

Зразок підручників початкової школи

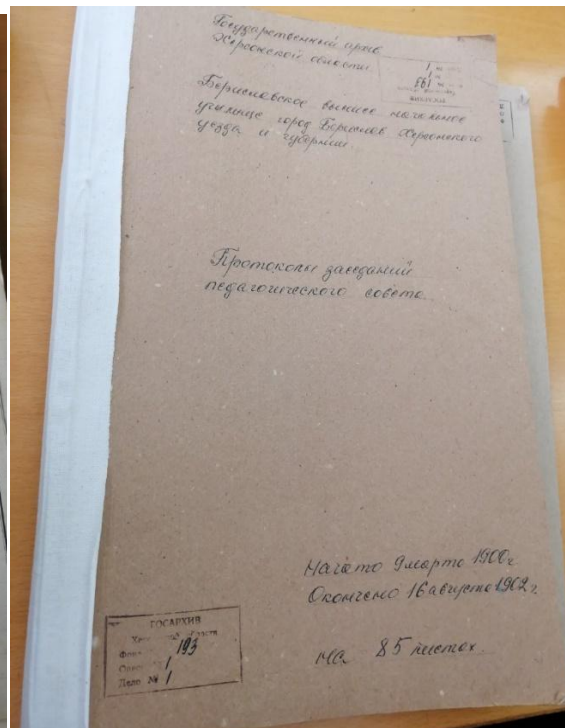
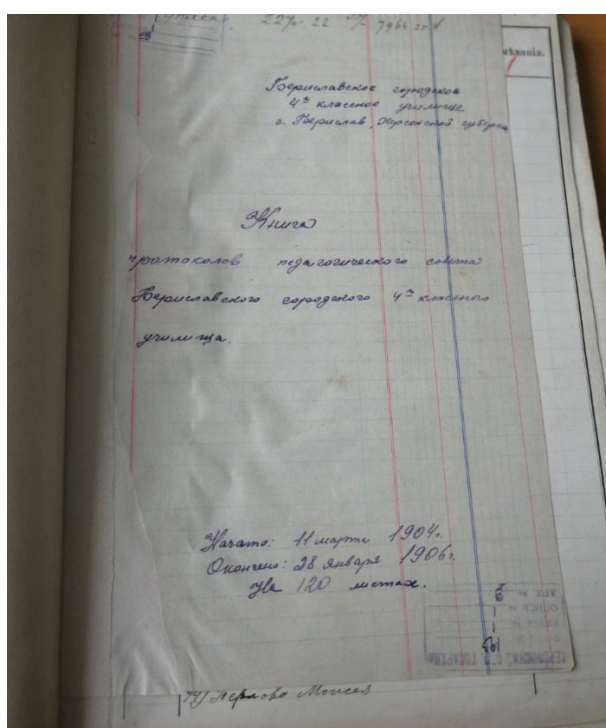
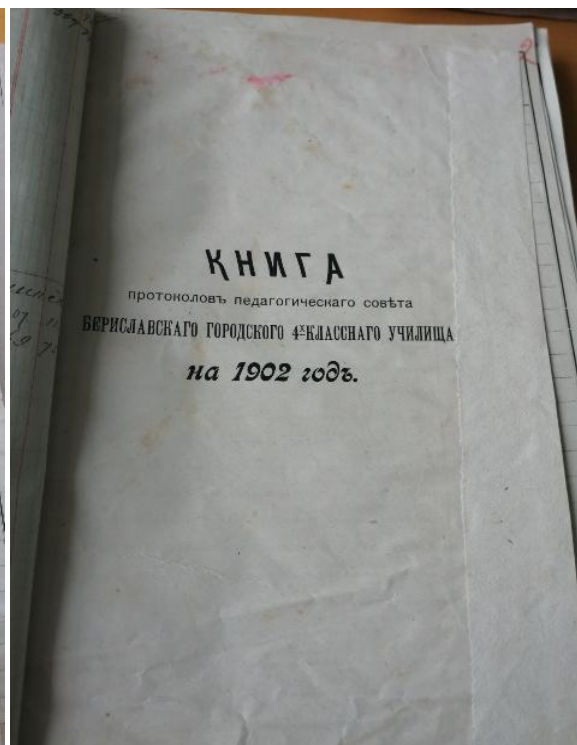
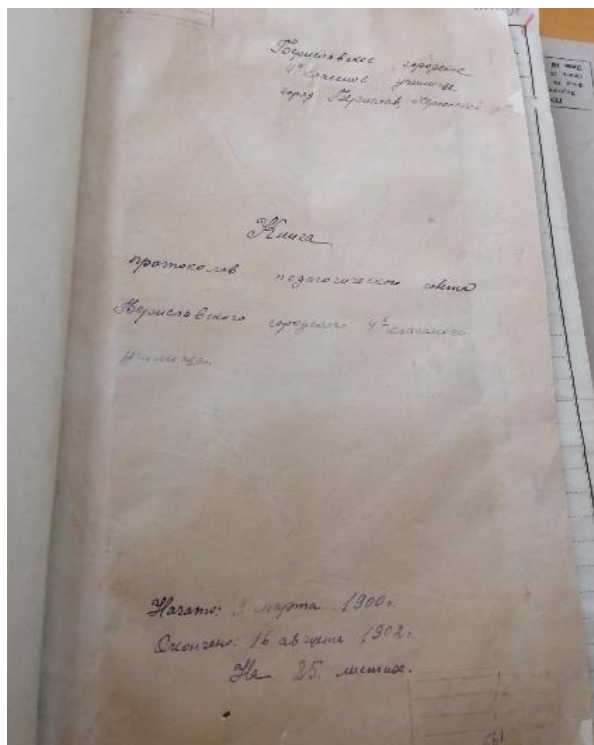
Додаток Л Документи про освіту

Джерело: [10, арк. 4, 27, 28, 25].

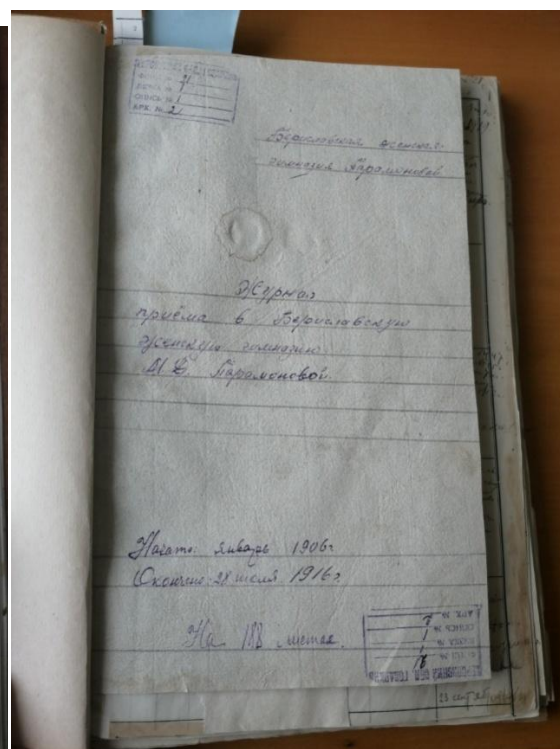
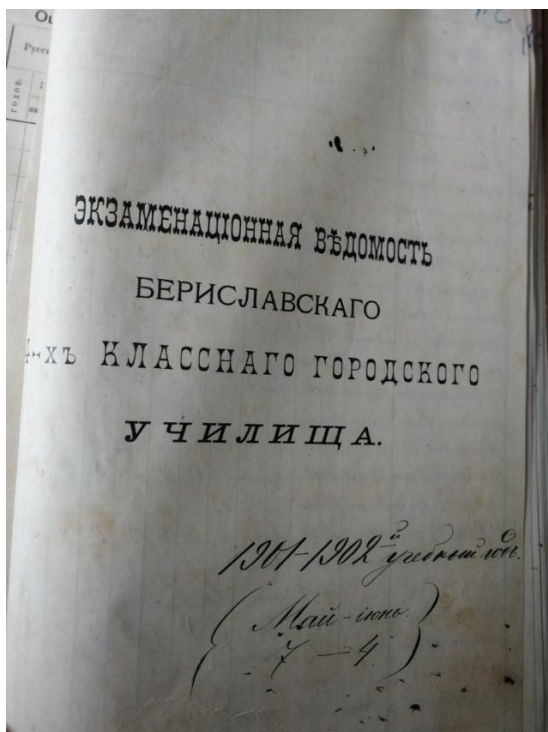
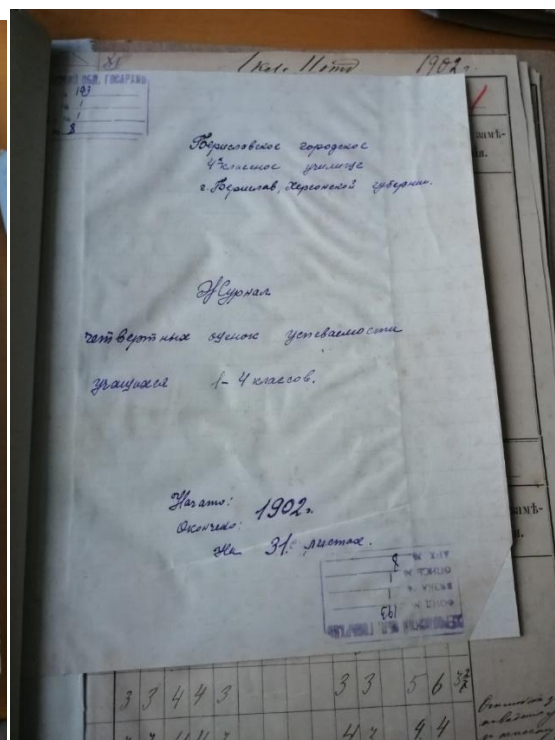
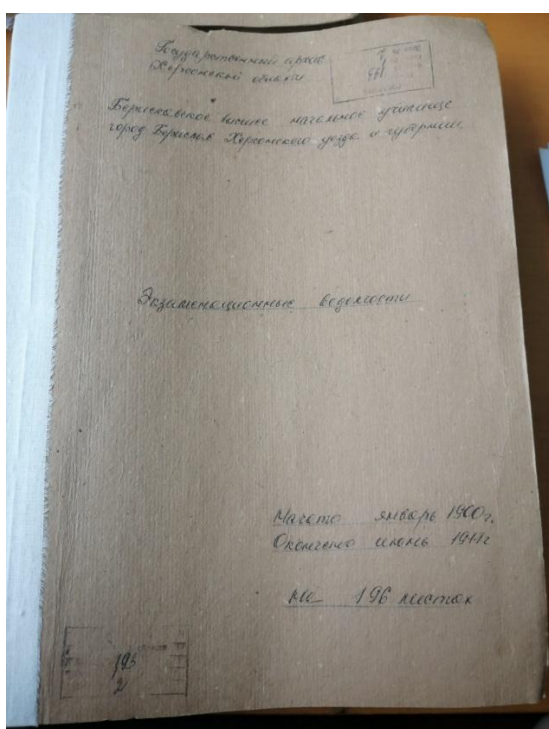
Додаток М

Зразки книг Протоколів засідань педагогічних рад навчальних закладів

Джерело: [112, арк. 4, 27, 28, 25].

Зразки оформлення внутрішньої шкільної документації

Джерело: [329].

Додаток П

Розподіл навчальних предметів у різних типах навчальних закладів

<i>Типи навчальних закладів, рік</i>	<i>Навчальні предмети</i>
<i>Малі народні училища, 1786</i>	читання, письмо, малювання, «християнська гречність»
<i>Парафіяльні училища, 1803</i>	Читання, письмо, перші арифметичні дії, початки Закону Божого і моралі, читання книги «Коротке наставляння про сільське домоведення»
<i>Повітові училища, 1803</i>	Закон Божий, Священна історія, російська граматики, чистописання, правопис, правила складу, всезагальна географія, початкові правила математичної географії, географія Росії, загальна і російська історія, арифметика, початкові правила фізики, природнича історія, технології, малювання
<i>Губернські училища (або гімназії), 1803</i>	Латина, французька і німецька мови, географія, історія, загальна статистика і статистика Росії, математика «чиста і прикладна», філософія, «ізящні науки», початки політичної економії, природнича історія, експериментальна фізика, основи комерційних наук і технологій, малювання
<i>Приватні пансіони, 1803</i>	Закон Божий, російська мова, решту предметів визначав засновник
<i>Парафіяльні училища, 1828; 1858</i>	Закон Божий, читання, письмо, арифметика
<i>Повітові училища, 1828; 1858</i>	законознавство і судочинство, механіка, технології, архітектура, сільське господарство
<i>Гімназії 1828; 1858</i>	Закон Божий, Священна і церковна історія, російська граматики, словесність, логіка, латина, німецька і французька мови, математика, географія і статистика, фізика, чистописання, креслення, малювання
<i>Жіночі училища I-го розряду, 1858</i>	Закон Божий, російська мова і словесність, арифметика і початки геометрії, географія, загальна і російська історія, природознавство, фізика, рукоділля. За бажанням: французька і німецька мови, малювання, музика, спів, танці
<i>Жіночі училища II-го розряду, 1858</i>	Закон Божий, російська граматики, скорочена російська історія і географія, початки арифметики, чистописання, рукоділля
<i>Гімназії, 1864</i>	Закон Божий, Священна і церковна історія, російська граматики, словесність, логіка, латина, німецька і французька мови, математика, географія і статистика,

	фізика, чистописання, креслення, малювання
<i>Прогімназії, 1864</i>	Закон Божий, російська мова, історія, природознавство з географією, математика, французька та німецька мови, чистописання, малювання, креслення
<i>Народні училища, 1864</i>	Закон Божий, читання книг громадянського і церковного друку, письмо, початки арифметики, церковний спів
<i>Марійнські жіночі гімназії, 1864</i>	Закон Божий, російська мова, російська історія і географія, арифметика, чистописання Необов'язкові: рукоділля, навчання основ ремесла
<i>Міські училища, 1872</i>	Закон Божий, читання, письмо, російська мова, церковно-слов'янське читання з перекладом на російську мову, арифметика, практична геометрія, географія і вітчизняна історія з необхідними відомостями з курсу всесвітньої історії і географії, відомості з природничої історії, фізика, малювання, креслення, гімнастика, спів
<i>Сільські училища, 1872</i>	Закон Божий, читання, письмо, російська мова, церковно-слов'янське читання з перекладом на російську мову, арифметика, практична геометрія, географія і вітчизняна історія з необхідними відомостями з курсу всесвітньої історії і географії, відомості з природничої історії, фізика, спів

Джерела: [186; 211; 225; 228-230; 241; 242; 247; 281; 282].

Додаток Р
Перелік навчальних предметів гімназій
(від моменту створення до кінця XIX ст.)

<i>Устав учбових закладів 1804</i>	<i>Статут гімназій та училищ 1828</i>	<i>Указ про зміну розподілів навчальних предметів 1849</i>	<i>Університетський статут 1864</i>	<i>Статут гімназій і прогімназій 1871</i>
<ul style="list-style-type: none"> • латина • давньогрецька мова • французька мова • німецька мова • історія (міфологія та старожитності) • географія • загальна і приватна статистика • філософія і витончені науки • початкові підстави політичної економії • чиста і прикладна математика • дослідна фізика • природна історія • малювання • основи наук про торгівлю і технології 	<ul style="list-style-type: none"> • Закон Божий • Священна та Церковна історія • Російська граматики • словесність • логіка • латина • німецька та французька мови • математичні науки • географія та статистика • історія • фізика • чистописання • креслення • малювання <p><i>додатково:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> давньогрецька мова статистика нарисна та аналітична геометрія логіка 	<p style="text-align: center;"><i>загальні предмети:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Закон Божий • фізика і математична географія • загальна і російська історія • математика • німецька, французька, російська та слов'янська мови <p style="text-align: center;"><i>спеціальні – для майбутніх службовців:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> російська мова, математика, основи законодавства 	<p style="text-align: center;"><i>класичні гімназії:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Закон Божий • російська мова з церковно-слов'янською і словесність • латина і грецька мова • математика • фізика і космографія • історія • географія • природна історія • німецька та французька мови • чистописання • креслення • малювання 	<ul style="list-style-type: none"> • Закон Божий • російська мова з церковно-слов'янською і словесність • латина і грецька мова • математика • фізика і природознавство • історія • математична географія • географія • німецька та французька мови • чистописання • основи логіки

Джерела: [47; 53; 216; 221; 241; 281].

Додаток С

Таблиця уроків у чоловічих гімназіях, 1905-06 н. р.

	К Л А С С Ї.										
	I.	II.	III.	IV.		V.		VI.		VII.	
				Гимназія, поименованная въ п. IV Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. III Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. IV Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. III Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. IV Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. III Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. IV Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.	Гимназія, поименованная въ п. III Высочайшаго повелѣнія 20 Іюля 1902 г.
Законъ Божій	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Русскій языкъ	5	5	4	4	4	3	3	5	3	4	3
Латинскій языкъ	—	—	5	5	4	5	5	5	5	5	4
Греческій языкъ	—	—	—	—	4	—	6	—	6	—	5
Философская пропедевтика	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Законовѣдѣніе	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Математика	4	4	4	4	4	5	4	4	4	3	3
Физика	—	—	—	—	—	—	—	3	2	4	4
Исторія	2	2	2	3	3	4	3	3	2	2	2
Географія	2	2	2	2	2	2	—	—	—	—	—
Нѣмецкій языкъ	5	3	3	3	2	3	3	3	3	3	2
Французскій яз	—	6	3	4	2	3	3	3	2	3	2
Природовѣдѣніе	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Рисованіе	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Чистописаніе	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Итого	26	28	28	27	27	27	20	28	20	20	20

На 1906—1907 учебный годъ таблица уроковъ для VIII класса гимназій, поименованныхъ въ п. IV Высочайшаго повелѣнія 1902 г., устанавливается въ слѣдующемъ видѣ:

Законъ Божій	2	урока
Русскій языкъ	4	„
Латинскій языкъ	5	„
Греческій языкъ	—	„
Философская пропедевтика	2	„
Математика	4	„
Физика	3	„
Исторія	2	„
Нѣмецкій языкъ	2	„
Французскій языкъ	3	„
Законовѣдѣніе	2	„

Всего 29 уроковъ.

Джерело: [146].

Додаток Т

Список навчальних закладів початкової освіти Херсонської губернії

Вид	Назва	Місто	Дата створення	Засновник/власник
Військове училище	Військово-кантоністське училище	Херсон	1780	Військове відомство
Повігове училище	Херсонське повігове училище	Херсон	1813	Місцева громада
Гімназія	Херсонська чоловіча гімназія	Херсон	1815	Місцева громада
Училище	Херсонське училище для дітей канцелярських служителів	Херсон	1832	Місцева громада
Приватна школа	Чоловіча школа С.Серікова	Херсон	1846	С.Серіков
Жіночий пансіон	Приватний жіночий пансіон з відділенням для хлопчиків	Херсон	1855	С.Гозадінова
Гімназія	Маріїнська жіноча гімназія	Херсон	1864	Місцева громада
Земська школа	Земська школа на Військовому	Херсон	1866-1867 н.р.	Земство і місто
Земська школа	Земська школа на Забалці	Херсон	1866-1867 н.р.	Земство і місто
Прогімназія	Маріїнсько-Олександрівська жіноча прогімназія	Херсон	1867	Земство і місто
Прогімназія	Херсонська чоловіча прогімназія	Херсон	1871-1896	Місцева громада
Міські школи	13 міських шкіл	Херсон		
Школа	Школа при Будинку працьовитості	Херсон		Херсонське благодійне товариство
Школи	2 школи для сиріт губернського земства	Херсон		
Школа	Зразкова школа при учительській семінарії	Херсон		
Школа	Приватна школа Лаврова	Херсон		Лавров
Школа	Приватна школа Акименко	Херсон		Акименко
Школа	Приватна школа	Херсон		Шевченко

	Шевченко			
Школи грамотності	4 єврейські школи грамотності	Херсон		
Міське училище	Трикласне міське училище	Херсон		Міське суспільство
Прогімназія	Жіноча п'ятикласна прогімназія (з 1907р. - гімназія)	Херсон		А.В. Тюльпанова (Каліге)
Початкове училище	Приватне початкове училище	Херсон	1902	В.І.Марченко
Гімназія	Приватна жіноча гімназія В.І.Марченко	Херсон	1911	В.І.Марченко
Гімназія	Маріїнська гімназія	Одеса	1858	
Гімназія	Друга чоловіча Одеська гімназія	Одеса	1848	
Повігове училище	Повігове училище	Одеса		
Парафіяльне училище	5 парафіяльних училищ	Одеса		
Училище	Сирігське училище при сирігському будинку	Одеса	1834	
Чоловічий пансіон	Три чоловічих пансіону	Одеса		
Школа	Школа для бідних при католицькій церкві	Одеса		
Школи	Дві школи для бідних дітей при протестантській церкві	Одеса		
Школа	Міська дівоча школа	Одеса		
Училище	Єврейське дівоче училище	Одеса		
Школа	Школа дівчат при будинку піклування сиріт Одеського жіночого благодійного товариства	Одеса	1834	
Училище	Училище глухонімих дівчат	Одеса		
Жіночі пансіони	Шість дівочих пансіонів	Одеса		

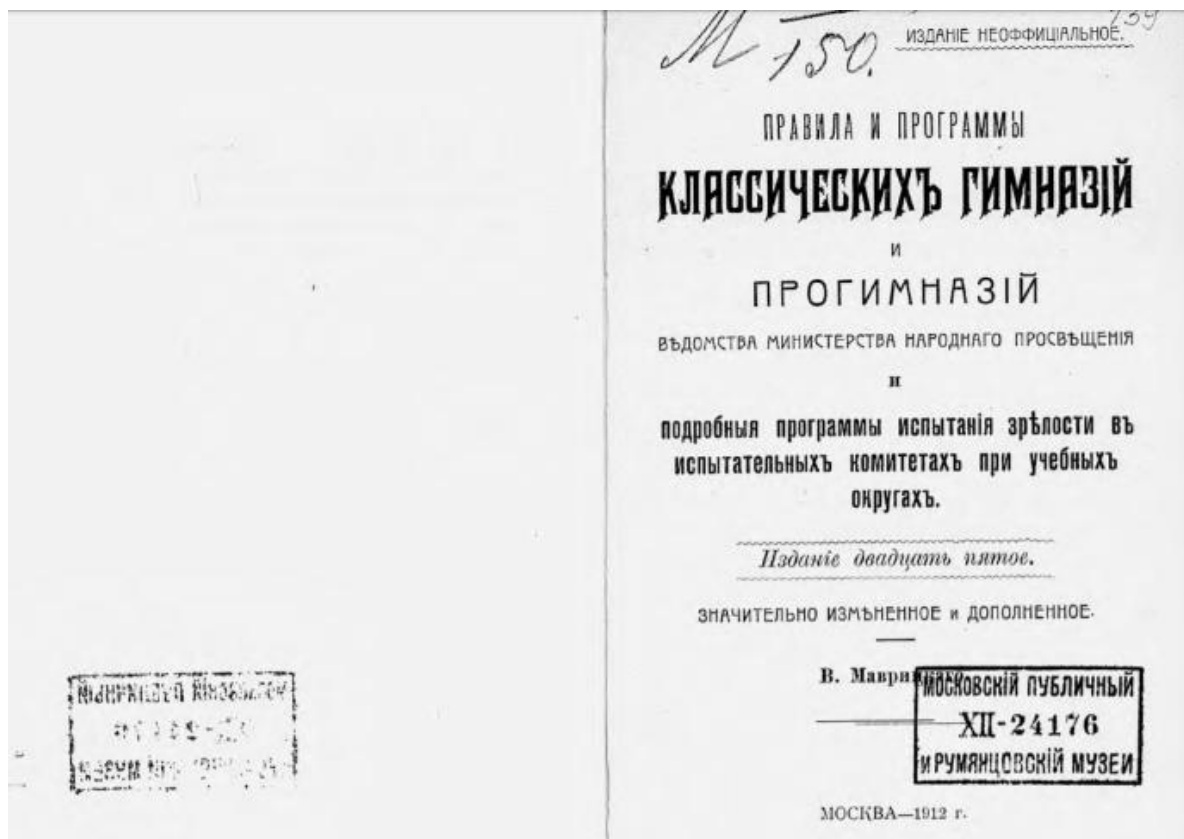
Жіночий пансіон	Єврейський жіночий пансіон	Одеса		
Семінарія	Духовна семінарія	Одеса	1838	
Повігове училище	Духовне повігове училище	Одеса	1838	
Парафіяльне училище	Духовно-парафіяльне училище	Одеса	1838	
Училище	Училище для дівчат духовного звання при монастирі Архангела Михайла	Овідіюполь		
Парафіяльне училище	Парафіяльне училище	Овідіюполь		
Міське училище	Міське училище	Овідіюполь		
Церковно-парафіяльна школа	Церковно-парафіяльна школа	Овідіюполь		
Міське училище	Міське двокласне училище	м. Маяки Одеського повіту		
Міське училище	Міське однокласне училище	м. Маяки Одеського повіту		
Церковно-приходська школа	Церковно-приходська школа	м. Маяки Одеського повіту		
Міське училище	Міське трикласне училище	м. Очаків		
Міські училища	3 Однокласних міських училища	м. Очаків		
Училища	2 Приватних училища	м. Очаків		
Училище	Училище для дочок нижніх чинів ЧФ	м. Миколаїв	1826	Морське відомство С.І. та А.І.Льїних
Школа	Елементарна підготовча школа Льїних	м. Миколаїв	1862	Морське відомство С.І. та А.І.Льїних
Гімназія	Перша Марїїнська гімназія	м. Миколаїв	1863	
Гімназія	Перша Олександрівська гімназія	м. Миколаїв	1862	
Гімназія	Друга жіноча гімназія	м. Миколаїв	1843	
Пансіон	Південнослов'янський пансіон	м. Миколаїв	1867	

Прогімназія	Чоловіча прогімназія	Вознесенськ		
Гімназія	Жіноча гімназія	Вознесенськ		
Школи	2 нижчі школи	Вознесенськ		
Парафіяльна школа	Двокласна парафіяльна школа	Вознесенськ	1851	
Церковно-парафіяльна школа	Церковно-парафіяльна школа	Вознесенськ		
Хедери	2 хедера	Вознесенськ		
Училища	2 приватних училища	Єлисаветград		
Гімназія	Жіноча гімназія	Єлисаветград	1860	
Повігове училище	Повігове училище	Єлисаветград		
Парафіяльне училище	Парафіяльне училище	Єлисаветград		
Пансіон	Жіночий пансіон Погорелко	Єлисаветград		
Пансіон	Жіночий пансіон Вередковіч	Єлисаветград		
Училище	Жіноче училище Карнаухової	Єлисаветград		
Гімназія	Приватна жіноча гімназія М.Ф.Буссель	Каховка	1905	М.Ф.Буссель
Міське училище	Міське чотирикласне училище	Берислав		
Гімназія	Приватна жіноча гімназія М.Парамонової	Берислав		М.Парамонова
Училище	Вище початкове училище	Берислав		

Джерела: [262; 302].

Додаток У

Правила і програми класичних гімназій

просы, при помощи которых распознаются части предложения, прежде без сообщения названий частей, а в последствии и с названием главных из них. За вопросами, уясняющими взаимную связь между словами в отдельных предложениях, задаются вопросы, исчерпывающие содержание прочитанной статьи.

Къ чтенію по церковно-славянски приступаютъ тотчас же, какъ только ученики приучатся къ сознательному и бѣглому чтенію по-русски; свойственные только церковно-славянскому языку, слова, формы и обороты передаются соответственными имъ русскими.

2. *Пересказъ прочитаннаго* производится не иначе, какъ при помощи вопросовъ учителя, исчерпывающихъ содержание прочитанной статьи, безъ измѣненія порядка сообщаемаго изъ ней материала. Связнаго разсказа статьи можно требовать только послѣ неоднократнаго ея пересказа по вопросамъ.

Пересказъ прочитаннаго, какъ и слѣдующее упражненіе, можетъ быть прекраснымъ средствомъ къ приученію дѣтей говорить громко, плавно и правильно и къ искорененію часто встрѣчающейся у нихъ торопливости въ рѣчи и скороговорки.

3. *Разучиваніе новизны* какъ въ этомъ, такъ и въ слѣдующихъ классахъ, не только представляетъ материалъ для упражненій съ цѣлью приобрѣтенія навыка говорить плавно и выразительно и писать правильно, не только обогащаетъ дѣтей запасомъ словъ и оборотовъ родной рѣчи, но оно должно положить основаніе ознакомленію учениковъ съ образцовыми писателями.

4. *Грамматическія занятія*, находясь въ непосредственной связи съ чтеніемъ избранной хрестоматіи, должны быть направляемы главнѣйше къ уясненію взаимнаго отношенія словъ въ предложеніи. Они подготовляются, съ одной стороны, тѣми же вопросами, которые служатъ къ достиженію сознательнаго чтенія и которыми достигается знакомство съ частями предложенія и частями рѣчи, какъ выраженіемъ частей предложенія; съ другой стороны, они подготовляются упражненіями въ разложеніи отдельныхъ словъ на составные ихъ элементы, чѣмъ достигается знакомство съ звуками, буквами, слогами. Изъ грамматики

должно быть сообщено ученикамъ приготовительнаго класса слѣдующее:

Предметы: чувственные (одушевленные и неодушевленные) и умственные. Признаки предметовъ (качества и дѣйствія).

Понятіе о предложеніи; подлежащее, сказуемое (простое и составное) и объяснительныя слова по вопросамъ.

Части рѣчи: Имя существительное, общее и частное (варичательное и собственное); мужескій, женскій и средній родъ; число; названіе падежей и падежные вопросы, склоненіе прилагательныхъ полнаго окончанія (исключая прилагат. на *ий* съ род. пад. на *ью*).

Мѣстоименіе: склоненіе личныхъ, вопросительныхъ и указательныхъ мѣстоименій.

Глаголь; спряженіе: лица, числа, времена; наклоненіе: изъявительное, повелительное и неопредѣленное.

Раздѣленіе звуковъ: на гласные, согласные и полугласные.

Гласные твердые и мягкіе; употребленіе буквъ *і, ѣ и э*; употребленіе гласныхъ послѣ *ж, ч, ш, щ, и, ц, к, г*; употребленіе *з и ѣ*; алфавитъ.

Дѣленіе словъ на слоги. Удареніе.

Преподаваніе грамматики въ этомъ классѣ должно быть основано преимущественно на разборѣ, т. е., по возможности, всѣ грамматическія свѣдѣнія выводятся изъ текста читаемой статьи и постоянно укрѣпляются въ сознаніи и памяти учениковъ какъ примѣрами при дальнѣйшемъ чтеніи, такъ и письменными упражненіями. Знакомство съ частями простаго предложенія, имѣя цѣлью помогать лучшему пониманію читаемаго, должно быть ограничено умѣньемъ указать и назвать подлежащее и сказуемое въ простаго предложенія, въ которомъ они выражены вполне ясно и, главное, показать взаимное отношеніе словъ въ предложеніи.

Какъ средство, укрѣпляющее въ памяти и сознаніи учениковъ грамматическія правила, предлагается и письменными упражненіями учениковъ въ склоненіяхъ и спряженіяхъ. Относительно неизмѣняемыхъ частей рѣчи слѣдуетъ довольствоваться, если ученикъ будетъ въ состояніи ука-

Продовження додатку У

чення слово, и будетъ правильно употреблять на письмѣ предлоги въ случаяхъ, не представляющихъ затрудненій для знающаго самыя основныя правила грамматики.

5. *Письменныя упражненія* состоятъ въ списываніи съ книги дома, а въ случаяхъ нужды—въ первое время—и въ классѣ; въ писаніи выученаго наизусть, въ упражненіяхъ въ склоненіи и спряженіи, въ составленіи отвѣтовъ на вопросы изъ прочитанной статьи и въ письмѣхъ подъ диктовку. Диктовка въ этомъ классѣ можетъ быть только объяснительная, съ предупрежденіемъ ошибокъ, и начинается уже послѣ приобрѣтенія учениками нѣкотораго навыка въ механическомъ писаніи; диктовка повѣрочная допускается только въ самомъ концѣ года.

Вниманіе преподавателя при письменныхъ упражненіяхъ должно быть обращено не только на внутреннія достоинства работы учениковъ, но и на внѣшнія: торопливость, небрежность и неряшливость въ письмѣхъ должны быть устраняемы всѣми мѣрами какъ въ этомъ, такъ въ слѣдующихъ классахъ.

Рукоб. могутъ, между прочимъ, служить: Смирновскій. Приготовительный курсъ русской грамматики, ч. 25 к.

Кирпичниковъ и Гиляровъ. Этимология русскаго языка для низшихъ классовъ гимназій, ч. 40 к.—Красногорскій. Задачи по русскому правописанію.—Покровский. Русская хрестоматія, ч. 1, ч. 50 к.

Арифметика (6 уроковъ).

Четыре основныя дѣйствія надъ цѣлыми числами. Употребленіе русскихъ счетовъ; сложеніе и вычитаніе на счетахъ. Письменное и, въ особенности, устное рѣшеніе задачъ.

Рукоб. можетъ служить: Егущевскій. Сборникъ арифметическихъ задачъ, ч. 1, ч. 35 к.—Вороновъ. Сборникъ арифметическихъ задачъ, ч. 1, ч. 30 к.—Гольденбергъ. Собраніе примѣровъ и задачъ, ч. 30 к.

ною линією, составленною изъ наклонныхъ двумя пересекающимися ломаными линіями, состоящими изъ горизонтальныхъ и вертикальныхъ: двумя, тремя и четырьмя ломаными линіями съ разнообразными сочетаніями прямыхъ.

б) *Прямолінейныя симметрическія затѣловидныя украшенія*, четырехъ и восьмиконечныя, размѣщенныя въ квадратѣ; трехконечныя—въ равностороннемъ треугольникѣ; восьмиконечныя—въ правильномъ восьмиугольникѣ и шестиконечныя—въ правильномъ шестиугольникѣ.

Пособіе можетъ служить: Савеловъ. Рисованіе по сѣткѣ, ч. 60 к.—Пуцковичъ. Рисованіе по сѣткѣ, ч. 25 коп.

ПЕРВЫЙ КЛАССЪ.

Законъ Божій (2 урока).

Священная исторія Ветхаго Завѣта. Сотвореніе міра, ангеловъ и человека. Жизнь прородителей въ раю. Грѣхопаденіе прородителей и послѣдствія грѣхопаденія. Судъ Божій надъ грѣшниками и обѣтованіе Спасителя. Канъ, Авель и Сивъ. Смѣшеніе племенъ. Всемирный потопъ. Спасеніе Ноя съ семействомъ и жертвоприношеніе его по выходѣ изъ ковчега. Дѣти Ноя и его пророчество о судьбѣ ихъ. Столпотвореніе вавилонское, расцѣпленіе людей и появленіе идолопоклонства. Призваніе Авраама и переселеніе его въ землю ханаанскую, разуменіе его съ Лотомъ, освобожденіе Лота изъ плѣна. Мельхиседекъ. Завѣтъ Божій съ Авраамомъ. Сарра, Агарь и Измаиль. Явленіе Аврааму Бога у дуба Мамврийскаго. Казнь Содома и Гоморры. Рожденіе Исаака и принесеніе его въ жертву Богу.—Супружество Исаака. Исаавъ и Иаковъ. Удаленіе Иакова въ Месопотамію; видѣніе имъ лѣстницы, пребываніе его у Лавана и возвращеніе въ Палестину.—Дѣти Иакова. Жизнь Иосифа въ Египтѣ и переселеніе въ оный Иакова съ семействомъ; пророческое благословеніе Иакова дѣтямъ. Иовъ.—Состояніе евреевъ въ Египтѣ по смерти Иосифа. Рожденіе и воспитаніе Моисея, удаленіе его изъ Египта; явленіе ему Бога

Чистописаніе (4 урока).

1) Указанія правильнаго положенія тѣла и рукъ при письмѣхъ, положенія тетради и держанія пера.

2) Упраженія въ проведеніи карандашомъ различныхъ линій и фигуръ, служащихъ къ развитію руки и глаза.

3) Письмо строчныхъ буквъ по графической сѣткѣ по группамъ. 1-я группа—буквы, состоящія изъ черты прямой и черты прямой съ закругленіемъ внизу: і, и, ѣ, ш, л, м, н, ц, ѳ; 2-я группа—буквы, состоящія изъ черты съ закругленіемъ вверху и черты съ закругленіемъ вверху и внизу: г, п, т, р, у, к; 3-я группа—буквы, состоящія изъ полуоваловъ лѣвыхъ и правыхъ: е, с, в, ъ, ы, ч, ъ, ѣ, э, х, ж; 4-я группа—буквы, состоящія изъ оваловъ: о, ѡ, ю, а, я, д, ф, б.

4) Письмо прописныхъ буквъ по той же сѣткѣ и также въ генетическомъ порядкѣ по группамъ: 1-я группа—буквы, состоящія изъ черты прямой съ закругленіемъ внизу и черты прямой съ закругленіемъ вверху и внизу: И, Ш, Ц, Щ, Ч, Л, А, М; 2-я группа—буквы, состоящія изъ полуоваловъ и оваловъ: С, Е, Ъ, Э, З, Х, Ж, О, Ё, Я; 3-я группа—буквы, состоящія изъ пламевидной черты: І, У, Н, Ю, Г, В, Ф, К; 4-я группа—буквы, состоящія изъ пламевидной черты въ соединеніи съ волнистой: Г, П, Ъ, Б, Д.

5) Письмо цифръ по квадратной сѣткѣ въ генетическомъ порядкѣ по группамъ: первая группа: 1, 7, 4; вторая: 3, 5, 6; третья: 2, 9, 0, 8.

6) Письмо буквъ латинскихъ.

Пособіе можетъ служить: Подарскій. Полный курсъ русскаго чистописанія, ч. 60 к.—Гербачъ. Прописи русскія.—Савеловъ. Русскія прописи, ч. 20 к.

Рисованіе (2 урока).

Рисованіе по сѣткѣ линій и фигуръ въ видѣ плоскаго геометрическаго орнамента.

а) *Вордюръ*, образуемые: одною ломаною линією, состоящею изъ горизонтальныхъ и вертикальныхъ; одною лома-

въ купинѣ; чудеса его передъ Фараономъ и казни, поразившія египтянъ. Пасха и выходъ евреевъ изъ Египта. Переходъ ихъ черезъ Черное море.—Чудесныя событія на пути къ Синаю. Синайское законодательство. Устройство скинія, священства и богослуженія. Непокорность евреевъ и осужденіе ихъ на 40-лѣтнее странствованіе. Чудесный жезлъ Аароновъ. Мѣдный змій. Валаамъ. Смерть Аарона и Моисея. Пятокнижіе. Иисусъ Навинъ. Переходъ черезъ Иорданъ; взятіе Иерихона; побѣда Иисуса Навина надъ союзными хананейскими царями и раздѣленіе земли обѣтованной.—Судьи израильскіе: Гедеонъ, Іеффа, Самсонъ, первосвященникъ Ілій и Самуиль. Исторія Руои.—Избраніе и помазаніе Саула на царство. Непослушаніе Саула и отверженіе его Богомъ. Помазаніе Давида на царство. Побѣда его надъ Голиафомъ; гоненіе противъ него Саула и смерть Саула.—Воцареніе Давида. Завоеваніе Иерусалима и перенесеніе туда ковчега. Побѣда Давида надъ сѣдскими народами. Вѣдствія въ его царствованіи. Псалмы Давида.—Соломонъ: его мудрость; построеніе и освѣщеніе храма; слава царствованія Соломона; слабости его; раскаяніе и судъ Божій надъ нимъ.—Раздѣленіе царства еврейскаго на Иудейское и Израильское. Краткій обзоръ исторія царства израильскаго. Паденіе его. Исторія Товита.—Краткій обзоръ исторія царства іудейскаго. Замѣчательнѣйшіе изъ царей. Паденіе царства іудейскаго.—Пророки: Ілій, Елисей и Іона. Пророки: Исавія, Іеремія, Іезекиль. Состояніе іудеевъ во время плѣна вавилонскаго. Пророкъ Давидъ и три отрока. Гордость Навуходносора и наказаніе его. Валтасаръ и паденіе царства вавилонскаго. Возвращеніе іудеевъ изъ плѣна, построеніе второго храма въ Иерусалимѣ: труды Ездры и Нееманъ. Исторія Есфирь и Мардохей.—Александръ Македонскій въ Иерусалимѣ; построеніе храма самарійскаго, переводъ священнаго писанія. Гоненіе Антиоха Елифана. Подвиги Маттаіи и его сыновей.—Начало римскаго владычества. Царствованіе Ирода. Религіозныя секты.

Для большаго ознакомленія воспитанниковъ съ самыми источниками священной исторія Ветхаго Завѣта и для поставленія ихъ подъ непосредственное дѣйствія слова Божія, законоучитель часть урока употребляетъ на чтеніе

Продовження додатку У

— 24 —

нижуючих болѣе близкое отношеніе къ уроку мѣсть по церковно-славянскому тексту изъ книги Бытія, содержащей исторію патриархальнаго періода, книги Исходъ, Числъ, Исуса Навина, Судей, Царствъ, Іова, Товита. Чтеніе производится самими воспитанниками, по указанію законоучителя. Законоучитель указываетъ мѣста для прочтенія съ осмотрительностью, избѣгая неудобныхъ въ педагогическомъ отношеніи или не дающихъ разъясненій уроку. Изъ книги Товита особенно рекомендуется прочитать гл. IV, гдѣ содержится трогательная наставленія Товита своему сыну, могущія произвести сильное впечатлѣніе на дѣтскую душу, и гл. XIII, гдѣ содержится благодарственная молитва Товита къ Богу.

Руководствами могутъ служить: священная исторія Ветхаго Заѣта, протоіерей А. Рудакова, — протоіерей Д. Соколова, — протоіерей Н. Попова, — протоіерей П. Смирнова.

Русскій языкъ (5 уроковъ).

Практическія упражненія. I. 1. Объяснительное чтеніе. 2. Заучиваніе наизусть прозаическихъ и стихотворныхъ отрывковъ и цѣлыхъ произведеній съ упражненіемъ въ выразительномъ произношеніи. 3. Устный пересказъ прочитаннаго или рассказаннаго съ соблюденіемъ формы подлинника или съ измѣненіемъ ея. II. 1. Диктовка: а) писаніе наизусть выученнаго, б) объяснительная диктовка, в) повѣрочная диктовка. 2. Письменное изложеніе прочитаннаго или рассказаннаго по вопросамъ и безъ вопросовъ. III. Грамматическія упражненія, устные и письменныя. IV. Практическое ознакомленіе съ церковно-славянскимъ языкомъ на чтеніи и переводѣ священныхъ и богослужебныхъ текстовъ.

Курсъ грамматики. Изъ синтаксиса: Простое распространенное предложеніе и всѣ его члены. Связь между членами простого предложенія (общее понятіе о согласованіи и управленіи). Обращеніе, приложеніе, вводныя слова и употребленіе при нихъ знаковъ. Изъ этимологій: Звуки гласные и согласные, ихъ раздѣленіе и главныя особенности сочетанія. Имя существительное; его дѣленіе. Имена увеличительныя и уменьшительныя. Правильныя

— 25 —

склоненія именъ существительныхъ; орфографія окончаній. Имя прилагательное; его дѣленіе. Степени сравненія. Прилагательныя увеличительныя, уменьшительныя и ласкательныя. Склоненія прилагательныхъ; орфографія окончаній. Имя числительное; его дѣленіе. Склоненія числительныхъ и правописаніе. Мѣстоименіе; его дѣленіе. Склоненія мѣстоименій; правописаніе. Глаголь; глаголы переходящіе и непереходящіе; виды, наклоненія; дѣленіе на 2 спряженія. Спряженія глаголовъ всѣхъ залоговъ; орфографія окончаній глагола. Нарѣчіе. Степени сравненія. Правописаніе нарѣчій. Предлогъ; его правописаніе. Союзъ; его правописаніе. Междометіе.

Руководствами могутъ служить: Кириличниковъ. Этимология, ц. 30 к. — Смирновскій. Этимология, ц. 55 к. — Смирновскій. Курсъ систематическаго диктанта, ч. I, ц. 75 к. — Гротъ. Русское правописаніе (для всѣхъ классовъ), ц. 60 к. — Соколовъ. Родная рѣчь, ч. I. — Подливановъ. Хрестоматія, ч. I-я. — Воронинъ. Пособіе при изученіи русскаго языка.

Математика (4 урока).

Арифметика. Десятичная система счисленія. Изображеніе чиселъ церковно-славянскими и римскими знаками. Четыре основныя дѣйствія надъ цѣлыми отвлеченными числами, повѣрка этихъ дѣйствій и измѣненіе результатовъ ихъ въ зависимости отъ измѣненія чиселъ, надъ которыми эти дѣйствія производятся. Таблицы русскіхъ мѣръ. Раздробленіе и превращеніе цѣлыхъ именованныхъ чиселъ. Дѣйствія надъ цѣлыми составными именованными числами. Устное и письменное рѣшеніе задачъ. Ознакомленіе съ простѣйшими дробями помощью задачъ преимущественно устныхъ.

Пособіями могутъ служить: Киселевъ. Систематическій курсъ арифметики, ц. 75 к. — Васильевъ. Арифметика цѣлыхъ чиселъ. — Малининъ и Буренинъ. Арифметика, ц. 75 к. — Верещагинъ. Сборникъ арифметическихъ задачъ, ц. 80 к. — Арбузовъ, Мининъ и Назаровъ. Сборникъ арифметическихъ задачъ, ц. 60 к.

— 32 —

3) Два представителя круглыхъ червей (дѣтская глиста и трихина).

4) Одинъ представитель плоскихъ червей (солитеръ).

5) Два представителя кишечнополостныхъ (гидра и бодяга).

6) Одинъ представитель простѣйшихъ (корненожка или амeba).

Руководствами могутъ служить: Усковъ. Первые уроки естествовѣдѣнія, вып. I, II и III, ц. 1 р. 70 к. — Троиновскій. Курсъ природовѣдѣнія, ц. 80 к. — Ивановъ. Природовѣдѣніе, ц. 1 р. — Павловъ. Природовѣдѣніе, ч. I, II и III, цѣна 2 р. 90 к. — Износковъ. Естественная исторія, крат. курсъ. — Маевскій. Весенняя и осенняя флора Средней Россіи. — Львовъ. Зоологія, ч. I и II.

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

къ курсу природовѣдѣнія.

Цѣлью естествознанія въ школѣ должно быть изученіе самой природы, а не книгъ о природѣ. Главнѣйшее требованіе, отсюда происходящее — наглядность въ преподаваніи. Въ особенности неуклонно это требованіе должно быть выполняемо въ младшихъ классахъ при прохожденіи подготовительнаго курса природовѣдѣнія. Способность къ отвлеченнымъ представленіямъ и обобщеніямъ учениковъ этого возраста весьма ограничена. Поэтому на урокахъ природовѣдѣнія должна идти рѣчь о такихъ предметахъ и явленіяхъ, которые доступны непосредственному наблюденію и опыту, и уроки эти, по возможности, не должны ограничиваться стѣнами класса. Желательно, чтобы иногда устраивались хотя бы небольшія экскурсіи въ природу, во время которыхъ преподаватель могъ бы бесѣдовать съ учениками о почвѣ, растеніяхъ и животныхъ въ ихъ естественной связи и обстановкѣ и находить матеріалъ для классныхъ уроковъ.

Наряду съ наглядностью, къ урокамъ природовѣдѣнія должно быть предъявляемо еще слѣдующее основное требованіе. Подборъ матеріала и распорядокъ его долженъ быть отнюдь не бесцѣльный. Уроки не слѣдуетъ всецѣло

— 33 —

подчинять, напримѣръ, случайнымъ находкамъ на экскурсіяхъ. Долженъ быть опредѣленный планъ и нужно стремиться къ тому, чтобы въ результатѣ знакомства съ рядомъ отдѣльныхъ конкретныхъ предметовъ и явленій явились нѣкоторыя общія представленія и понятія о каждомъ изъ трехъ царствъ природы. Это требованіе налагаетъ на преподавателя большую осторожность въ томъ отношеніи, чтобы не переступить предѣлы, доступныя дѣтскому пониманію, — но оно, безусловно, должно быть. Если въ грудѣ фактическаго матеріала не усматривается никакой связи, нельзя сбѣгать изъ него никакого вывода, то предметъ теряетъ свою образовательную цѣнность, и даже въ дѣтскомъ умѣ онъ въ силу этого не можетъ возбудить къ себѣ подобающаго интереса.

Курсъ природовѣдѣнія начинается нагляднымъ знакомствомъ съ основными физическими фактами: о трехъ состояніяхъ тѣлъ, объ ихъ вѣсѣ, о дѣйствіи на нихъ тенія и т. д.: сюда же слѣдуетъ присоединить знакомство съ измѣреніемъ тѣлъ, если оно не получено на урокахъ арифметики.

Этотъ небольшой отдѣлъ, представляющій какъ бы введеніе въ курсъ, дастъ ученикамъ такія понятія, которыя имъ весьма нужны будутъ потомъ. Впрочемъ, можно и не выдѣлять этого матеріала въ особую главу, а приурочить его къ изученію воздуха и воды.

Воздухъ и вода потому предпосылаются землѣ, что изученіе этихъ двухъ предметовъ наиболѣе наглядно даетъ ученикамъ такія общія понятія, которыя пригодятся при изученіи земли; таково, напримѣръ, понятіе о простыхъ и сложныхъ тѣлахъ, являющееся выводомъ изъ изученія составныхъ частей воздуха и воды, о соединеніи тѣлъ съ кислородомъ и др.

Само собою разумется, что преподаватель долженъ на глазахъ учениковъ продѣлать всѣ относящіяся къ курсу опыты: получить кислородъ, азотъ, углекислый газъ, водородъ, показать свойства этихъ тѣлъ и т. д. Необходимо имѣть коллекцію изучаемыхъ минераловъ и горныхъ породъ. Если въ данной мѣстности извѣстны въ значительномъ количествѣ другія породы, не указанныя въ программѣ.

— 36 —

(Infinitivus Praesentis) и причастіе прошедшаго времени (Participium Perfecti). ж) Порядокъ словъ въ главному предложеніи.

Пособіями могутъ служить: Глезеръ и Пецольдъ. Учебникъ нѣмецкаго языка, ч. I, п. 90 к. — Чекала. Учебникъ нѣмецкаго языка, ч. I, п. 65 к.

Рисованіе (2 урока).

1. Элементарная начала рисованія: взаимное сочетание прямыхъ линий и простѣйшихъ геометрическихъ прямолинейныхъ фигуръ и комбинацій ихъ въ видѣ плоскаго орнамента.

2. Упражненіе въ рисованіи окружности круга и простѣйшихъ прямыхъ фигуръ, составленныхъ изъ частей окружности.

3. Рисованіе простѣйшихъ плоскихъ кривыхъ фигуръ, составленныхъ изъ элементовъ растительнаго царства: листья и цвѣты симметрично расположенные по одной или нѣсколькимъ осямъ.

Чистовисаніе (2 урока).

Повтореніе курса приготовительнаго класса. Знакомство съ латинскимъ и нѣмецкимъ алфавитомъ. Упражненія въ письмѣ по-русски и по-нѣмецки, — сначала по двумъ линейкамъ, затѣмъ по одной линейкѣ и безъ линеекъ (по такту и безъ такта). Списываніе съ печатнаго по-русски и по-нѣмецки.

ВТОРОЙ КЛАССЪ.

Зановъ Божій (2 урока).

Салционал исторія Новою Заветомъ. Предсказаніе о рожденіи Іоанна Крестителя. Пресвятая Дѣва Марія и Благовѣщеніе Ей о рождествѣ Ісуса Христа. Посѣщеніе Пресвятою Дѣвою Елисаветы. Рожденіе Іоанна Крестителя. Рождество Ісуса Христа. Поклоненіе Вифлеемскихъ пастырей и восточныхъ мудрецовъ. Срѣщеніе Господа Ісуса

— 37 —

во храмѣ. Бѣгство Іосифа съ Богомладенцемъ и Марією въ Египетъ и возвращеніе его въ землю Израилеву. Отрокъ Ісусъ во храмѣ. Проповѣдь Іоанна Крестителя. Крещеніе Ісуса Христа. Искушеніе Его въ пустыни. Свидѣтельство Іоанна Крестителя объ Ісусѣ Христѣ. Первые ученики Ісуса Христа. Первое чудо въ Канѣ Галилейской.

Первый годъ служенія Христова. Изгнаніе торгующихъ изъ храма. Бесѣда Ісуса Христа съ Никодимомъ. Бесѣда Ісуса Христа съ самаряною. Исцѣленіе сына царедворца въ Канѣ. Проповѣдь Ісуса Христа въ Назаретѣ. Чудесный ловъ рыбы въ Геннисаретскомъ озерѣ. Исцѣленіе расслабленнаго въ Капернаумѣ. Призваніе Левія.

Второй годъ служенія Христова. Исцѣленіе расслабленнаго при овчей купели. Исцѣленіе сухорукаго и ученіе о субботѣ. Избраніе двѣнадцати апостоловъ. Нагорная проповѣдь о милостивѣ, молитвѣ и постѣ. Исцѣленіе слуги сотника въ Капернаумѣ. Воскресеніе сына вдовы Наниской. Ісусъ Христосъ въ домѣ Симона фарисея. Притча о сѣятелѣ. Притча о сѣмени и плевелахъ. Притча о зернѣ горчичномъ. Укрощеніе бури. Изгнаніе легіона бесовъ. Исцѣленіе кровоточивой женщины и воскресеніе дочери Наира. Отправленіе двѣнадцати апостоловъ на проповѣдь и наставленіе имъ Ісуса Христа. Смерть Іоанна Крестителя. Чудесное насыщеніе 5,000 человекъ народа пятью хлѣбми. Хожденіе Ісуса Христа по водамъ. Бесѣда Ісуса Христа о таинствѣ причащенія въ Капернаумской синагогѣ.

Третій годъ служенія Христова. Исцѣленіе дочери Ханаанеянки. Исповѣданіе Петра; предсказаніе Господа о Своихъ страданіяхъ, смерти и воскресеніи и ученіе о крестѣ Его послѣдователей. Преображеніе Господне. Исцѣленіе бѣсноватаго глухонѣмого отрока. Чудесное полученіе монеты для подавнія на храмъ. Наставленіе о смиреніи и незлобіи. Притча о милосердномъ царѣ и безжалостномъ должникѣ. Помилованіе жены грѣшницы. Чудесное насыщеніе 4,000 человекъ народа семью хлѣбми. Исцѣленіе слѣпорожденнаго. Притча о милосердномъ самарянинѣ. Посѣщеніе Маромъ и Маріи Господомъ. Притча о любящемъ богатѣ и рабахъ, ожидающихъ господина. Притча о званныхъ на вечерю. Притча объ оцѣ пропан-

— 44 —

ТРЕТИЙ КЛАССЪ.

Зановъ Божій (3 урока).

Ученіе о богослуженіи христіанской православной церкви съ объяснительнымъ чтеніемъ церковныхъ песнопѣній.

Предварительная понятія. Когда и какъ установлено церковное богослуженіе. Лица, совершающія его. Облаченія, усвоенныя имъ сану. — Мѣсто его совершенія: вѣншее и внутреннее устройство храма, принадлежности св. престола, священныя изображенія, иконостасъ, священныя сосуды и другіе предметы, употребляемые при богослуженіи. — Время совершенія богослуженія; кругъ богослуженія дневной, недѣльный, годовой. — Богослуженныя книги.

1. *Всенощное бдѣніе.* Общія понятія о всернемъ и утреннемъ богослуженіи. Сосединеніе сихъ богослуженій во всенощномъ бдѣніи. Начало всенощнаго бдѣнія. Предназначенный псаломъ. — Ектенія. Пѣніе 1-го псалма и избранныхъ стиховъ изъ другихъ псалмовъ. — Пѣніе стихиръ на „Господи воззвахъ“ и Богородична. — Вечерній входъ. Пѣснь „Свѣте тихій“. Пѣніе прокимна. Пареміи. Ектенія послѣ вечерняго входа. Литія, стихиры на стиховнѣ и благословеніе хлѣбовъ. — Шестопсалміе. Ектенія. Пѣніе „Богъ Господь“ и тропарей воскресныхъ или праздничныхъ. Канонъ. — Полюдей. Антифоны. Чтеніе Евангелія. Канонъ. Ирмосы воскресныя или важѣйшихъ праздниковъ. Стихиры на хвалитѣхъ. Великое славословіе. — Ектенія — сугубая и протисельная. 1-й часъ.

2) *Возмостенная литургія.* Понятіе о литургіи. Установленіе ея. Чинъ литургіи. Главныя ея части. Проскомидія. Чтеніе 3 и 6 часовъ. 9 часъ. — Литургія оглашенныхъ. Ектенія. Псалмы изобразительныя и антифоны. Пѣснь: „Единородный Сыне“. Блаженны. Малый входъ; значеніе его. Пѣніе „Трисвятаго“. — Чтеніе Апостола и Евангелія. Ектенія, заключающія литургію оглашенныхъ. — Ектенія, начинающія литургію вѣрныхъ. Херувимская пѣснь. Великій входъ. Совершеніе таинства. Приготовленіе къ причащенію Святыхъ Даровъ и причащеніе. — Заключительныя дѣйствія литургіи вѣрныхъ. — Краткія свѣдѣнія о литургіи Св. Василія Вели-

— 45 —

каго, дни совершенія ея и отаичіе отъ литургіи Св. Іоанна Златоуста. — Богослуженныя особенности праздниковъ: Рождества Христова, Богоявленія, Преображенія Господня, Входа Господня во Іерусалимъ, Пасхи, Вознесенія, Пятидесятницы и Воздвиженія Креста Господня.

Богослуженіе великопостное. Понятіе о Великомъ постѣ. Приготовительныя къ нему недѣли. Особенности богослуженія великопостнаго; часы, литургія преддосвященныхъ даровъ; — составъ, порядокъ и особенности ея.

Страстная седмица. Священныя воспоминанія, соединенныя съ великимъ четвергомъ, пяткомъ и субботомъ и особенности богослуженія въ каждый изъ сихъ дней. — Совершеніе молебныхъ пѣній и панихидъ. Обряды при погребеніи усопшихъ.

Изъ священнаго писанія читаются въ классѣ псалмы, наиболее употребительныя при богослуженіи, и пареміи на праздники Господня, Богородичны и святыхъ. — Воспитанники заучиваютъ наизусть, кромѣ обычныхъ пѣснопѣній, всѣ тропари и кондаки двенадцати праздниковъ.

Руководствами могутъ служить: Руководство къ пониманію православнаго богослуженія, протоіерея Лебедева, к. 85 к. — Краткое ученіе о богослуженіи православной церкви, протоіерей А. Рудакова, п. 50 к. — Краткое ученіе о богослуженіи православной церкви, протоіерея Д. Соколова, п. 40 к.

Русскій языкъ (4 урока).

Практическія упражненія. 1) Грамматическій разборъ (устно). 2) Составленіе примѣровъ на сложныя предложения. 3) Объяснительное чтеніе съ цѣлью показать строеніе или планъ читаемаго разсказа. 4) Устное изложеніе небольшого прочитаннаго произведенія, подробное и краткое. 5) Заучиваніе наизусть стихотвореній и небольшихъ прозаическихъ произведеній или отрывковъ съ упражненіемъ въ ихъ выразительномъ произношеніи. 6) Диктовка съ предварительнымъ объясненіемъ и проверочная. 7) Письменное подробное и краткое изложеніе прочитаннаго; а) сокращенное изложеніе прочитаннаго; б) расположеніе (планъ) прочитанныхъ разсказовъ. 8) Составленіе повѣствованій по плану.

щества; начало искусственной литературы в Риме; Цицерон и Катон. В период Римской империи—Золотой век римской литературы: Виргилий, Гораций, Овидий, Тит Ливий,—смута после смерти Нерона, Агрикола в Британии. Серебряный век римской литературы. Характеристика императоров из дома Флавиев, Антонинов и Северов. Светлая и темная стороны Римской империи, развитие торговли и промышленности, улучшение положения провинций; распространение в них римской образованности; развитие римского права; улучшение положения рабов; свосволение преторианцев и легионов; увеличение пролетариата; упадок нравов и религии; разложение язычества и распространение христианства. Административное разделение Римской империи *).

Математическая география.

Учебный план математической географии (1 урок).

Вращательное движение небесного свода. Вращательное движение земли. Истинная фигура и величина земли. Видимое годовое движение солнца. Годовое движение земли около солнца. Измерение времени. Строение солнца и его размеры. Луна. Затмения. Планеты. Кометы. Закон всемирного тяготения. Приливы и отливы.

Руковод. могут служить: Щербаковъ, Космография, ч. 1 р. 10 к.—Краевичъ. Начало космографии, ч. 1 руб.—Малининъ и Буренинъ, Космография, ч. 1 р. 25 к.

* В учебном плане замечается, что после повторения истории Греции и Рима остальное время употребляется на повторение отечественной истории.

ПРОГРАММА

законодательства для мужских гимназий и реальных училищ, утвержденная г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія 17 Юня 1906 года.

(Курсъ VII и VIII классовъ гимназій и допозднительнаго класса реальныхъ училищъ).

ВВЕДЕНИЕ.

Необходимость и формы общежитія. Необходимость правилъ, опредѣляющихъ взаимныя отношенія между людьми. Требования религій, нравственности, справедливости и права и взаимныя отношенія и различіе между ними.—Цѣль, содержаніе и значеніе права.— Положительное право.— Источники права: обычай, законъ.— Дѣйствіе закона во времени, по мѣсту и по лицамъ.— Кодификація законовъ.— Полное собраніе законовъ. Сводъ законовъ.— Понятіе объ юридическихъ наукахъ и законодѣлнн.

I.

Государственное право.

Отношеніе государственныхъ законовъ къ гражданскимъ. Понятіе о государствахъ и его элементахъ. I. Народъ. Подданство. II. Территорія. III. Верховная власть. Глава государства. Происхожденіе государства.

Формы государственнаго устройства. Монархія и ея виды.— Монархія неограниченная, ограниченная сословнымъ представительствомъ и народнымъ представительствомъ. Республика.— Сложныя формы государственнаго устройства. Элементы Русскаго государства.

I. Государственная власть.

1) Монархъ.— Существо власти Монарха. Права Монарха въ области законодательства, управления и суда.— Прерогативы Монарха.— Преемство власти Монарха.— Священство и миропомощаніе.— Опекa и правительство.— Учрежденіе Императорской фамиліи.

Правила о переводныхъ испытаніяхъ.

(Утверждены Министромъ Народ. Просвѣщ. 12 февраля 1910 года).

1. Переводъ учащихся въ гимназіяхъ, прогимназіяхъ и реальныхъ училищахъ изъ класса въ классъ производится на основаніи:

а) успѣховъ ихъ въ теченіе учебнаго года и б) особыхъ испытаній.

2. Переводъ въ слѣдующіе высшіе классы удостоиваются Педагогическимъ совѣтомъ тѣ учащіеся, которые усвоили существенное изъ пройденнаго курса и познанія конихъ въ окончательномъ выводѣ по каждому предмету аттестованы не ниже удовлетворительныхъ (баллы 3).

3. Испытанія производятся по программамъ, одобреннымъ Педагогическимъ совѣтомъ и составленнымъ въ соответствии съ утвержденными Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія учебными планами.

4. Испытанія обязательно производятся въ ниже сего показанныхъ классахъ:

А) Въ мужскихъ гимназіяхъ (и прогимназіяхъ), поименованныхъ въ в. IV ВЫСОЧАЙШАГО повелѣнія 20-го юля 1902 г.

а) письменныя:

въ III классѣ—по русскому языку (диктантъ и изложеніе содержанія статьи, прочитанной передъ классомъ) и по ариметикѣ (задача);

въ IV классѣ—по русскому языку (сочиненіе или изложеніе содержанія статьи, прочитанной передъ классомъ) и по алгебрѣ (задача);

въ V классѣ—по русскому языку (сочиненіе или изложеніе содержанія статьи) и по французскому языку (диктантъ);

въ VI классѣ—по русскому языку (сочиненіе), алгебрѣ (задача) и нѣмецкому языку (изложеніе по-нѣмецки содержанія статьи, прочитанной передъ классомъ по-нѣмецки);

въ VII классѣ—по русскому языку (сочиненіе), по тригонометріи (задача) и французскому языку (изложеніе по-французски содержанія статьи, прочитанной по-французски передъ классомъ);

в) устные:

въ III классѣ—по географіи и ариметикѣ; въ IV классѣ—по русскому языку, латинскому языку, исторіи и нѣмецкому языку;

въ V классѣ—по Закону Божию (изъ курса IV и V классовъ—катехизисъ), геометріи, географіи (съ присоединеніемъ изъ курса IV класса обзора Россійской Имперіи по пространствамъ) и французскому языку;

въ VI классѣ—по Закону Божию (изъ курса V и VI классовъ—исторія держав), русскому языку, латинскому языку и нѣмецкому языку;

въ VII классѣ—по исторіи (изъ курса VI и VII классовъ—новая исторія), французскому языку и физикѣ.

Б) Въ мужскихъ гимназіяхъ, поименованныхъ въ в. III ВЫСОЧАЙШАГО повелѣнія 20-го юля 1902 года.

а) письменныя:

въ III классѣ—по русскому языку (диктантъ и изложеніе содержанія статьи, прочитанной передъ классомъ) и ариметикѣ (задача);

въ IV классѣ—по русскому языку (диктантъ или изложеніе статьи, прочитанной передъ классомъ) и алгебрѣ (задача);

въ V классѣ—по русскому языку (сочиненіе или изложеніе статьи, прочитанной передъ классомъ) и по одному изъ новыхъ языковъ (французскій диктантъ и изложеніе на иностранномъ языкѣ содержанія статьи, прочитанной передъ классомъ на томъ же языкѣ);

въ VI классѣ—по русскому языку (сочиненіе), по алгебрѣ (задача) и по одному изъ новыхъ языковъ (см. V классъ); въ VII классѣ—по русскому языку (сочиненіе), по тригонометріи (задача) и по одному изъ новыхъ языковъ (см. V классъ).

в) устные:

въ III классѣ—по географіи и ариметикѣ; въ IV классѣ—по русскому языку, латинскому языку, исторіи и географіи;

въ V классѣ—по Закону Божию (изъ курса IV и V классовъ—катехизисъ), геометріи и одному изъ новыхъ языковъ;

въ VI классѣ—по Закону Божию (изъ курса V и VI классовъ—исторія держав), русскому языку, латинскому языку и греческому языку;

въ VII классѣ—по исторіи (изъ курса VI и VII классовъ—новая исторія), физикѣ и одному изъ новыхъ языковъ.

быть не менее одного года и не более трех лет, так-как учеников гимназии, перешедших в 7-мой класс, отъ испытанія зрѣлости отдѣляется двухгодичный срокъ, который можетъ быть увеличенъ однимъ годомъ, если ученикъ останется на повторительный курсъ въ VII или VIII классѣ.

Министерствомъ Народн. Просвѣщ. отнош. отъ 18-го июля 1911 г. установлено, что срокъ, въ течение коего лица, имѣющія свидѣтельства въ знаніи курса 4 классовъ мужской гимназии, могутъ для получения свидѣтельства въ знаніи курса шести классовъ держать экзаменъ изъ курса только 5-го или 6-го классовъ, долженъ быть также не менее одного и не более трехъ лѣтъ со времени выдержанія ими экзамена изъ курса 4-хъ классовъ.

О порядкѣ допущенія экстерновъ къ испытанію зрѣлости.

(Предл. Мин. Нар. Просв. отъ 2 марта 1910 г., № 5910).

Въ виду отсутствія въ утвержденныхъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія 12 марта 1891 года правилахъ объ испытаніяхъ учениковъ гимназій и прогимназій и, въ частности, въ § 67 сихъ правилъ точныхъ указаній о порядкѣ допущенія постороннихъ лицъ, подвергающихся при гимназійн испытаніямъ зрѣлости, къ устнымъ испытаніямъ по окончаніи письменныхъ экзаменовъ, Г. Министръ Народнаго Просвѣщенія предложеніемъ отъ 2-го сего марта, за № 5910, уведомилъ, что онъ признаетъ необходимыми слѣдующимъ образомъ дополнить означенныя правила:

По окончаніи письменныхъ испытаній и оцѣнкѣ письменныхъ работъ, педагогическій совѣтъ рѣшаетъ вопросъ о допущеніи экзаменующихся къ устнымъ испытаніямъ. Къ таковымъ не допускаются:

а) лица, получившія неудовлетворительную отмітку по русскому языку, при чемъ письменная работа, удовлетворительная во всѣхъ остальныхъ отношеніяхъ, но съ орфографическими ошибками во всякомъ случаѣ признается неудовлетворительной и

б) лица, получившія неудовлетворительныя отмітки по обоимъ отдѣламъ математики (по алгебрѣ и по геометріи).

Изъ лицъ, получившихъ неудовлетворительную отмітку по одному изъ отдѣловъ математики (по алгебрѣ или геометріи), могутъ быть допущены къ устному испытанію, по постановленію педагогическаго совѣта, лишь тѣ, кои получили вполнѣ удовлетворительныя отмітки за русское сочиненіе. Въ случаѣ неудовлетворительной отмітки по

одному изъ отдѣловъ математики средней балль по математикѣ до устнаго испытанія не выводится, а въ свидѣствѣ выставляется по сему предмету общая отмітка на основаніи всѣхъ балловъ, какъ полученныхъ на письменномъ испытаніи, такъ и тѣхъ, коиими оцѣненъ устный отмітъ. Сверхъ сего, въ разъясненіе дѣйствующихъ нынѣ правилъ относительно производства испытаній зрѣлости постороннимъ лицамъ г. Министръ указалъ:

1) для постороннихъ лицъ, не имѣющихъ свидѣтельства о предварительномъ выдержаніи испытанія за курсъ шести классовъ, сохраняется, согласно § 55 упомянутыхъ выше правилъ 12 марта 1910 года за № 5910, письменное испытаніе по арифметикѣ, при чемъ оцѣнка познаній по сему отдѣлу математики производится на основаніи письменнаго и устнаго испытаній въ совокупности и

2) если педагогическій совѣтъ, по заявленію испытуемаго, признаетъ, что неудовлетворительное исполненіе имъ письменной работы вызвано болѣзненнымъ состояніемъ, то онъ можетъ назначить по тому же предмету новое испытаніе заболѣвшему съ предложеніемъ запасныхъ темъ и задачъ.

Примечаніе. Предложеніемъ отъ 20 апрѣля 1911 года за № 14488 Министерствомъ Нар. Просв. разъяснено, что къ устнымъ испытаніямъ зрѣлости не допускаются, кромѣ упомянутыхъ въ выше приведенномъ распоряженіи отъ 2 марта 1910 года за № 5910, тѣ изъ постороннихъ лицъ, кои представляютъ на письменномъ испытаніи по обоимъ отдѣламъ неудовлетворительныя письменныя работы или не получаютъ хотя бы за одну изъ нихъ, отмітку единицу.

Объ упрощеніи письменныхъ задачъ по математикѣ на испытаніяхъ зрѣлости.

(Предл. Мин. Нар. Просв. отъ 16 марта 1912 года, № 12425).

Подвергнувъ разсмотрѣнію математическія задачи, предложенныя для рѣшенія въ 1911 году на испытаніяхъ зрѣлости въ мужскихъ гимназіяхъ, а также на выпускныхъ и окончательныхъ испытаніяхъ въ реальныхъ училищахъ, Министерство Народн. Просвѣщ. не могло не обратить вниманія на то, что на испытаніяхъ зрѣлости въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ нерѣдко предлагаются для рѣшенія задачи по математикѣ, въ особенности по алгебрѣ, не замысловаты по содержанию, но крайне осложненыя добавочными вычисленіями, которыя необходимо выполнить для отысканія входящихъ въ основную задачу величинъ.

Такимъ образомъ вмѣсто одной задачи для рѣшенія предлагается въ дѣйствительности цѣлый комплексъ задачъ на различныя отдѣлы курса, искусно между собою связанные иногда въ довольно странную комбинацію.

О правахъ лицъ, пріобрѣвшихъ свидѣтельство за 6 классовъ кадетскихъ корпусовъ.

(Предл. Мин. Нар. Просв. отъ 17 марта 1911 года, за № 10182).

Въ № 245 „Правит. Вѣстника“ за 1910 годъ помѣщено разъясненіе Мин. Народн. Просвѣщенія, что лица выдержавшія, на правахъ экстерновъ, экзамены за курсъ 6-ти классовъ или за полный курсъ кадетскаго корпуса, въ зубоврачебная школы принимаемы быть не могутъ*.

Въ виду приведеннаго разъясненія у Министерства возникло сомнѣніе, имѣютъ ли право на поступленіе въ университеты лица, представившія свидѣтельства въ знаніи курса кадетскаго корпуса по испытанію на правахъ экстерновъ, а слѣдовательно, и имѣютъ-ли они для получения сего права подвергаться дополнительному испытанію по латинскому языку въ Испытательномъ Комитетѣ или при гимназій. и Начальство Московскаго Учебнаго Округа вошло въ Министерство Народнаго Просвѣщенія за разъясненіемъ сего вопроса. Для руководства въ приведенныхъ случаяхъ за Министра Народнаго Просвѣщенія г. Товарища Министра предложеніемъ отъ 17-го марта сего года, за № 10182, уведомилъ, что испытанія при кадетскихъ корпусахъ въ качествѣ экстерновъ производятся: 1) на льготу по п. 2 ст. 56 Уст. о воин. пов. или 2) на званіе вольно-опредѣляющагося или 3) для поступленія въ военныя училища и выдержаніе такихъ испытаній никакихъ иныхъ правъ не предоставляется, а потому лица, выдержавшія на правахъ экстерновъ экзаменъ за курсъ кадетскаго корпуса, не должны быть допускаемы къ дополнительнымъ испытаніямъ по латинскому языку для поступленія въ университеты.

О допущеніи лицъ женскаго пола къ испытаніямъ на зрѣлость въ мужскихъ гимназіяхъ.

(Предл. Мин. Нар. Просв. отъ 22 февраля 1907 года, за № 4244).

Въ Министерство Народнаго Просвѣщенія часто поступаютъ ходатайства лицъ женскаго пола, получившихъ домашнее образованіе или окончившихъ курсъ женской гимназій, о разрѣшеніи имъ подвергнуться при мужскихъ гимназіяхъ испытанію зрѣлости.

Не усматривая препятствія къ допущенію лицъ женскаго пола къ испытаніямъ при мужскихъ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ изъ полного или частичнаго курса этихъ учебныхъ заведеній, Министерство считаетъ необходимымъ дать нижеслѣдующія указанія:

1) указанія испытанія производятся одновременно съ испытаніями воспитанниковъ, окончивающихъ курсъ учебнаго заведенія, т. е. въ концѣ учебнаго года, на обихихъ, для стороннихъ лицъ основаніяхъ;

2) лицамъ, успѣшно выдержившимъ означенныя испытанія, выдаются соответственнымъ удостовѣренія, но не свидѣтельства;

3) полученіемъ означенныхъ удостовѣреній не предрѣшается вопросъ о пріемѣ лицъ, получившихъ таковыя, въ высшія учебныя заведенія;

4) въ удостовѣренія, указанныя въ пунктѣ 2-мъ, выставляются лишь отмітки, полученныя на испытаніяхъ, безъ зачета балловъ, полученныхъ при окончаніи курса женскаго учебнаго заведенія.

Примечаніе. Школуларамъ отъ 7-го апрѣля 1908 года, за № 9591, Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія разъяснено, что ходатайства лицъ женскаго пола о разрѣшеніи держати испытаніе изъ полного курса мужскихъ гимназій въ нѣсколько приемовъ—удовлетворенію не подлежатъ.

О разрѣшеніи держать повторныя испытанія лицамъ, окончившимъ курсъ въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ, съ цѣлью улучшенія отмітокъ для поступленія въ высшія спеціальныя учебныя заведенія.

(Предл. Мин. Нар. Просв. отъ 1 февраля 1906 года, за № 3070).

Въ Министерство Народнаго Просвѣщенія поступаютъ въ большомъ количествѣ ходатайства молодыхъ людей, окончившихъ курсъ среднихъ учебныхъ заведеній, о разрѣшеніи имъ держать повторныя испытанія, съ цѣлью улучшенія отмітокъ въ полученныхъ ими аттестатахъ и свидѣтельствахъ, для пріобрѣтенія права на поступленіе въ высшія спеціальныя учебныя заведенія, пріемъ въ которыя производится по конкурсу аттестатовъ.

Подвергнувъ нынѣ вопросъ о повторныхъ испытаніяхъ новому разсмотрѣнію, Министерство признало возможнымъ допускать таковыя на будущее время, но съ тѣмъ непремѣннымъ условіемъ, чтобы испытанія эти производились по всѣмъ, а не по отдѣльнымъ только предметамъ курса соответственнаго учебнаго заведенія.

Объ этомъ уведомляю Ваше Превосходительство для надлежащихъ распоряженій, присовокупляя, что въ отношеніи порядка производства сихъ испытаній должны быть соблюдаемы правила, установленныя для стороннихъ лицъ, желающихъ подвергнуться испытанію изъ курса гимназій или реальнаго училища съ тѣмъ, чтобы, по окончаніи всѣхъ повторныхъ испытаній, результаты ихъ отмічались

Продовження додатку У

въ особыхъ свидѣтельствахъ, выдаваемыхъ по установленной формѣ повергавшимся симъ испытаніямъ лицамъ, если послѣднія заявятъ желаніе получить такіа свидѣтельства взаимнѣ тѣхъ, которымъ имъ были выданы послѣ перваго испытанія: въ противномъ случаѣ послѣдніа сохраняютъ свою силу и возвращаются обратно ихъ обладателямъ.

Примечаніе I. Повторная испытанія изъ полнаго курса мужской гимназіи не должны быть производимы посторонними лицамъ раньше, чѣмъ черезъ годъ (1 марта 1908 г. № 5884).

Примечаніе II. Лица женскаго пола, получившія свидѣтельство о выдержаніи досовѣстнаго испытанія, установленнаго для зачисленія въ слушательницы С.-П.-В. женскаго медицинскаго института, могутъ быть допущены къ повторнымъ испытаніямъ для изученія отсталости въ полученныхъ или свидѣтельствахъ, но не иначе какъ по особымъ предписаніямъ, безъ учета слѣдующихъ разѣе испытаній (25 марта 1908 № 8396).

О срокахъ повторныхъ испытаній изъ курса гимназій и реальныхъ училищъ и дополнительныхъ испытаній по одному или нѣсколькимъ предметамъ.

I. Циркулярнымъ предложеніемъ отъ 23 февраля 1911 г. за № 6778 за Министра Нар. Просв. г. Товарищъ Министра д. с. с. Георгіевскій уведомилъ, что въ соответствии съ самымъ характеромъ повторныхъ испытаній, Министерство признаетъ возможнымъ установить для нихъ различные сроки, а именно: для испытаній изъ курса гимназій и реальныхъ училищъ— годовой, для дополнительныхъ испытаній по нѣсколькимъ предметамъ— полугодовой и для дополнительнаго испытанія по одному предмету— 3 мѣсяца.

II. Циркуляромъ отъ 19 апр. 1911 года за № 13807 Министръ Нар. Просв. уведомилъ, для надлежущаго распоряженія, что дѣйствующими правилами не установлено какаго-либо предѣльнаго числа разѣе для допущенія постороннихъ лицъ къ испытаніямъ зрѣлости въ случаѣ невыдержанія таковыхъ, присовокупивъ, что въ § 51 правилъ объ испытаніяхъ 12 марта 1891 года точно указано, что изъ постороннихъ лицъ не должны быть допущены къ испытаніямъ зрѣлости.

Объ обязанности содержателей частныхъ учебныхъ заведеній, съ правами для учащихся, предупреждать родителей относительно порядка выпускныхъ испытаній.

(Предлож. Мин. Нар. Просв. 7 марта 1902 г. № 5022).

Въ Министерство Народнаго Просвѣщенія весьма часто поступаютъ ходатайства о допущеніи учениковъ и ученицъ частныхъ учебныхъ заведеній, съ правами для учащихся,

не пробывшихъ въ нихъ установленнымъ циркулярнымъ распоряженіемъ отъ 27 іюля 1907 г., за № 15769, трехъ лѣтъ, къ выпускнымъ экзаменамъ въ упомянутыхъ учебныхъ заведеніяхъ, въ видѣ исключенія.

При этомъ просители обыкновенно ссылаются на то, что имъ не было извѣстно существовавшее распоряженіе, или что они узнали о немъ слишкомъ поздно.

Вслѣдствіе сего прошу Ваше Превосходительство сдѣлать распоряженіе, чтобы содержатели и содержательницы частныхъ, съ правами для учащихся, учебныхъ заведеній въѣннаго Вамъ округа, принимая въ частныхъ мужскихъ гимназійхъ выше VI класса, а въ частныхъ реальныхъ училищахъ и женскихъ гимназійхъ— выше V класса, обязательно объявляли родителямъ принимаемыхъ въ упомянутые классы учащихся, или заступающихъ ихъ мѣсто, что, по существующему распоряженію, подвергнуться выпускнымъ испытаніямъ эти учащіяся въ означенныхъ учебныхъ заведеніяхъ не имѣютъ права.

Объ испытаніяхъ лицъ домашняго образованія на свидѣтельство въ знаніи курса разныхъ классовъ.

(Предлож. Мин. Нар. Просв. 8 ноября 1910 г. за № 30069).

Въ разъясненіе возбужденныхъ однимъ изъ попечителей учебнаго Округа вопросовъ, касающихся испытанія лицъ домашняго образованія на свидѣтельство въ знаніи курса разныхъ классовъ, уведомляю Ваше Превосходительство, для надлежущихъ распоряженій, что Министерство Народнаго Просвѣщенія согласно съ мнѣніемъ Учебнаго Комитета, признавая п. I циркулярнаго распоряженія отъ 30 апрѣля 1902 года за № 11767 (на которомъ было основано и разъясненіе Департамента Народнаго Просвѣщенія отъ 30 октября 1902 г. за № 30159), утратившимъ свою силу, вмѣстѣ съ тѣмъ находить необходимымъ:

1) установить, что постороннія лица могутъ быть допущены къ испытаніямъ въ знаніи курса тѣхъ или иныхъ классовъ (не исключая 1-го и 2-го гимназій (мужскихъ или женскихъ) или реальныхъ училищъ лишь въ концѣ учебнаго года

и 2) разъяснить, что испытанія посторонними лицамъ въ знаніи курса 7-го класса мужской гимназій могутъ быть производимы на общихъ для постороннихъ лицъ, экзаменуемыхъ въ знаніи курса тѣхъ или иныхъ классовъ, основаніяхъ.

Примечаніе. Таковыя испытанія производятся въ соответствующихъ учебныхъ заведеніяхъ, но не въ Испытательномъ Комитетѣ. Программы.

12

Додаток Ф

Копия отзыва директора училищ Херсонской губернии на имя штатного смотрителя Елисаветградских училищ по вопросу учреждения в г. Елисаветграде женского училища Г. Штатному смотрителю Елисаветградских училищ

Так как на приговоре елисаветградского христианского купеческого общества, представленного Вами при донесении, от 26-го февраля, нет требуемого законом засвидетельствования елисаветградской городской думы в том, что в составлении онаго участвовало не менее двух третей общества и в том числе не менее одной трети зажиточных и оседлых домохозяев, то возвращая приговор этот для надлежащего дополнения, прошу Вас, М. Г., составить штат предполагаемой приговором школы для девиц бедного и низшаго сословий, а также и смету расходов, необходимых на первоначальное обзаведение оной. При этом присовокупляю, что как в Елисаветграде кроме христианского общества есть еще еврейское, весьма многочисленное общество и как предполагаемая школа есть заведение учебное открытое, в каковыя допускаются к обучению дети еврейския, то не найдется ли возможности войти в соглашение с кем следует о присоединении участия в учреждении женской школы и еврейского елисаветградского общества? Это даст больше средств к приличному содержанию школы, усилит доход ея и ускорит самое открытие школы.

Не могу также пройти молчанием заключение приговора, выражающее желание елисаветградского христианского общества удалять учителей, учительниц и надзирательниц, по своему усмотрению, без юридического производства? Без суда нигде и никого не судят в христианских обществах и при том кому легче судить о способностях и неспособностях учителей, учительниц – обществу, занятому своими сторонними интересами или учебному начальству, специально посвященному в дело народного образования? Общество может и должно принимать участие в заведывании училищами, может произносить приговор свой над педагогами, но приводить в исполнение этот приговор должно не оно, а другая власть, правительством для этого учрежденная, власть учебная, во главе которой стоит министерство.

По этому не пригласители елисаветградское общество смягчить строгость заключения в своем приговоре?

Директор училищ З. Коленко.

С подлинным верно штатный смотритель

Елисаветградских училищ А. Вист.

Джерело: [301].